109477

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
КАТЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДОБИ ФЕРДАЛІЗМУ

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

ВІКТОР ЮРКЕВИЧ

ЕМІҐРАЦІЯ НА СХІД І ЗАЛЮДНЕННЯ СЛОБОЖАНЩИНИ ЗА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

УКИЗІ — 1932

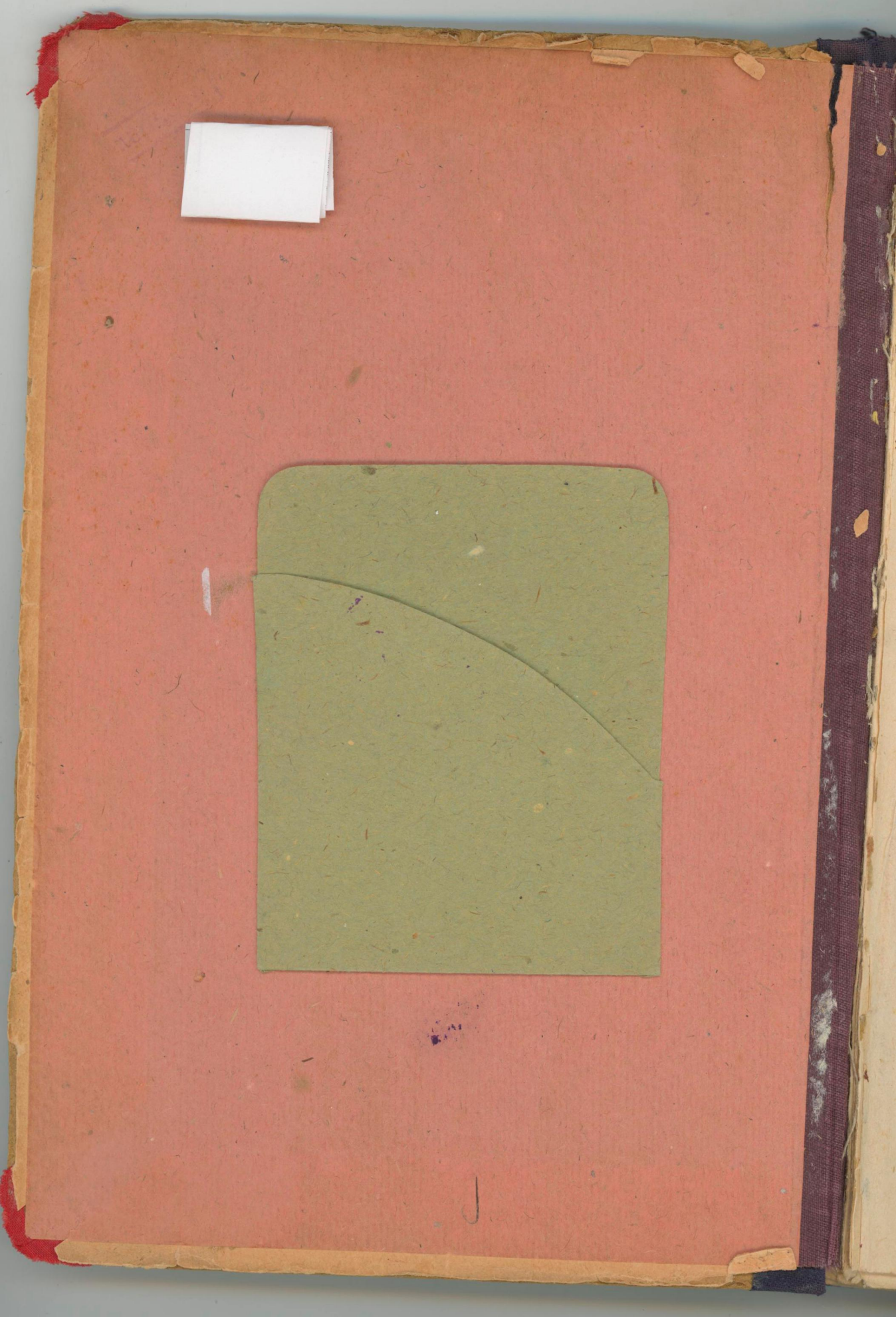

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
L'ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE
КАТЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДОБИ ФЕВДАЛІЗМУ

ВІКТОР ЮРКЕВИЧ

ЕМІҐРАЦІЯ НА СХІД І ЗАЛЮДНЕННЯ СЛОБОЖАНЩИНИ ЗА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У КИЄВІ
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1932

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“ Картковому репертуарі та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

1933

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук
академік *О. Корчак-Чепурківський*

Київський Міськліт № 232. 1932.
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук. Київ, Печерське (Цитаделя 9).
Зам. 560—1000 прим.

ПЕРЕДМОВА

Розгортання і зміцнення панської февдальної землевласности, покріпачення селян і поглиблення февдальної експлуатації селянської праці в Західній Україні і Наддніпрянщині в XVI і першій половині XVII віку спричинили запеклий клясовий конфлікт і вперту боротьбу селянства з наступом февдального панства. Ця боротьба, що вже з кінця XVI сторіччя виявилася в формі збройних повстань під проводом уходницького і дрібноземлевласницького козацтва, не могла бути успішна, бо незаможне козацтво степових уходів являло собою аморфну неорганізовану масу, а верхня верства заможного козацтва мала сама виразну тенденцію до февдальної експлуатації селянської праці в своїх хуторах і маєтках. Невдачі визвольної боротьби сполучалися з щоразу більшим скріпленням февдальних стосунків. Одним із наслідків безуспішної боротьби з панством був еміґраційний рух людности на схід, як форма пасивного протесту й опору проти наступу февдального панства. В цьому еміґраційному русі брали участь також і заможніші верстви козацтва та міщанства, загрожені від наступу великопанської землевласности і капіталу. Ось так соціяльний конфлікт на ґрунті розвитку февдальних стосунків сприяв швидкому залюдненню широких просторів південної і східньої України, ба навіть південних країв Московської держави, спустілих попередніми віками.

Хронологічно першим великим колонізаційним рухом після руїни XIII — XV віку було стихійне залюднення середньої Наддніпрянщини протягом XVI і першої половини XVII віку. Зв'язаний із початком козацьких і селянських заворушень на обох берегах Дніпра, колонізаційний рух дав цій країні масу „українного" селянства і козацтва, що були головною силою повстання 1648 року.

Цей колонізаційний рух продовжувався, не без перерв і відливів у протилежний бік, і далі, захопивши на сході далекі простори Донеччини (пізнішої Слобожанщини) і навіть Донщини. Але з початком XVIII віку головний потік колонізаційного руху пішов просто па південь, і протягом цього віку хвилі людности залили широкі степи південної України, продовжуючи і закінчуючи т. ч. стару попередню колонізацію Запоріжжя і Чорноморщини.

Між цими великими колонізаційними рухами відбулося протягом XVII і початку XVIII в залюднення території пізніших „Слобідських полків". Цей рух, що продовжував попередній колонізаційний рух на схід, мав менше значіння в загальній історії української колонізації (огляд цього еміґраційного руху за часів Хмельниччини див. у I розділі цієї праці). Проте, дослідження цього руху і його наслідків, — залюднення Слобожанщини, має не абиякий науковий інтерес. Протягом розмірно короткого часу Слобожанщина з далекого узграниччя перетворилася на залюднену країну з особли-

вими рисами суспільно-економічних і адміністративних стосунків і культурного життя; процес її залюднення був тісно зв'язаний із розвитком суспільно-економічних стосунків і ходом клясової боротьби на Наддніпрянщині. Вже з кінця XVI віку почалося просування сюди з Наддніпрянщини, пізніш переважно з Лівобережжя, дрібного уходницького господарства в формі міщанських пасік на північному заході країни і козацького степового добичництва на південному і північному сході її. Маючи риси примітивно-добичницького господарювання, це господарство виразно пов'язане було з просуванням з заходу до Слобожанщини торгового капіталу — магнатського і козацько-міщанського. Дослідженню слобідського уходництва напередодні і на початках Хмельниччини (див. розділ II праці) сприяє наявність відповідних матеріялів, яких ми не маємо для інших частин степової і лісостепової України (суспільно-економічній структурі українського уходництва автор має присвятити також окрему студію). Дрібне уходницьке господарство зустрілося на Слобожанщині з помісним землеволодінням і впливами торгового капіталу Московської держави, що просувалися сюди з півночі, спираючись на новозбудовані фортеці півдня Московщини. Боротьба дрібного уходницького і помісного землеволодіння сповнює першу половину XVII віку і перші роки Хмельниччини: дослідження цієї боротьби дає змогу глибше зрозуміти економічну стоуктуру і клясову істоту обох суспільно-економічних форм (див. III розділ праці). У роках 1652 — 55, нарешті, залюднюється країна осіло, з'являються перші українські міста й слободи в ній (див. IV розділ праці). Суспільно економічні стосунки, що швидко кристалізуються в новозалюдненій країні, складаються почасти з елементів місцевих, допіру згаданих (уходництва і помісного землеволодіння на чолі з воєводською адміністрацією), а почасти перенесених до Слобожанщини з заходу (суспільно-диференційована людність, що несла з собою сільсько-господарський реманент, різне майно, гроші тощо). З самого початку осілого залюднення країни помічаємо ми виразну клясову диференціяцію людности: з одного боку починає утворюватися велика землевласність з ознаками февдальних стосунків, утворюється міщанський торговельний капітал і козацьке (дрібно-хуторне) землеволодіння, з другого — бачимо біднішу козацько-селянську масу і масу неосілої, напівспролетаризованої людности. Разом із майном еміґранти переносили на нові місця форми суспільно-економічних стосунків, що в своєму розвитку мали багато спільного із стосунками XVII віку на Гетьманщині та Запоріжжі, і це дає змогу порівняльно-історично їх дослідити; але вивчати їх на Слобожанщині маємо змогу в світлі численних джерел, чого ми не маємо а ні для Гетьманщини, а ні особливо для Запоріжжя тих часів. Що особливо має приваблювати до дослідження історії Слобожанщини — це можливість досліджувати розвиток нового суспільства з перших кроків його існування в нових умовах за допомогою багатого матеріялу — воєводського листування, що переховалося до наших часів у складі Древлехраніліща Московського Центрального Архіву.

Завдання цієї праці було дослідити процес залюднення Слобожанщини як наслідок еміґрації з Наддніпрянщини в 1650 — 57 роках, отже в тих роках, коли переселення української людности на Слобожанщину набрало вперше масового характеру підо впливом бурхливих подій Хмельниччини

і йшло надзвичайно інтенсивно і в нових формах, майже незнаних до того часу. Досліджуючи хід еміґраційного руху, на меті не малося спеціяльно вивчати події і хід боротьби на Наддніпрянщині, що спричинили еміґрацію, бо на це потрібна була б окрема спеціяльна праця, а для неї треба було б притягти матеріяли, далекі від безпосередніх завдань цієї роботи; автор обмежився тим, що давала рівнобіжна праця академічної Катедри Історії України, і що дали матеріяли, належні до історії залюднення самої Слобожанщини. Студіюючи історію залюднення Слобожанщини за часів Хмельниччини, довелося спинитися і на часах попередніх, коли готувалося остаточне (осіле) залюднення країни і закладалася його основа. Дослід охоплює колонізаційну хвилю часів „золотого спокою“ і панського гніту 1640-х років; колонізаційну хвилю 1652 р., спричинену репресіями польського панства і жовнірства після Берестечка і Білоцерківської угоди, що їх підтримали старшина і гетьманський уряд; нарешті, найпотужнішу хвилю — хвилю остаточного спаду повстання в рр. 1653 — 7, коли закладено перші українські міста і слободи на Слобожанщині. Щождо дальших років, починаючи з року 1658 (доби Виговщини і початку Руїни), то в ці часи загостреної клясової боротьби на Лівобережжі напрямок колонізаційного руху і його характер міняються, стосунки на Слобожанщині ускладнюються, отже студіювати ці часи, найбільше з міркувань технічного характеру, доводиться окремо, хоч і в тісному зв'язку з попередньою добою Хмельниччини.

Обмежуючись у цій праці дослідженням доби Хмельниччини, автор мусів утриматися від остаточних висновків із своєї роботи. Дослід охопив тільки три перші роки існування осілих поселень, коли суспільно-економічні стосунки саме складалися. Маючи багатий матеріял до історії колонізації у вузькоспеціяльному (географічно-статистичному) розумінні цього терміну, автор був обмежений дуже нечисленним матеріялом до історії клясової структури суспільства за часів осадження нових осілих поселень. Розв'язати ці питання можна було б тільки шляхом ретроспективного дослідження на підставі багатішого матеріялу дальших років, як це зауважувано авторові під час обговорення його праці на засіданнях Науково-дослідчої катедри історії України. Отже роблячи певні висновки із свого досліду, автор уважає їх за висновки робочі і тимчасові і вичерпливу синтезу матеріялу та остаточні висновки з нього залишає до того часу, коли дослідження дальшої доби Руїни дозволить зробити це з більшою повнотою. До того ж роботу писано протягом 1926 — 29 років, коли над дослідниками українського минулого, в тому числі і над автором цієї праці, ще занадто тяжіли погляди попередньої літератури, і коли багато історично-методологічних проблем, тепер уже розв'язаних, не були ще навіть поставлені. Досить сказати, що саму істоту повстання 1648 року в українській літературі тоді ще як слід не висвітлили. Цим також пояснюється з одного боку обережність авторова у висновках із своєї праці, з другого — певні методологічні хиби роботи; не всі і не цілком пощастило їх авторові виправити, готуючи працю до друку; автор сподівається, що методологічні помилки, яких він допустивсь у своїй роботі, стануть за стимул до відповідної критики і дальшого вдосконалення дослідчої праці на полі історії України за доби февдалізму і спеціяльно — історії української колонізації.

Огляд літератури.

Огляд праць, що належать до історії Слобожанщини в середині XVII в., можна розпочати з т. зв. козацьких літописів. Побіжне повідомлення Самовидця про оселення слобід на московських землях після подій 1651 р. розвиває Граб'янка: еміґранти, ніби з наказу самого Б. Хмельницького, виходили за Дніпро і заснували Суми, Лебедин, Харків, Охтирку і „всѣ слободы даже до рѣчки Дону". Інтересно було б знайти перше джерело цих відомостей, що їх запозичали потім у Граб'янки автори дальших історичних праць; можливо, що відомості ці походили від усної традиції, яка могла б ще тоді існувати. Деякі додатки зробив Ригельман: він невдало датував оселення зазначених у Гряб'янки міст 1650-м роком, подав помилкове повідомлення про оселення р. 1652 Ізюма, але зробив цілком правдивий додаток — про оселення р. 1652 м. Острогозького.

Перші документальні відомості про заселення Слобожанщини зібрали автори „Экстракта о Слободскихъ Полкахъ" р. 1734, складеного на вимогу Державного кабінету і Сенату, на підставі відомостей Розрядного архіву. Екстракт цей пізніш використав Срезнєвський (1839), потім він належав Головинському, зник після його смерти і тільки р. 1890 його відшукано і видрукувано („Матеріалы" Д. І. Багалія, т. II, с. 143). Тут поміж багатьма неправдивими відомостями про раннє заснування деяких поселень — Городного (1642), Печеніг (1640), Мохначів (1639), Куп'янки (1655) і відомостей помилкових (дата заснування м. Змієва — 1661) знаходимо і деякі цінні вказівки, що ствердили думки дослідників кінця XIX віку про заселення Харківщини р. 1653, про пізне заселення Ізюмщини (р. 1680) тощо. Відомостей про інші полки тоді „не сыскано".

Нову історіографію Слобожанщини розпочинає нарис Г. Квітки, „Записки о Слободскихъ полкахъ", Х. 1812. Цей нарис пізніше передруковано майже без змін у „Современникѣ" (1840 ч. I) і знову, р. 1883 окремим виданням. У своїй розвідці автор наводить фамілійні перекази про осадження Харкова у зв'язку з фамілійним хутором „Основою" (цей переказ потім дав авторові матеріял ще для двох статтей, у „Современникѣ" р. 1840, т. XX („Г. Харьков") і в „Молодикѣ" на 1843 г. („Основаніе Харькова"). Автор кладе початок колонізації на р. 1646 і про осадження міст Слобожанщини (крім Харкова) не каже нічого нового. Слід відзначити в цій розвідці цілком правдивий образ походження російських колоній з їхньою „четвертною" служилою землевласністю, а також справедливу думку, потім, на жаль, призабуту, що напочатку тільки більші міста зробилися полковими, і тільки згодом коло них складалася і полкова територія.

Незрівнянно змістовніша була розвідка Срезнєвського „Историческое обозрѣніе гражданскаго устроенія Слободской Украины со времени заселенія до преобразованія въ Харьковскую губ." („Хар. Губ. Вѣдом.", 1839, ч. 35, передруковано р. 1883 окремим виданням). Автор використав тут „Экстрактъ о слободскихъ полкахъ", але не поставивсь до нього критично, не маючи потрібних до цього джерел; автор повторив у своїй роботі помилки „Экстракта" і додав до них неправдиві відомості, зачерпнені з невідомого джерела (автор посилається на Кониського, але в „Історії Русів" ми цих відомостей не знаходимо). Це відомості про те, що старі фортеці Зміїв, Цареборисів, Салтов трималися ще в середині XVII віку, а „Ізюмський окоп" разом із

кількома слободами фортифікували українські еміґранти напрікінці 1640-х років. Автор намічає три переселення до Слобожанщини — рр. 1640—3, 1645—7 і 1650—1 і, не посилаючись на джерела, точно зазначає, скільки переселялося в цих роках. Але не зважаючи на ці хиби, спроба Срезневського становила дальший крок на шляху до наукової історії Слобожанщини, особливо в інших своїх частинах. Не була таким кроком вперед праця М. Гербеля, „Изюмскій слободской казачій полкъ", СПБ, 1825, написана на підставі Срезневського і „Історії Русів"; повторюючи оповідання Срезневського про Ізюмський окоп, автор зв'язує відомості „Книги Большого чертежа" про Ізюмський курган із деякими місцями „Слова о полку Ігоревім" (потім ці не дуже вдалі міркування повторив далеко обережніший дослідник Головинський, правда, в примітці, не називаючи имени автора). Ізюмський полк на думку автора, найстарший. Також невдалі міркування автора про 5 окремих переселень між 1640 і 1651 роками.

В кінці 1850-х років і на початку 60-х з'явилися нарешті дві цілком наукові праці з історії Слобожанщини: Філарета і П. Головинського. „Историко-статистическое описаніе Харьковской эпархіи", X 1857—8, кн. I—V є досить відоме, і я на його характеристиці не буду спинятися. Досить сказати, що роблячи огляд заселення Слобожанщини в 1650-х роках пізніший дослідник акад. Д. І. Багалій міг тільки ствердити, чи уточнити й доповнити висновки Філарета про оселення окремих міст. Інтересно, що навіть думки, які автор не підпирає посиланнями, потім стверджуються документальними даними, часом усупереч критикам Філарета. „Слободскіе казачьи полки" П. Головинського (СПБ 1856) є перша наукова спроба добрати систематичний матеріял до історії Слобожанщини. Занадто покладаючись на „Экстрактъ", що потрапив до нього, і на згадану вгорі працю Срезневського, автор повторює деякі помилкові погляди попередників про численні фортифікації на півдні і про відновлення Валок і Чугуєва силами українців-еміґрантів. Натомість цілком правдиво каже про оселення української людности в Цареборисові і про особливий характер утворення Острогозького полку з ініціятиви й під контролем місцевих воєвод. Особливо детально малює автор історію заснування Острогозького на підставі джерел місцевого архіву. Своєрідно уявляє собі автор утворення слобідських полків. „Полковники образовавшихся полковъ, пише він, объявили пограничнымъ боярамъ о поселеніи и подданствѣ, и полки съ названіемъ Слободскихъ были приписаны къ Разряду" (с. 67). Звичайно, все це не могло бути так.

Я не буду спинятися на численних менших розвідках з історії слобідського минулого, на таких оглядах, як „Историко-статистическое описаніе Харьковской губерніи" В. Пассека (СПБ, 1839), „Описаніе Харьковской губ." С. Кованька (Х., 1857) та інш., бо вони не мають жадного самостійного значіння, принаймні в частині, що належить до XVII віку. Обминаю також численні замітки, вміщені в „Харьковскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ" до 1880 р., бо вони не були для мене приступні.

Згадані вище огляди історії Слобожанщини належали до течії історичної думки, що відбивала монархічно-патріотичні настрої зросійщеного українського дворянства і суголосних бюрократичних та інтеліґентських кіл. Вихвалення централізованої імперської царської влади і брак якоїнебудь ідеалізації „славного козацького минулого" характеризують працю Срезневського і, особливо, Головинського, що в своїй праці особливо неґативно ставиться до козаччини й ніби ставить своїм завданням підкреслити ту користь, що мала її Слобожанщина, з'єднавшись із Російською державою і позбувшись особливостей свого ладу. Усі згадані праці, крім суворо-документалістичної праці Філарета, становлять тільки спроби наукового будування історії і не спиняються перед використуванням матеріялів, не вартих будь-якої уваги, а до них приєднують власні здогади, виставляючи їх у цілком категоричній формі і не посилаючись ні на які джерела.

Після праці Головинського більших праць не з'являлося аж до 1880-х р. З давніх часів на Слобожанщині розташовані були московські сторожі. Тому не абиякий інтерес для істориків цієї країни мають праці: И. Бєляєва, „О сторожевой, станичной и полевой службѣ на польской Украйнѣ Московского государства", М. 1846, що містить у додатку інтересні матеріяли, але студіює не стільки служилу людність, скільки оборонні споруди на півдні, отже являє переважно топографічний інтерес, і праця Г. Германова „Постепенное распространеніе однодворческаго населенія въ Воронежской губерніи" („Зап. Рус. Имп. Геогр. О-ва"; 1857, т. 12, с. 183), інтересна найбільше тим, що опрацьовує загальні питання, зв'язані з осадженням і долею служилої людности; території української колонізації повітів Острогозького і Богучарського, автор майже не зачіпає і зазначає тут тільки 4 однодворських поселення, що походять з XVIII віку.

В середині 1880-х років праця над історією Слобожанщини раптом оживилася у зв'язку з появою фундаментальної роботи акад. Д. І. Багалія і праці Є. А. Альбовського з історії Харківського полку.

Робота акад. Д. І. Багалія, „Очерки изъ исторіи колонизаціи степной окраины Московскаго государства", М. 1887, сс. XVI+614 була справжньою енциклопедією історії слобідської колонізації, що підсумовувала зроблене на цьому полі до того часу й була написана на підставі великої літератури і багатьох дуже важливих, чималою мірою до того часу зовсім у науковій літературі невідомих архівних джерел. У своїй праці акад. Д. І. Багалій поставив проблему зустрічі двох колонізаційних потоків, північного російського і західнього українського, і розв'язав цю проблему як зустріч двох форм колонізації, „державної" великоруської і „народньої" української. Протилежність цих двох колонізаційних форм становить основний стрижень праці. Проте ми даремно шукаємо в роботі відповіді на питання, як ставивсь автор до суті держави і її історичної ролі. Ми не знаходимо тут чичеринського уявлення держави, як понадклясової сили, початку і першого джерела суспільного життя й організації, не знаходимо також ототожнення понять народу — нації і держави і теорії самопокріпачення станів, як у Ключевського, як не знаходимо і виразно виявленої ворожости до воєводської адміністрації. До державної акції на Слобожанщині автор ставивсь як до факту, не з'ясовуючи її істоти і суспільного змісту. Це, можливо, пояснюється тим, що центр уваги авторової лежить на боці протилежного чинника, „народу", недиференційованої демократичної маси, що в собі несе організаційні здібності і творчу енерґію. В цьому, як і в зацікавленні окремою ураїнською землею, Слобожанщиною, виявивсь вплив колишнього учителя авторового В. Б. Антоновича і близькість автора в ті часи до дрібно-буржуазних народницьких течій в українській інтеліґенції.

Працю свою акад. Д. І. Багалій не закінчив: але й видрукувана частина становила тільки перший, хоч і великий крок на шляху вивчення історії Слобожанщини, спеціяльно історії її колонізації. В цій праці автор обняв величезну територію Слобожанщини і Південеї Россії і взяв широкі рямці дослідження — від XVI до другої половини XVIII віку. Через те авторові довелося обмежитися, як джерелом, наявним друкованим матеріялом, і тими архівними джерелами, що їх пощастило йому добути при тогочасному стані архівів Московського і Харківського. Кращий стан архівів ставить тепер перед дослідниками завдання виконати величезну роботу коло детального опрацьовання і деталізації відповідних матеріялів і уточнення висновків праці акад. Д. І. Багалія. Цю роботу розпочав пізніше сам автор у своїй історії м. Харкова. Цю працю попередила розвідка „Основаніе города Харькова" („Харьк. Кал. на 1886 год"). З цієї розвідки автор узяв її короткі відомості про заснування Харкова (одписка воєводи Селіфонтова 1656 р.), що їх подає у своїх „Очеркахъ", і спеціяльно спиняється на питанні про фундатора міста (І. Каркача, на думку авторову). Велика праця,

написана вкупі з істориком Слобожанщини Міллером, „Исторія города Харькова за 250 лѣтъ его существованія“ вийшла в рік святкування ювілею м. Харкова, 1905 року. Перший розділ присвячено історії заснування міста, датованого 1654 роком; у додатку видано реєстр 1656 року. У цій праці автор використав великий матеріял тоді вже описаного Розрядного приказу. Проте перший перепис міста і змістовні матеріяли „Безгласних“ стовпців, не заведені до опису архіву, не увійшли в роботу. Року 1918 вийшла третя більша праця автора — „Історія Слобідської України“, популярно наукова праця, де автор скориставсь з матеріялу своїх „Очерків“, додав розділи про історію суспільного ладу, господарства і політичних стосунків; у перегляді історії заснування міст нових відомостей ми тут не знаходимо. Фіксування уваги на „народі“, його змаганнях і історичній долі, що виразно позначилося на „Очеркахъ“, тут стає за головну тему викладу. Автор спиняється на питаннях суспільної диференціяції, але не виходить за межі диференціяції суспільства на стани, що за концепцією автора механічно і мирно співіснують разом у межах суспільства; стосунки між ними автор не висвітлює.

Дві праці акад. Д. І. Багалія мають переважно методологічний характер, хоч містять також і чимало фактичного матеріялу. Стаття „Нѣсколько словъ о характерѣ колонизаціи южной степной окраины Московскаго государства“ („Ж.М.Н.П.“, 1888, VIII; передрук: „Очерки изъ русск. ист.“ т. II, сс. 231—254) являє собою відповідь критикам дисертації автора („Очерковъ“); вона не належить до часів Хмельниччини і не оперує взагалі конкретним матеріялом, а найбільше дебатує питання про переважний державний характер російської колонізації півдня і слабкість або й брак вільної великоруської колонізації. Автор збиває арґументи своїх опонентів і доводить їх апріорність і безпідставність. Друга стаття — „Къ исторіи заселения и хозяйственнаго быта Воронежскаго и Курскаго края“ („Отчетъ о 37 присужд. наградъ гр. Уварова“, передр.: „Очерки изъ русск. ист.“, т. II, сс. 180—230) є офіційна рецензія на дисертацію І. К. Миклашевського — „Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства“. Ця рецензія містить у собі багато відомостей про джерела історії Слобожанщини і проблеми дослідження історії господарства.

Ряд цінних праць із історії Слобожанщини, власне Харківського полку, дав другий історик Слобожанщини Є. А. Альбовський. Перша його праця — „Исторія Харьковскаго Слободского Казачьяго полка“ („Сборн. Харьк. И. Ф. О-ва“, т. 9 і 10, Х., 1895) в частині, належній до XVII віку, не оперує великим самостійним матеріялом; до 1650-х років належить тільки огляд історії заснування м. Харкова, написаний на підставі відписки Селіфонтова. Пізніш автор опрацював матеріяли московського архіву, і на їх підставі надрукував 1905 року розвідку „Къ первоначальной исторіи г. Харькова“ („Труды XII Арх. Съѣзда“, II.), де висловив здогад про заснування Харкова 1653 року чи навіть ще раніш, а р. 1914 видав нову поширену редакцію своєї першої праці під назвою „Харьковскіе казаки“. На підставі нових матеріялів автор поширив тут огляд історії перших років існування м. Харкова і піддав під сумнів історичну вартість переказу про осадника міста І. Каркача; натомість вказав на І. Кривошлика, як першого провідника харківських пересельців.

Не обмежуючись історією Харкова і Харківського полку (як територіяльної одиниці), Є. Альбовський опрацював, уже зовсім самостійно, за свіжими архівними матеріялами, історію невеличкої фортеці Валок: „Валки украинный городъ Московскаго Государства“ („Сборникъ Харьк. Ист.-Фил. о-ва, т. 16, Х. 1905, сс. 8—53). Розвідку написано на підставі великого архівного матеріялу (використано, як видно з посилок, 23 білгородських стовпця). Автор не цілком опанував свій матеріял, не ввесь захоплений час (40-і — 60-і роки) рівномірно оброблений (з 1651 р. перерва до поч. 60-х років), але прекрасно змальовано будівничу діяльність місцевих воєвод і незмірно

тяжке існування їх з їхніми нечисленними залогами без їжі, без коштів у маленькому острожку на найбезпечнішому місці Муравської сакми. Українську колонізацію в Валках не зачеплено.

На працях Альбовського виразно позначаються впливи тієї течії дрібно-буржуазної громадської думки, яка виникла через реакцію серед дрібної буржуазії проти наступу промислового капіталізму і його органу, централізованої державної бюрократії і виявилася в ідеалізації козаччини і її „вольного духа“, в протилежність „воеводской жесточи“, що ніби була корінням усього зла. Власне за часів, коли писав Альбовський, це була вже ідеологія пережита, і відродилася в писаннях Альбовського певне підо впливом старшої історичної літератури (переважно, очевидячки, Костомарова, що на нього автор зчаста посилається), і відродилася в одягу досить реакційних і навіть шовіністичних настроїв.

Обминаємо тут характеристику кількох праць, що мають своїм завданням цілком чи почасти огляд історії Слобожанщини, але принаймні в частині, належній до середини XVII віку, не мають самостійного наукового значіння. Це — опис Харківщини Мочульського, „Описаніе города Харькова“ Й. Устинова (1881), „Харьковъ. Историко-статистическое изслѣдованіе“ К. Щелкова (1881) і його ж „Историческая хронологія Харьковской губерніи“ (1882). Новіша розвідка: І. Левицький, „Историческое прошлое г. Сумъ, Харьковской губ.“ („Труды XIII Арх. Съѣзъда“, II, 1908), написана на підставі попередньої літератури, теж не має самостійного наукового значіння. Зовсім не мають наукової вартости (особливо в розділах до історії XVII в.) розкішно видані „Исторія 3-го драгунскаго Сумскаго полка“ П. Голодолинського (1902) і „Исторія Ахтырскаго гусарскаго полка“ В. Потто і Одінцова (1902).

З-поміж спеціяльних розвідок, присвячених окремим питанням історії Слобожанщини, часу 1650-х років торкається студія проф. В. Ю. Данилевича, „Время образованія слободских черкасскихъ полковъ“ („Сборникъ статей, посвященныхъ В. О. Ключевскому“ (1909). Утворення Охтирського полку автор визначає часом між 1655 і 1648 р. на підставі згадок в архівних джерелах про отамана Дмитра Івановича 1655 р. і полковника І. Гладкого 1658 р. Інші полки, на думку авторову, утворено пізніш. У новіших розвідках: Сибилев, „Очерки по истории Изюмского края“ (1928) і Терновський, „До історії заселення річки Вовчої“ (Краєзнавство“, 1928, IV) не використано свіжих архівних джерел.

Переходимо до праць ширшого характеру, що зачіпають також і історію Слобожанщини.

Акад. М. С. Грушевський в VIII томі, ч. 2 „Історії України-Руси“ присвячує щось із 30 сторінок питачням колонізації Слобожанщини за часів „Золотого спокою“ і почасти попередніх. Використовуючи сировий архівний матеріял, автор перший спиняється на питаннях про слобідське уходництво, пасічне і степове, добичницьке; детально переглядає також відомості про служилу колонізацію по містах московського півдня. Огляд доведено до 1650 року, але він має ширше значіння, намічаючи, в яких напрямках розвивалося тут українське життя в тих часах. Автор спиняється і на співвідношенні „народньої“ та „державної“ колонізації, але не протиставляє українську „народню“ російській „державній“, а каже про зустріч української і великоруської народньої. Автор уважає, що діяльність державної адміністрації була гальмом, що перешкодило великоруській колонізації зайняти відповідне місце на Слобожанщині; автор підносить суперечність інтересів російського „народу“ і „держави“, але не виявляє достатньою мірою клясової основи цієї суперечности. Так само і „український демос“, що залюднює Слобожанщину, виступає в автора як недиференційована маса.

В Підручнику акад. М. П. Василенка, „Очерки по исторіи Западной Руси и Украины“, 1916, кілька останніх розділів присвячено оглядові коло-

нізації Слобожанщини. На думку автора. переселення українців за московський кордон почасти підготувало угоду 1654 року.

Дуже цінну працю з історії залюднення південних околиць Московської держави надрукував І. Н. Миклашевський, „Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства, ч. І. Заселеніе и сельское хозяйство южной окраины XVII вѣка“, М. 1894. Автор розглядає переважно російську колонізацію, але побіжно подає чимало матеріялу і про українську, наводячи в додатках переписи охтирських і острогозьких еміґрантів.

Нарешті, треба згадати новішу працю С. П. Овчаренка, „Земельна власність у Слобідській Україні у XVII—XVIII вв.“ („Записки Іст.-Філ. Від.“ XI, 1927). Передовсім автор спиняється на характеристиці землеволодіння російської людности на Слобожанщині — умовного права землеволодіння в „юртах“ і помісно-однодворського землеволодіння служилих верстов. Автор гадає, що помісні землі дістала і частина козацької людности, але після законодавчого затвердження права заїмки в 1680-х роках вони злилися з заїмочними. Попередніми роками воєводи або ухилялися від розв'язування земельних справ, або розв'язували їх за нормами помісного права. Автор спиняється на випадках ранніх заїмок — 1650 р. під Ольшанськом і 1639 р. на р. Суровцю. Селянську верству автор іґнорує, як нечисленну, помилково спираючись на argumentum a silentio своїх джерел.

Попередній огляд літератури показує, що давно вже назріла потреба розробити багатий і приступний матеріял і висвітлити головні питання слобідського минулого досі ще навіть найменшою мірою не задоволена. Опрацьовувати далі матеріял можна з успіхом не тільки в сфері окремих спеціяльних питань, а й шляхом монографічного студіювання історії окремих міст за певну добу їх існування.

Спинімося тепер на актових збірках, що містять джерельний матерія до історії Слобожанщини з середини XVII віку.

Деякі матеріяли дали найстарші офіційні збірки актів — „С. Г. Г. и Д“. (т. IV, р. 1828) і П.П.С.З. (т. І, 1840); тут маємо, напр., наказа про будування м. Харкова. Найстаршим спеціяльним виданням були „Древніе грамоты и другіе письменные памятники, касающиеся Воронежской губерніи“ Н. Второва и К. Александрова-Дольника (Вор. 1851—3); в т. III знаходимо 2 акти про роздавання в Острогозьку хліба і піщалів в р. 1652, а також відомості про упадок м. Воронежа у зв'язку з пільгами для людности нових південних міст. Не знаходимо матеріялів для нашої теми в „Актахъ Историческихъ“ і „Дополненіяхъ“ до них (1842—57), також і в „Матеріалахъ для исторіи Воронежской и сосѣдн. губ.“ М. де-Пуле (В., 1861). В „Актахъ Оскольскаго края“ Н. Н. Голицына („Тр. Кур. Ст. Ком.“, в. І, Кур., 1863) видано ряд актів про землевпорядкування московської служилої людности в Новому Осколі за 1656—7 р. Численний, хоч одноманітний матеріял надруковано в т. III „Актовъ, отн. къ истор. Ю. и З. Росс.“ (СПБ, 1862) — до історії прикордонних суперечок на московському кордоні і боротьби воєводської адміністрації з мандрівною українською людністю і пасічниками — промисловцями на Слобожанщині перед Хмельниччиною.

Отож пожвавленню наукової праці за 1850-х і 1860-х років відповідав і ряд актових видань. Дальше видання актів на місцях загальмувалося надовго, а „А. Ю. и З. Р.“ містили вже матеріял з іншого часу. Робота коло видання актів поновилася одночасно з відновленням дослідчої роботи з історії Слобожанщини й інших частин Росії в середині 1880-х років. Збірки джерел дають з років Хмельниччини не дуже численний, але цінний матеріял. Хронологічно перша збірка джерел з історії властиво Слобожанщини — це „Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московскаго государства“, акад. Д. І. Багалія, Х. 1886 що вийшли майже одночасово з „Очерками“ цього автора. До 50-х років належить 3 актів (згадуваних

вище): одписка воєводи Арсеньєва про влаштування сумських „черкас“ 1653 р. (ч. 8). скарга воєв. Селіфонтова на неслухняність харків'ян 1657 р. (ч. 9) і реєстр людности в м. Охтирці 1654 р. (ч. 10). Під ч. 25. крім того, подано опис Тернівської волости 1678 р. з інтересним реєстром міст, звідки еміґрувала тамтешня людність. Року 1887 вийшла друком збірка актів Л. Б. Вейнберґа „Матеріалы для исторіи Воронежской и сосѣднихъ губерній. Воронежскіе акты“, т. I, Вор. 1887, вони містять наказ воєводі Д. Д. Астафьєву р. 1653 про набір до Острогозького 150 чоловіка стрільців і 20 пушкарів. Ще раніше, року 1885, В, І. Холмогоров надрукував „Акты, относящіеся къ Малороссіи“ („Чтенія Москов.“, 1885, кн. 2, сс. 1—46). Для 50-х років там маємо такі документи: опис сторож і фортифікацій між Білгородом і Ворсклом з р. 1651, опис фортеці („строєльні книги“) Острогозького з р. 1652 з реєстром місцевої людности і такі самі описи міст Нежегольська і Колонтаєва р. 1654.

Небагато дає для наших років і друга збірка — акад. Д. І. Багалія „Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерній“, т. II, Х. 1890; вона містить у собі: реєстр чугуївських станичників, р. 1650, опис будови валів у Новому Осколі 1651 р. з реєстром залоги (серед інших категорій військової людности — 103 українця), скарги харківського воєводи Селіфонтова на те, що чугуївський воєвода не шле йому допомоги, р. 1655. Року 1894 вийшов другий том „Актовъ Московскаго Государства“, СПБ, що містить у собі багатий архівний матеріял, зачерпнений з Московського столу Розрядного архіву кол. Арх. Мін. Юстиції. Для колонізації Слобожанщини знаходимо тут чимало відомостей: напад 2 тис. „воровських“ черкас на чолі з Грицьком Торським р. 1647 (ч. 306), колонізація на Тору р. 1648 (ч.332), теж р. 1653 (ч. 522—525), оселення українців у Цареборисові р. 1654 (ч. 601), оселення 1000 черкас в Охтирці (акт. 1655 р. ч. 849; два останні акти дають зовсім свіжий матеріял), події в Змієві р. 1655 (ч. 951), розподіл землі між українською людністю в Ольшанському 1652 р. (чч. 481, 483, 532), відомості про те, що наддніпрянська людність охоче переходитиме до Слобожанщини (р. 1653, ч. 514, 515), татарські напади — під Валуйкою р. 1646 і 1651 (чч. 293 і 323), під Валками р. 1647 (ч. 295), Змієвом (ч. 951) тощо. Року 1905 вийшла третя збірка актів акад. Д. І Багалія — „Матеріалы для исторіи города Харькова въ XVII вѣкѣ“ („Сборн. Хар. Ист.-Фил. о-ва“, т. 16, сс. 396—507), де видано відписку воєводи Селіфонтова р. 1656 і ряд чолобитних харківського духівництва з 1657 року. Крім того дрібнички знаходимо у Сторожева („К. С.“, 1890, переважно з історії російських залог по „Черті“), у Н. И. Петрова, „Къ исторіи колонизаціи степной украйны“ („К. С.“, 1888, IV, VI) — з чугуївських паперів 1650-х рр., 1 акт, виданий в „Матеріалах“ акад. Д. І. Багалія, т. II, Миклашевського (op. cit) — охтирські і острогозькі реєстри і матеріял про заснування Тернівської слободи, у Н. А. Благовѣщенського, „Четвертное право“, М. 1899, — оселення українців в Новому Осколі і коло нього в слоб. Слонівці; у С. П. Овчаренка, „Земельна власність у Слобідській Україні у XVI—XVIII вв.“ (Записки Іст. Філ. Відд.“, кн. XI, К. 1927, сс. 41—102) — ольшанська заїмка 1650 р.

Отож серед друкованих джерел ми знаходимо часом дуже цінний, але все ж уривчастий, а часто й просто випадковий матеріял до історії Слобожанщини XVII віку. Тільки студіювання сирового архівного матеріялу московських збірок (де цей матеріял тільки й зберігся) дає змогу піти далі у вивчанні минулого Слобожанщини. Використування московських архівних фондів XVII віку, особливо найціннішого для історії Слобожанщини Розрядного архіву, стало можливе після видання нещодавно закінченого детального друкованого „Описанія документовъ и бумагъ, хранящихся в Московскомъ Архивѣ Министерства Юстиціи“, тт. 10—20.

Архівні джерела до історії залюднення Слобожанщини в 1650-х роках.

Архівні матеріяли до історії Слобожанщини в середині XVII віку по місцевих архівах майже не збереглися, і це цілком зрозуміло, бо в тих роках тільки починалося стале заселення країни будова перших міст її. Натомість великий, подекуди вичерпливий матеріял маємо в архівах центральних „приказів“ Московської держави XVII віку (тепер їх сконцентровано в „Древлехранилище“ Московського Центрального Архіву).

В середині XVII віку Московська держава, заклопотана небезпечним становищем на західньому (польському) кордоні, все ж чи не найбільшу увагу і чи не найбільшу частину своїх коштів звертала на оборону свого півдня і виявила тут жваву віськово колонізаційну діяльність. За таку увагу свідчить величезна маса листування московських центральних установ з воєводами південних міст. Щодня до Москви надходили „одписки“ воєвод, і щодня боярська дума давала розпорядження — накази до них. А що діяльність воєвод охоплювала в ті часи всі сфери життя південних міст, ми знаходимо в цьому листуванні багатий і різноманітний матеріял для вивчення історії московського півдня в XVII стор., а також і історії Слобожанщини, що територія її цілком належала до складу Московської держави і до сфери безпосередньої управи воєвод південних московських міст *).

Керування містами півдня сконцентроване було в Розрядному приказі. Цей приказ „відав“ спеціяльно озброєні сили — „служилу“ людність держави, але через те, що головну функцію адміністрації на півдні, ще майже не залюдненому, становила організація військової оборони, південні міста підлягали Розрядові і в усіх інших ділянках адміністраційної діяльности державного апарату. Правда, це загальне правило не було абсолютне, бо практика приказного урядування взагалі не знала суворого розмежування функцій окремих центральних установ. Але інші прикази, навіть всевладний фінансовий центр — „Приказ Большого Прихода“ і „Поместный Приказ“ в урядування південних воєвод втручалися мало. Через те мало не всі матеріяли московського півдня і Слобожанщини скупчено в архіві Розрядного приказу. Діяльність Розрядного приказу розподілена була між окремими столами, що „відали“ певний комплекс міст, або певну галузь адміністраційної діяльности Розряду. Розподіл цей був дуже невиразний і мінливий, і питання про зміни в складі розрядних столів і їх компетенцію досі ще не висвітлено в історичній літературі. Це питання особливо утруднюється: 1) приказною системою особистих доручень, коли окремим дякам певного столу тимчасово доручалося „відати“ деякі міста чи галузі урядування, що звичайно належали до компетенції інших столів; 2) тим, що до столів загальної компетенції („Приказного“, „Денежного“ тощо) „приписували“ деякі міста в цілому обсязі їх адміністрації; 3) поширеним звичаєм передавати з одного столу до іншого потрібні йому документи в складі цілих архівних одиниць — „книжок“ чи „стовбців“. Коли скасували прикази (1711 р.), архівні збірки столів ще більш поплутано. Щодо території Слобожанщини, яка нас

---

*) Місцеві архіви воєвод збереглися в архівах місцевих установ: російські переховуються в М. Д., українські — в Харк. Іст. Арх.; але й ті і ті ще не розібрано. Між іншим дуже добрий опис одного місцевого архіву — Зміївського за 1658 р. маємо в ст. 99 Білгородського столу Розряду (М. Д.).

передовсім цікавить, можна всеж сказати з певністю, що в середині XVII ст. її відав Московський стіл, властиво його підвідділ, „Повитье дел Белгородского полка“.

Тепер архів Розрядного приказу складається з архівів 8 столів і кількох серій документів, не поділених поміж столами. Спинімося на тих архівних фондах, де є найбільш матеріялів до істоії Слобожанщини.

Білгородський стіл. Утворений з „Повытя Белогродского полка“ Московського столу в останій чверті XVII ст. Відав усіма галузями адміністративного життя міст московського півдня, об'єднаних в територіяльну одиницю Білогородського полку, що до нього належала і Слобожанщина (від сівських міст Орла і Курска на заході до горішнього і середнього Подоння на сході). Містить у собі переважну частину матеріялів до історії Слобожанщини (до $^2/_3$ усього матеріялу з 1650-х років). Листування складається з справ про військові дії, улаштування й організацію військової „служилої“ людности організацію воєводської адміністрації по містах, будування і фортифікування нових міст, переважно „Білгородської Черти“, і потім керування українською колонізацією Слобожанщини, охорону й оборону південого кордону держави на середньому Дінці (організацію сторож і станиць); тут таки знаходимо численні „вістові відписки“ про події на Україні (Наддніпрянщині). Справи поділяються (як і по інших фондах) на властиве листування і статистичні матеріяли (списки, реєстри, описи тощо). До історії залюднення Слобожанщини знаходимо тут отакі найбільші збірки матеріялів: про слобідське уходництво, описи пасік (особливо стовбці 20, 211, 242, 256, 268, 291, 304, 314), боротьба з уходницьким „воровством“ (ст. 140, 181 і інш.), осадження нових міст — Харкова (ст. 370, 394, 504), Сум (ст. 405), Охтирки (ст. 146, книжка 34), Цареборисова (ст. 401, 409), слобід на Харківщині (ст. 404), сл. Тернів (ст. 1035 і 1082), острогозька еміґрація (книжка 30), організація українських громад, їх господарчого життя, землевпорядкування і розмежування з сусідніми, будування міст і фортець у них (ст. 370, 389, 391, 397, 404, 409, 431, 380), реєстри: еміґрації 1652 р (ст. 1035), перепис слобідських міст 1655 р. (ст. 384), ряд переписів 1656—7 рр. (ст. 392), перепис 1659 р. (ст. 480), перепис 1660 р. (книжки 19 і 44), переписи людности Охтирки (книжка 34), Цареборисова (кн. 56), Острогозька (кн. 30, 31, 32); організація воєводської влади і стосунки з українськими громадами (ст. 33 — серія наказів новим воєводам за 1655—56 рр., ст 294, 389, 391, 394, 399, 409, 481) організація московських залог і помісного землеволодіння (ст. 328, 370, 384), переписи російських залог по містах (ст. 299, 327 — за р. 1651, книжки 2, 15, 56); у цьому ж таки столі знаходимо численні матеріяли про організацію українських залог по південних московських містах і багато „річних сметних книжок“ міст, підлеглих Розрядові і, зокрема, міст Білгородського полку. З наведеного бачимо, який багатий матеріял дає цей стіл; та все ж є в цьому матеріялі й чималі прогалини, що їх почасти поповнюють матеріяли інших фондів.

Сівський стіл. Як можна гадати, утворений також в останній чверті XVII ст. з Хлібного столу, що відав хлібні запаси держави, а спеціяльно (і всебічно) — міста Сівського полку: Путивль, Рильск, Сівськ, Курськ, Брянськ і Орел з їхніми повітами. Діяльність путивельського воєводи поширювалася часом і на західню частини Слобожанщини (Охтирщина і Сумщина); крім того, керуючи різним сполученням із Доном, цей стіл втручався в життя міст на середньому Дінці — Змієва й особливо Цареборисова. Щодо всіх цих міст компетенція столу була тотожня з компетенцією Білгородського. До історії Слобожанщини 1650-х рр. цей стіл містить такі матеріяли: сутички з пасічниками (ст. 129, 152), осадження Охтирки (ст. 158), Сум, Ворожби і Городного (ст. 161, 179, 180), будування Цареборисова (ст. 186), реєстри українських залог (ст. 158) і московських залог 1650 р. (ст. 129). Сівський

стіл мав також обов'зок керувати військовими діями на Наддніпрянщині а пізніше — московськими залогами на Лівобережжі (Гетьманщині); звідси — матеріяли про кампанію 1633—5 р. (ст. 178), напад на Чугуїв 1639 р. (ст. 124) і накази щодо еміґрації з заходу (ст. 158).

Московський стіл. В архіві цього столу лишилося чимало матеріялів, що їх власне слід було передати свого часу до Білгородського і Сівського столів. Цей стіл як центральний стіл Розряду, мав доглядати військовий стан цілої держави, отже і південної частини її. Серед книжок загального змісту збереглися переважно „записные" — запис вхідних паперів усього Розряду. Серед стовпців є деякі ориґінальні справи щодо Слобожанщини 1650-х років: оселення Охтирки (ст. 264), будова старого Цареборисова 1600 р. (ст. 35), земельні суперечки Острогозької і Ольшанської, громад (ст. 252), справи Святогорського манастиря (ст. 109, 126, 147); крім того низка переписів розрядних міст і численні матеріяли про влаштування по них українських залог.

Приказний або Послужний стіл відав поліційно-судові справи в межах цілої держави, а спеціяльно йому підлягали виходні з сусідніх держав, отже й українські еміґранти. Проте дальше керування вже влаштованими еміґрантами належало іншим столам. До цієї частини діяльности столу належать численні (переважно судові) справи північних українських залог; справи еміґрантів — пасічників на Поворсклі (ст. 203, 571); еміґрація 1636—7 рр. (ст. 99), готування до еміґрації 1648 р. (ст. 571); наказ прийняти еміґрантів 1651 р. (ст. 39), еміґрація Дзіковського (ст. 281), влаштування зміївських еміґрантів (ст. 214), справа про осадження Харкова і будування Сумської фортеці (ст. 508). Судових справ українських громад Слобожанщини з 1650-х років, на жаль, не знаходимо, бо цих справ, мабуть, ще не передавали до суду воєвод.

Грошовий стіл керував збиранням мита і податків; українців на Слобожанщині від них звільняли, отже маємо тільки дві прибутково-видаткові книжки з м. Чугуєва (ч. 104, р. 1654 і ч. 105 р. 1657) і кілька „оброчних" книжок з міст вздовж „Черти".

Помісного столу насправді не було; архівний фонд із такою назвою утворено вже тоді, як упорядковували розрядний архів у середині XVIII в., з фонду „помісних стовпців", що його не знати коли виділено з архівів столів. Зміст їх — справи про землевпорядкування служилої людности міст Білгородського полку. Для нас цікавіші острогозькі справи (ст. 131), розпис північних українських залог за 1650 р. (ст. 39) і землевпорядкування Сумської і Ворожбянської громад (ст. 46).

В Новгородському і Володимирському столах і Київському Повитті знаходимо випадкові документи з Слобожанщини: в Новгородському — деякі справи з мм. Валуєк і Острогозького (ст. 8,168), в Володимирському — справи Святогорського манастиря (ст. 46), північних українських залог (ст. 21, 91, 131) і „годова сметна" книга слобідських міст 1663 р. (ст. 145).

Крім архівів столів у складі Розрядного архіву є ще кілька фондів, складених із різних спеціяльних груп документів: Десятні, Різних столів, Справи розрядні, Справи різних міст, Розрядні в'язки, Смотренні списки, списки різних (вищих) категорій служилих і „безголосні" стовбці. Для нас цікаві перший і останній фонд, інші не мають потрібного матеріялу зовсім, або тільки з пізніших років.

Десятні — це списки служилої людности певних категорій, приписаної до окремих міст, що має право на грошовий і земельний оклад. Деякі дослідники (Оглоблін) нехтують десятнями, яко історично-географічним джерелом; проте десятні, особливо десятні „роздаточні" містять щоразу переписи людности, що фактично належать до складу певної залоги і т. ч. становлять цінне джерело для статистики залюднення країни. Деякі документи потрапили

до цього фонду випадково. Для нас являють інтерес десятні українських залог (їх чимало), перепис 1660 р. (дес. 254) і десятні слобідських станиць.

„Безголосні“ стовпці загубили свої попередні фонди. До нашої теми належить один напівзотлілий, але інтересний стовпець справ щодо оселення Охтирки і Харкова і матеріялів перепису р. 1655 (ст. 223).

Перейдімо до архівних фондів інших приказів. Як згадувалося, земельні справи південних міст відав Розряд. Проте в Помісному приказі знаходимо чимало „писцових“ книжок цих міст (ч. 1, ч. 43 — мірні урочищ, меж'і строєльна Острогозького, видана у Холмогорова, ч. 50, ч. 171, видана у Миклашевського; до Слобідських міст 1650-х рр., крім кн. 43, нема нічого) і серія „Одказних книжок Білгородського полку“ (для нашої теми теж немає матеріялу). В стовбцях Помісного приказу певно також є чимало матеріялу з Слобожанщини; але цей фонд ще не розібраний, і використати його не було змоги.

В Посольському приказі знаходимо листування з приводу еміґрації до Слобожанщини; відзначимо листування з приводу пасік на кордоні Слобожанщини — за 1650 р. (в Польських справах, ст. 1-b) і за 1652 р. (листування з гетьманським урядом, в Приказних справах, ст, 54); для дальших років матеріял є ще і в справах Малоросійських і, можливо, в Кримських.

У Малоросійському приказі знайдено листування і накази Путивльському воєводі в справі очікуваної еміґрації 1649 р. (ст. 5816—5).

У Сибірському периказі переховується листування з приводу переходу полку Ждана Коншина із складу війська Сагайдачного на московську службу 1619 р. (ст. 1).

Нарешті, деякі матеріяли можуть виявитися в архівах місцевих установ, переданих в середині XIX в. до Москви, але ще не розібраних.

Щодо інших архівних установ Москви, то матеріял для другої половини XVII в. є ще в Лефортовському архіві. а по різних архівах і бібліотеках Москви і Ленінграду можна знайти мапи і рисунки з Слобожанщини, переважно з пізніших років. Матеріяли провінціяльних архівів — Воронізького і Курського з середини XVII в. вже видано (див. вище).

По українських архівах не збереглося сливе нічого. У Харківському Історичному Архіві переховується т. зв. „Чугуївське листування“ — архів Чугуївського воєводи, що був у користуванні Філарета (58 стовпців, переданих від акад. Д. І. Багалія і 100 стовпців, переданих із Москви). Тут знаходимо матеріяли про розташування служилої людности по селах в околицях Харкова в 1640-х рр. (ст. 36), про осадження слободи Пученіг (ст. 16), чолобитну Сірка і Грицька Каркача 1658 р (ст. 41) тощо. У цьому ж таки архіві переховуються острогозькі матеріяли з архіву Головинського і нещодавно передані з Москви архіви місцевих установ („Присутственных мест“), ще не розібрані. Найінтересніші між ними фонди сумських і зміївських установ.

У Києві — у Всенародній Бібліотеці (ВБУ), в рукописному відділі, переховується 6 стовпців „Чугуївського листування“, передані з Музею кол. Церк.-Археол. Т-ва (ч. 764, за описом Лебедєва ч. 510) і багато виписок із документів московських архівів.

В Одесі — в Історичному Архіві — переховується серія стовпців, що належали гр. М. Толстому.

На попередніх сторінках подано можливо повний огляд архівних збірок, що містять у собі матеріяли до історії Слобожанщини в середині XVII в. У тих самих збірках треба шукати матеріялів і за другу половину цього віку, а також і матеріялів до історії української національної меншости на Курщині, Орловщині. Вороніжчині і Тамбовщині. Спинімося тепер на загальній характеристиці і оцінці всіх загалом матеріялів воєводсько-приказного урядування XVII віку.

Діловодство приказів, а спеціяльно приказу Розрядного поділялося на дві великі групи документів: стовпці і книжки; різниці технічного характеру відповідав і різний зміст: в стовпцях містилося біжуче листування, у книжках — більші документи: списки й описи, себто матеріял переважно статистичний; проте цей розподіл не був абсолютний: у стовпцях ми часто натрапляємо на статистичні матеріяли (особливо чернетки реєстрів), а в книжках містилися, крім переписового матеріялу, ще записи вступного листування, в Посольському приказі — також звідомлення послів.

Поточне листування можна також поділити на дві групі: „одписки" воєвод і накази — розпорядження уряду.

Одписки воєвод — основне історичне джерело XVII віку. Проте, якось клясифікувати їх нема жадної змоги; в одній одписці ми часто знаходимо найрізноманітніший матеріял, а саме: повідомлення про події в сусідніх державах і околишніх містах, одержані від спеціяльних посланців, випадкових самовидців, станичників і сторожів чи від сусідніх воєвод; рапорти про стан міста і залоги, про різноманітні галузі адміністраційної діяльности воєвод, виконання наказів уряду тощо; запитання про інструкції уряду в сумнівних, особливо важливих випадках чи в випадках різних труднощів у діяльності воєвод. Увесь цей матеріял подавався без якої-будь послідовности. З формального боку завсіди точно зазначалося прізвища воєвод і дяка — авторів одписки; але про назву міста, звідки йшла одписка, можна довідатися часом тільки із змісту одписки чи навіть посередньо — з прізвища воєводи; також дату одписки ніколи не зазначалося, і її доводиться шукати або в змісті одписки, або виводити приблизно з дати одержання одписки, яка до Москви йшла з Слобожанщини звичайно півтора — два тижні, а в окремих випадках — один тиждень чи, з запізненням,— три тижні. Підкреслень не вживали, а особлива важливість запитання чи повідомлення відзначалася іноді дослівним повторенням уже сказаного двічі або тричі. Дуже корисний для дослідника звичай цитувати, також часом слово в слово, зміст попередніх одписок, одписок інших воєвод і попередніх розпоряджень і інструкцій уряду. На звороті писали адресу і прізвище посильного, що віз одписку. До одписок додавалося звичайно: тексти вістових звідомлень, допитів тощо, різноманітні реєстри, розписи й описи та оригінали чолобитних, в разі потреби остаточної постанови уряду у відповідних справах. Звичайно, жадних підроблень і фалсифікацій в урядовому листуванні ми не знайдемо, але критично ставитися до змісту одписок конче треба й тут. Узагалі вірити загальним твердженням одписок можна хіба з великими застереженнями і приймати можна тільки відомості, стверджені конкретними фактами. Але й ці факти треба критично зважувати, беручи на увагу дві протилежні тенденції авторів одписок, що спричинялися до подавання неправдивих відомостей. В одних випадках воєвода, перебільшуючи успішність своєї діяльности, міг зм'якшувати і затушковувати труднощі й опір місцевої людности, щоб створити враження, ніби в дорученому йому місті все гаразд; в інших випадках, бажаючи виправдати свої невдачі і невиконання урядових розпоряджень, воєвода міг перебільшувати опір і неслухняність людности, і свою безсилість, особливо, коли одночасно домагався збільшення коштів і складу російської служилої залоги. В кожному даному випадку звичайно є змога вгадати напрямок зацікавлення і тенденції автора відписки і внести відповідну поправку.

В Москві одержану відписку прочитували, іноді в присутності царя, і на звороті писали резолюцію—„поміту". Часом поміту окремо розвивали ширше, але як і поміту — в точних, стислих і ясних виразах. Далі, вже дяки в приказі на цій підставі писали грамоту — наказ у чернетці, уживаючи звичайної форми царських грамот, цю чернетку виправляли, іноді кілька разів наново переписували і, нарешті, писали білову, що її відсилали на місце призначення. Накази точно датували. Копії відписок і наказів (списки) часом передавали до інших столів і приказів. Цитування в наказах одписок і по-

передніх наказів також збільшує шанси зреставрувати загублені документи. Через те, що збереглися (і покищо відомі) лиш архіви центральних установ (для Слобожанщини — крім чугуївського архіву), ми маємо оригінали одписок і копії (і чернетки) урядових наказів. Все це листування звичайно дає повний образ життя певного міста, діяльности воєводи і політики центрального уряду.

Статистичний матеріял, як згадувалося, містили звичайно в книжках. Відзначимо тут головні типи цих матеріялів. I. Вичерпливі описи міст: 1) Строєльні (в широкому розумінні) книжки новозбудованих міст; 2) Розписні—при передачі міста новому воєводі; 3) річні сметні. Ці категорії книжок дають повний опис фортець, інших будівель, підсумки, а іноді й реєстри людности, часом навіть описи земель, розподілених між людністю. Але часом трапляються однойменні книжки, що містять опис тільки одного якогось об'єкту. Це стосується і до II. переписів людности спеціяльно, це є: 1) Переписні книжки, що їх складали звичайно з спеціяльного наказу уряду; 2) Смотренні — коли перепис робили на смотру; 3) Розборні, коли одночасно розподіляли людність на окремі служилі і неслужилі категорії; 4) роздаточні — видачі грошового утримання, хлібу і зброї (рогатин звичайно). З усіх цих книжок більший інтерес мають тільки деякі переписні книжки, що містять часом матеріял про родини і майно людности. Інші щонайбільше дають відомості про озброєння, наявність коней і (для російських служилих) — номінальний оклад грішми і помісною землею. Велику хибу переписів XVII віку становило те, що переписувалася не вся загалом людність міста і околишніх поселень, а тільки певні служилі категорії (розряди), отже завсіди лишається відкрите питання: скільки повно категорії перепису охоплюють усю наявну людність; чи правдиво подають вони число людности, що дійсно живе в даному місті, і чи не є це нежиттьове вже повторення попередніх списків. Мінімальний розмір наявної людности становлять роздаточні книжки; є підстави гадати, що всю людність не охоплювали навіть найповніші переписи. Усі переписи мають передмови з точними датами і відомостями про історію й умови перепису. Між іншими у кн. 52 Білогородського столу вміщено дуже інтересний реєстр переписних книжок різних (головно слобідських) міст, що були в Розряді десь близько 1670 р.

На жаль переписів міст Слобожанщини за 1650-ті роки збереглося не багато. Найбільше маємо з м. Острогозька — путивельський перепис еміґрантів 1652 р. (Блгр. кн. 30); серія різних книжок (сметних, розписних і роздаточних) з дальших років (кн. 30, 31, 32). Дуже цінний і повний реєстр під час оселення людности маємо з м. Охтирки 1654 р. (кн. 34) — строєльні (в широкому розумінні влаштування людности) книжки воєводи вольновського Каминіна. Поза тим маємо підсумки загально-слобідського перепису 1655 р. і серію реєстрів різних міст під час призначення до них перших воєвод (1656—7 рр.).

Перепис 1655 р. зроблено по всій Слобожанщині на підставі наказу уряду—переписати українських еміґрантів, що незадовго перед тим з'явилися і оселилися на Слобожанщині. Роблено його під загальним проводом Яблоновського воєводи. У грудні 1655 р. переписні книжки були вже в Москві. На жаль, вони не збереглися, і ми маємо тільки витяг із них (Блгр. ст. 384 і Безголосні ст. 223; див. додаток до „Підсумків", с. 186). Витяг маємо в двох редакціях—яблонівській і московській, з трохи відмінними підсумками; різницю в підсумках треба пояснювати більшою точністю московського приказного рахівництва, теж не цілком бездоганного, як показують помилки в підсумках московського витягу. У підсумках (отже і в опису) людність поділено: 1) на козаків, чи краще сказати голів родин (бо селянство і міщанство, очевидно, заведено до загальної категорії „черкас"), і їх „дітей", і 2) на озброєних — кінних і піших — та неозброєних.

Року 1656 до новоосаджених слобідських міст прислано воєвод, що зробили смотр місцевої людности і провели переписи окремих міст. Зроблені переписи почасти зібрано у стовбці ч. 392 Білгородського столу; знаходимо тут переписи Острогозького, Охтирки, Змієва, Харкова і Колонтаєва. Усі ці переписи не датовано. Поруч із ними вміщено переписи українських залог Білгороду, Корочі, Нового Осколу, Усерду, Ольшанського, Коротояку і Уриву; частина переписів в уривках; датовано тільки Ольшанський, 1657-м роком. Детально розглядаємо ми ці переписи нижче, в огляді історії оселення поодиноких міст. Належать вони до категорії „именних списков черкасам“ і являють собою голі імена без ніяких інших позначень, крім хиба титулятури військових урядів. Тільки в Острогозьку пойменовано окремо дітей. Отже найближче ці списки стоять до „смотренних“, чи „розписних“, що їх складали воєводи, приїхавши до міста.

Розглянувши уважно окремі переписи (див. нижче в розділі IV), ми прийшли до висновку, що вони належать не до 1655 р., як уважали досі, а до різних років, 1655—57, а саме: охтирський подає підсумки, тотожні з підсумками 1655 р.; у зміївському перепису знаходимо дві дати: 165 р. і 17/V, це дає нам 1657 р.; в перепису згадано ім'я Ржевського, що прибув до Змієва у вересні 1656 р.; харківський перепис скріплено рукою воєводи Селіфонтова, що приїхав до Харкова влітку 1656 р.; підсумки обох цих переписів цілком відмінні від підсумків порепису 1655 р. Складачі опису Розрядного архіву, а за ними і наукова література датували весь стовпець, а також і перепис харківський роком 1655 на тій підставі, що на а. 7 вміщено напис: „Список белгородским черкасам, которые были с бояры и воеводы в Черкаских городах (*закреслено*: во 165-м) во 163-м (*виправлено*) году“. Далі на аа. 7—9 вміщено реєстр 59 чол. білгородських українців (їх справді в залозі Білгороду було 60), і мова йде про похід 1655 р. в війську Г. Ромоданова. Нижче з а. 10 вміщено список корочанських українців. Помилкове позначення 165 рік замість 163 показує, що реєстр писано вже після 1657 р. Перед цим реєстром вміщено недатований уривок якогось іншого реєстру, а на початку стовпця, на обгортці, напис рукою XVIII віку: „162 году; списки Бѣлгородскаго полку бѣлгородским черкаксомъ, которые были на службѣ съ боярами въ черкаскихъ городахъ. У оного столпа заглавія нѣтъ“; цей напис зроблено також на підставі заголовку на а. 7, і він саме спричинив дальші помилки. Звідки взято рік 162 (1654) — лишається невідомим. Іншого способу пояснити датування 1655-м роком стовпця і харківського перепису немає (див. ще примітку нижче, на с. 150); як допіру показано, це датування засноване на непорозумінні: не маючи у стовпці інших дат і виразних заголовків, заголовок білгородського реєстру, до того складеного після 1657 р., механічно перенесено на цілий стовпець разом із датою, що власне не належить до часу складання цього (білгородського) реєстру.

На цьому закінчимо наш короткий огляд джерел до історії Слобожанщини XVII віку. Нижче подаємо реєстр головних скорочень в посилках на літературу і архівні джерела.

ГОЛОВНІ СКОРОЧЕННЯ.

Д. Багалѣй. Очерки. — Очерки изъ исторіи колонизаціи степной окраины Московскаго государства, М. 1887.

Д. Багалѣй и Д. Миллеръ, Исторія г. Харькова. — Исторія города Харькова за 250 лѣтъ его существованія, Х. 1905.

І. У.-Р. — М. Грушевський. Історія України-Руси, т. VII (1907), т. VIII—2 1916), т. IX- 1 (1928), 2 (1931).

И. Миклашевскій. Къ истор. хоз. быта. — Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства. Ч. І. Заселеніе и сельское хозяйство южной степной окраины XVII в., М. 1894.

Філарет. — Филаретъ, Историко-статистическое описаніе Харьковской епархіи, I—V, Х. 1857--8.

А. М. Г. — Акты Московскаго Государства, II, 1894.

А. Ю. и З. Р. — Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, III, СПБ. 1862.

Ар. Ю.-З. Р. — Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. VII.

Д. Багалѣй. Матеріалы, І. — Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московскаго государства, Х. 1886.

Д. Багалѣй. Матеріалы, II. — Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерній, II, Х. 1890.

Л. Вейнбергъ. Матеріалы. — Матеріалы для исторіи Воронежской и сосѣдних губерній. Воронежские акты, І. Вор. 1887.

П. П. С. З. — Первое Полное собраніе Законовъ Россійской Имперіи, І. 1840.

С. Г. Г. Д. — Собраніе Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ, IV. 1882.

М. Д. — Древлехранилище Московского Центрального Архива.

Блгр. — Архів Розрядного Приказу, стіл Білгородський.

Сівськ. — „ „ „ „ Сівський.

Приказн. — „ „ „ „ Приказний.

Помісн. — „ „ „ „ Помісний.

Моск. — „ „ „ „ Московський.

Новгор. — „ „ „ „ Новгородський.

Безгол. — „ „ „ „ Безгласні стовпці.

Дес. — „ „ „ „ Десятні.

[далі подається число стовпця („ст.“) чи книжки („кн.“) і аркушу („а.“)],

Малор. Прк. — Архів Малоросійського Приказу.

Сибір. Прк. — „ Сибірського „

Посол. Прк. — „ Посольського „

Малор. Спр. — Справи (Дела) Малоросійські (Посольського Приказу).

Пол. Спр. — „ „ Польського Двору „ „

Крим. Спр. — „ „ Кримські „ „

Хар. Іст. Арх. — Харківський Історичний Архів, Чугуївське листування, Стовпці Московські і Харківські.

ВБУ, Ркп. відд. — Рукописний Відділ Всенародньої Бібліотеки України (зараз Бібліотеки ВУАН), стовпці зі збірки був. Музея Церковно-Археологического Общества.

I. РУХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЮДНОСТИ НА СХІД І ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ СЛОБОЖАНЩИНИ В СЕРЕДИНІ XVII ВІКУ.

Питання про те, звідки саме прийшла людність, що густо заселила Слобожанщину протягом другої половини XVII віку, вже більш-менш з'ясоване в сьогочасній літературі. З матеріялів, які знаходимо в літературі, випливає, що головна маса пересельців прийшла з центрального Лівобережжя і з правого берега Дніпра і менша — з Чернігівщини і південного Лівобережжя [1]). На жаль, відомості, що їх знаходимо в друкованих матеріялах, або зовсім не датовані, або належать до різних чи пізніших часів, коли колонізаційні умови й характер колонізаційного руху були зовсім відмінні. Через те, з міркувань, поданих вище в передмові, великий інтерес мала б спроба підібрати звістки, що належать до певного часу, а передовсім до Хмельниччини.

Залюднення Слобожанщини це властиво продовження великого колонізаційного руху на схід, що відбувався в XVI — XVII вв. на терені майже цілої України. Отже подаючи звістки про еміґрацію до Слобожанщини за Хмельниччини, які пощастило призбирати по друкованих та архівних актових збірках, кинемо заразом оком і на загальний хід того руху, в наслідок якого було залюднено територію пізніших Слободських полків.

Про напрямки колонізаційних рухів на Наддніпрянщині в XVI ст. висловлювано в літературі різноманітні погляди. Пересельців XVI віку виводили з далекого Заходу, з земель властиво Польських (Яблоновський і інші польські історики), з земель Білоруських (Владімірський-Буданов — вже на підставі документальних даних, хоч відокремлених і не переконливих). Але природніш було б шукати джерела колонізаційного руху навіть за найраніших часів у властиво українських землях — західній Волині і Поділлю, почасти в Галичині, бо тільки такий шлях пересельців дає змогу пояснити процес, як утворилася українська етнічна індивідуальність, і розглядати пізніший колонізаційний рух на схід як природне продовження і дальший розвиток колонізаційного руху людности за попередніх часів.

---

[1]) Див. Д. Багалѣй, Очерки, с. с. 411 — 415, на підставі головно переписів міст Суджі (р. 1665), Миропілля (р. 1681), Тернівської слободи (р. 1678), які видав той же автор (див. Д. Багалѣй, Матеріалы, I, с.с. 44 і 75; Новые матеріалы для исторіи Слободской Украйны, Сборникъ Харьк. Ист.-Фил. О-ва, т. 5, 1893, с. 185). Новий перегляд питання — див. М. С. Грушевський, I. У-Р. т. VII, с. 256 і т. VIII, ч. 2, с. 354.

1. Еміґраційний рух з Правобережжя.

Питанню про залюднення Правобережжя, особливо до початку XVII в. присвячено низку робіт, між ними є й фундаментальні праці (Владімірського-Буданова і Яблоновського). Але повної картини, як залюднювалося Правобережжя, ми досі ще не маємо.

Колонізаційний рух на Правобережжі почав жвавішати десь у середині XVI віку. Люстрації 1545 і 1552 років ще кажуть про центральну Київщину, як про велику пустелю, де немає людности; певно, що офіційні дані люстрацій не охоплювали вільної місцевої людности, яка не входила в рамці тогочасного офіційного станового суспільства; наприкінці цього ж року, зразу по Люблінській Унії, починаються вже на Правобережжі козацькі і селянські заворушення, які промовляють за тим, що в країні численна людність; в кінці першої чверти XVII в. Яблоновський вже документально занотовує тут міцне заселення; але ще раніш колонізаційна хвиля перелилася за Дніпро, щоб за яких 3—4 десятиліття густо залюднити лівобережні пустелі. Ще в XVI в. людність з Київщини і Черкащини з'являється і на Слобожанщині.

Досліди з історії колонізації кажуть нам, що нові землі залюднювано звичайно шляхом поступового розсування всієї маси людности концентрично від свого центру (тільки за великих незвичайних зрушень бувало інакше). Так бувало і за часів передісторичних (як свідчать мовні явища); так було і на Правобережжю наприкінці XVI в першій половині XVII в. Акад. М. С. Грушевський так змальовує колонізаційний рух з західньої України: „З українсько-білоруського Полісся, з Побужа, Галичини, з північно-західньої Волині суне маса селянського і маломіщанського осадника на полудне і схід, посуваючися звичайно етапами, переходячи в поблизькі околиці: з Галичини на Поділлє, з Побужа на Волинь тим часом, як звідси маса еміґрантів-утікачів іде далі в сусідні части Браславщини і Київщини найчастіше, поки кінець кінцем ся еміґраційна хвиля не перекотиться до крайніх своїх границь — задніпрянських пустинь“ [1]). Рух міг починатися від периферії, але почавшися від центру, він зараз же передавався всій масі, і периферичні смуги швидко доходили до крайніх меж нової колонізаційної території тим часом, як рух цілої маси йшов далі в межах цієї ж території.

Через такий поступовий рух людности не буде для нас дивним, що наші джерела надзвичайно мало кажуть про переходи безпосередньо з Правобережжя до Слобожанщини [2]) до часів Хмельниччини і Руїни. Поодинокі еміґранти правда, могли туди забігти. Так можливо, що якась ватага еміґрантів, занесла туди назву далекої батьківщини — назву р. Сянок; зустрічаємо тут і інші назви, що нагадують нам Правобережжя, напр. р. Домаху, що нагадує таку саму назву Дніпрового рукава під Трипіллям. Львовянина ми

---

[1]) Історія України-Руси, VII, с. 256. Документальні ілюстрації цього руху див. у І. Новицького, Содержаніе актовъ о крестьянахъ, „Ар. Ю-З. Р“, ч. VI, т. I; такої самої думки був і Яблоновський (Źródła Dziejowe, т. XXII), кажучи про рух недалекими порівнюючи „wyskokami“ (с. 121), і зазначаючи, що рух одбувався „etapami“, а до далеких країв тікали порівнюючи рідко (сс. 128 і 130).

[2]) Але на Лівобережжі Лазаревський (Лубенщина и кн. Вишневецкіе, К. С., 1896, I, с. 115) спостерігав багато виходнів з Покуття і Зах. Поділля.

зустрічаємо серед козаків, що перейшли на московську службу з війська Сагайдачного р. 1619-го [1]). Ватага еміґрантів з обох берегів Дніпра в 40 чоловіка з'явилася в р. 1639-му в м. Корочі, були між ними і люди з Білої Церкви; за ними йшла ще друга ватага в 200 чоловіка [2]). Та ця еміґрація не була звичайна — вона зв'язана була з бурхливими подіями року 1638. З року 1646 маємо низку „поручних записів" козаків, що мали вступити до Донського козацтва; між ними були козаки з мм. Богуслава, Корсуня, Чигирина [3]), але це були мабуть справжні запорожці, що, зважаючи на умови тогочасні, міняли Запоріжжя на Дін, отже це не була також еміґрація звичайного часу. Натомість до „побутової" так би мовити еміґрації ми повинні віднести перебування ватаги дегтярів з Правобережжя в лісах під м. Сумами за Хмельниччини; між цими ватагами одна складалася з „подолян", друга з мешканців „Смелова города" [4]).

Але поступово, цілою масою посувалася людність за часів звичайних, спокійних. За великих зламів у житті народів, за глибоких зрушень у нормальному ході їх історичного життя бувало інакше. Під час катастроф, що їх зазнали правобережна Наддніпрянщина, східня Волинь і Поділля під час українсько-польських воєн Хмельниччини і потім за Руїни, з'явилися й інші форми еміґраційно-колонізаційного руху. Людність вирушає тепер з своїх старих осель зразу цілими селами або загонами, що складаються вже під час руху, і посуваються з родинами й усім майном (навіть бджолами) великими валками по кілька сот родин, щоб у далеких степах Донеччини закласти нове місто [5]). Так за Хмельниччини засновано м. Суми.

---

[1]) М. Д. Сибір. прк., стовп. 1.

[2]) М. Д. Блгр., ст. 107, а. 389.

[3]) Донскія Дѣла.

[4]) Д. Багалѣй, Матеріалы, т. І. с. 21. р. 1657 (надрук. помилк. р. 1653).

[5]) В моє завдання не входить розглядати причини, що викликали цей еміґраційний рух. В основі цілого руху лежала боротьба селянства проти переможного наступу февдального панства і панської землевласности. За Хмельниччини масовій еміґрації сприяла невдача селянського повстання, репресії польського жовнірства, поворот польського панства р. 1652 і, в не меншій мірі, протиселянська політика уряду Хмельницького і його репресії проти козацько-селянських заворушень. Звичайно не останню ролю відіграла і та страшна руїна, про яку ми знаємо хоч би з руїни Потоцького на Поділлю в р. 1650, спустошення країни між Дністром і Богом, мм. Ямполя, Стіни, руїни Триліс в р. 1651-му і нової страшної руїни в рр. 1653—54-му що закінчилася відомою Дрижипільською побиванкою, див. також свідчення Павла Алепського про руїну на Правобережжі після татарського нападу — „Чт. Моск." 1897. IV. 1898. IV також перепис міст 1654 року. — „Чт. Мос.", 1905, Ѵ, с. 28, що свідчить про спустошення деяких міст.

Як побачимо, справді еміґрація до Слобожанщини збільшилася за останніх років цих діб — 1652 і 1654—5. На еміґрацію 1652-го року мав вплинути також і лад, що встановивсь був на Україні після Берестечка. Про наслідки цієї руїни див. розвідку М. Владімірського-Буданова — Передвиженіе южно-русскаго населенія въ эпоху Б. Хмельницкаго, „К. С.", 1888, кн. 7. с. 79. на підставі витягів з актових книжок 1648 і дальших років (Ар. Ю.-З. Р., ч. VII, т. І, с. 423). Загальні дані можна було б поповнити і окремими звістками. Так у році 1653-му (в березні) московським посланцям оповідали в Зинькові, що поляки „висікли" Погребище, Могилів, Борщагівку і інші міста, і людність мусить тікати до Московщини (А. М. Г., II, с. 317); навіть з перед-Полісся тікали селяни: так, Юр. Немирич скарживсь, що року 1651 з м. Лугин (Овруц. пов.) і сусідніх сіл втекло 195 душ селян (Ар. Ю.-З. Р., ч. VII т. І. с. 464), Пророчисті відомості про руїну 1650—53 рр. на Правобережжі знаходимо

Року 1655-го на Сумині городищі з'явилося 100 д. еміґрантів на чолі з отаманом Гарасимом Кондратьєвим, які назвали себе мешканцями м. Ставищ (центральна Київщина); невідомо, чи ввесь загін в 100 чоловіка вийшов з цього міста [1]). В багатьох містах південної Московщини згадуються „Черкасы Дрожипольские" — можливо еміґранти [2]).

В інших випадках виходили поодинокі люди й родини, але мандрували так само далеко, мабуть приєднуючися до більших ватаг. Так року 1655 Цареборисівський піп пише до Москви, що він прийшов до Цареборисова по тому, як поляки зруйнували церкву „в Киевской странѣ", де він правив, і його оселю [3]). Трохи раніш, року 1652 до м. Яблунова з'явилося 46 душ еміґрантів на чолі з отаманом Мартином Степановим, з них 8 були з Правобережжя, і то з місцевостей, досить віддалених від Дніпра, а саме:

з Горностайполя 3
з Звягеля 3
з Старо-Костянтинова 2

— отже з північної Київщини і з Волині [4]).

Так само й охтирські еміґранти з'явилися на Слобожанщині в кінці 1653 р. великим загоном у 700 душ, прийшовши сюди „из дальних, городов из-за реки изо Днепра... от разоренья от безбожних Ляхов и от Татар". У пізнішій звістці (1762 р.) подибуємо відомості, що 1654 року 40 ченців Лебединського манастиря на Чигиринщині на чолі з ігуменом заснували Охтирський манастир [5]). Можливо, що загін у 800 чол., що прийшов під проводом Максима Тимофієва до Чугуївського повіту в р. 1654 і оселивсь, як можна гадати, в Харкові, прийшов з Правобережжя.

Наведеними звістками обмежуються наші відомості про еміґрацію до Слобожанщини з Правобережжя в 1650-х роках. Можливо, що в інших ватагах, що приходили до Слободських міст, був деякий відсоток правобережців, як це було і в ватазі М. Степанова; частина правобережців приходила з Лівобережжя, поживши на Лівобережжі можливо кілька місяців. Та все ж можемо гадати, що за Хмельниччини людей переселялося з Правобережжя до далекої Слобожанщини хоч загалом і багато, але не так як пізніш, за Руїни і т. зв. „Згону".

2. Еміґрація з Запоріжжя.

Треба сказати кілька слів про переходи на Слобожанщину людности з Запоріжжя. Переходи ці безперечно існували, на це вказують згадки про окремих еміґрантів як запорізьких козаків. Але конкретних і безпосередніх

у акад. Грушевського, Історія України-Руси, т. IX. 2, с. 883 (тривога 1654 р.), сс. 1039, 1048 (Дрижиполе).

[1]) В р. 1654 людність Ставищ складалася з 312 д. козаків і 365 д. міщан (присяжний реєстр 1654 р. Білоцерківського полку в А. Ю. и З. Р. X, с. 790) Після відомої Дрижипільської побиванки частина її учасників здається й собі еміґрувала за кордон і в р. 1655 фігурує по південних московських містах під ім'ям „Черкасы Дрижипольские"

[2]) М. Грушевський, op. cit., с. 1048.

[3]) М. Д. Блгр., ст. 409, а. 100.

[4]) М. Д. Помісн., ст. 42, а. 3

[5]) Філарет, I, 144.

вказівок про переходи з Запоріжжя на Слобожанщину аж до кінця 1650-х рр. не маємо, і це легко пояснити. В 1640-х роках шлях з Лівобережжя на Запоріжжя закритий, і людність або переходить з Лівобережжя безпосередньо до Слобожанщини, або з Запоріжжя йде глухим степом на Дін (як про це згадує наведений вище наказ чугуївському воєводі 1655 р.). В 1650-х роках узагалі не було підстав до еміґраційного руху з Запоріжжя на схід, особливо в першій половині десятиліття, а в другій половині 1650-х років городова колонізація створила тут умови, не цілком сприятливі для розвитку вільного степового ухідництва. Таким чином безпосередніх переходів на Слобожанщину з Запоріжжя в середині XVII в. було мабуть не дуже багато.

3. Еміґрація з Чернігівщини.

На північному заході Слобожанщина притулялася в районі м. Путивля, на Середньому Сеймі, до південно-східнього кута Чернігівщини, старої культурної країни, що зберегла, хоч і не цілком, попередню свою людність. Стає можливим припущення, що й Чернігівщина взяла участь у колонізації Слобожанщини. Вже апріорні міркування підказують нам, що північна Чернігівщина не могла брати дуже значної участи. Передусім Чернігівщина не могла бути за тимчасовий притулок для людности, що простувала б до Слобожанщини через Чернігівщину з сусідніх земель — Білоруси й Орловщини. З Білоруси людність до Чернігівщини майже не заходила, як зазначає акад. М. П. Василенко[1]), а Орловщина ще не була заселена як слід і мала до того свої власні виходи на південь. Таким чином північна Чернігівщина могла давати тільки власні лишки людности, яких у неї безперечно було не багато в середині XVII віку[2]).

Тільки в південній Чернігівщині, що ввіходила в сферу східнього колонізаційного руху української людности, з'явилася в другій чверті XVII віку рухливіша людність, що могла давати еміґрантів на Слобожанщину. Справді в наших джерелах маємо лиш нечисленні вказівки на переходи з півночі (наприклад р. 1623 з Новгородсіверщини з с. Талигіна до Путивля прийшло 16 селянських родин)[3]).

Натомість про переходи на Слобожанщину з південної Чернігівщини в середині XVII віку маємо низку звісток. За Хмельниччини Чернігівщина не зазнала великої руїни; але Радзивілів похід в 1651 році і повернення шляхти в р. 1652-му мусіли налякати тутешню людність[4]). Тому не дивно, що коли попередніми роками маємо тільки порізнені звістки про еміґрацію з південної Чернігівщини на схід (напр. року 1648-го селянин з села Бокровиць Черн. во-

---

[1]) Очерки по исторіи Западной Руси и Украины, К., 1916, с. 570; це питання треба ще далі спеціяльно розробити.

[2]) За московської „смути" з Чернігівщини вийшло мабуть чимало людности; служилі верстви вивела Московська держава і передала Польщі країну правдивою пустелею, як зазначає Яблоновський („Zadnieprze" с. 242). Діяльність Пісочинського на Новгородсіверщині не на багато цьому лихові зарадила (А. Лазаревскій, Лубенщина и князья Вишневецкіе).

[3]) А. М. Г., І. № 162.

[4]) Про паніку і масову еміґрацію з Чернігівщини в зв'язку з репресіями українського уряду і польською окупацією — див. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, с. 323 і 414.

лости тікає до Сівська [1]); року 1646-го складають присяжні записи на службу на Дону козаки з Новгородка-Сіверського та Глухова [2]), після року 1650-го, а власне в році 1652-му, маємо звістки про масовий еміґраційний рух з південної Чернігівщини. Передовсім у згадуваній збірній ватазі, що з'явилася в Яблонові р. 1652-го, на загальну кількість виходнів з Лівобережжя — 38 душ 12 душ припадало на Чернігівщину, і то за одним-двома вийнятками — на південну, а власне:

з Батурина . . . 6	з Седнева . . . 1
з Чернігова . . . 1	з Королевця . . 1
з Ніженя 1	з Новгородка Сі-
з Кобижчі . . . 1	верського . . . 1 [3]).

Та це були тільки бризки тієї масової еміґрації, про яку маємо досить звісток з різних джерел, хоч, на жаль, не знаємо певне, де ці еміґранти потім опинилися. Найімовірніш — віллялися вони до українських служилих колоній по містах московського півдня (про цю служилу колонізацію і приплив еміґрантів в 1652 р. — див. нижче, в спеціяльному розділі). Що ця еміґрація зв'язана була не з Берестецькою поразкою, а саме з окупацією Чернігівщини від польського війська в 1652 році, це вже цілком з'ясував акад. М. С. Грушевський [4]); наведемо ще кілька документальних свідчень про те, що саме польська навала викликала еміґрацію. Ще 25 лютого 1652 р. писали до Москви з Путивля, що під Путивлем з'явилися втікачі з Чернігівщини, які тікали „от изгоненія поляков"; тікали „черкаси (козаки), мещане и пашеные люди (селяни)"; переходячи кордон, вони „становятца на... государевой земле у помещиков и путивльцов у дворян и детей боярских по пашнем и по лугам насильством и чинят им многие тесноты" [5]). Отже ця людність частково розташувалася на московських помісних землях і очевидно частково перейшла на становище покріпачених селян; але вже тоді, 1652 р., еміґранти, як бачимо, зробили спробу захопити землі для себе особисто. З Москви наказано пересилати їх до Путивля, а звідти — розсилати по різних містах південної Московщини. Частину переходнів наказано розташувати „за їх чолобиттям" в Комарицькій волості (Сівщина), але „от рубежа в дальних местах" [6]). Польські жовніри не ставляться до еміґрації пасивно — женучись за втікачами, вони іноді переходять через кордон [7]).

9 березня того ж 1652 року в Путивлі з'явилися представники від загону еміґрантів на чолі з Самойлом Курбецьким; еміґранти йшли, здається, з Чернігівщини, але походили, можливо, з Правобережжя. У Путивлі посланці оповіли про чутки, ніби „велѣл гетман Хмельницкой полковником и черкасом

---

[1]) А. Ю. и З. Р., III, ч. 157.
[2]) Донскія Дѣла.
[3]) М. Д., Помісн., ст. 42, а. 3.
[4]) Згадана праця, там само.
[5]) М. Д., Приказн., ст. 281, а. 195.
[6]) М. Д., Приказн., ст. 281, а. 231.
[7]) Так вкінці березня 3 хоругви німців і поляків, послані від Маховського, що стояв в Конотопі, навздогін за еміґрантами, вдерлися до маєтку путивльського служилого Яцина і позахоплювали там московських людей (там само, а. 269).

итти в Чигирин всѣмъ; и они де чают тово, что он гетман хочет убегать от Поляков в Крым“ і „будет их черкас з женами и з детьми с п'ятьсот человек семьянистых людей“, „и били... челом,... чтоб... государь пожаловал, велѣл ихъ принять на свое государево имя на вѣчное житье и землями устроить, где ты государь, укажешь“[1]).

N.B 1652

Та найяскравіша і пророчиста подія в цій еміґрації 1652 року була еміґрація цілого Чернігівського полку на чолі з полковником Дзіковським. Ця еміґрація досі була відома тільки в загальних рисах [2]). Новознайдене листування з приводу цієї еміґрації [3]) дає змогу застосувати її саме до еміґрації з Чернігівщини і змалювати її обставини. Про ці обставини оповіли представники еміґрантів в Путивлю 21 березня 1652 р. таке: „Пришли они в государеву сторону для тово, что наступили на них Поляки; а гетман черкаской Богданъ Хмельницкой ихъ подалъ, против Поляков не стоит и с ними (козаками) не збираетца, и город Чернигов и Ботурин, и Борзну, Нѣжин, и Сосницу, и Песочин, и Конотупъ, и Бахту, и Івангородище с уѣзды черкаской гетман Богданъ Хмельницкой поступился Поляком от Переяславля по город по Конотопъ. И ныне в тѣ городы пришли Поляки и черкасы (!), и уѣздныхъ людей побиваютъ“. З дальших розпитувань з'ясувалося, що еміґранти вийшли (мабуть на початку березня) з Чернігова, Батурина, Борзни, Ніженя, Сосниці, Нового Пісочина, Конотопу, Бахмача і Івангородища „и тѣхъ городов из деревень“, — „черкасы и пашенные многие люди з женами и з детьми и со всѣми своими животы“. Еміґранти спинилися під Путивлем, на Білих Берегах; до міста їх не пропущено. Прохали вони, щоб їм дозволено розташуватися поблизу — на Заводицькому городищі на р. Пслі (це — пізніша Ворожба, що її заснували два роки по тому інші еміґранти з України). Але після довгого очікування дістали еміґранти наказа йти на Дін і мусіли цьому наказові скоритися, але осілися зрештою не на р. Битюзі, як проєктовано, а на лівому березі р. Дону, на р. Сосні, заснувавши там м. Острогозьк. Еміґрація відбувалася за дуже тяжких обставин. Дзіковський, прохаючи в своїй чолобитній, щоб їм дозволено оселитися на р. Пслі, зазначав: „если, великий цару, где далеко даси, то всѣ ни зайдуть, бо барзо есть худых много, которыи мало мають на чом поихати“; він прохав скорше видати дозволу оселитися, „бо когды ж, великий цару, уже намъ докичило стояти на Дубровѣ, дѣти нашѣ отци многи малы и не могут тривати, умирают“ [4]). Прийшло їх усього дві тисячі душ; казали, що чекають за собою ще з Костянтинова борзенського сотника Забілу „и из ыных городов многих людей“. Пробули еміґранти під Путивлем мало не два місяці, і 5/V їх

---

[1]) Там само, а 197.

[2]) М. Костомаров („Собр. Соч.“, 1904, кн. 4, с. 482 — 3) свого часу зв'язував цю еміґрацію з Берестецькою поразкою і гадав, що це були волинці; Миклашевський (Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства, М. 1894, с. 248) видав перепис еміґрантів від 5/V 1652 р., але звернув увагу тільки на статистичні дані перепису. Допіру акад. М. С. Грушевський, на підставі нових архівних матеріялів, зв'язав цю еміґрацію з подіями 1652 р. (Історія України-Руси, IX, с. 414).

[3]) М. Д., Приказн., ст. 281, а. а. 208—230.

[4]) М. Д., Приказн. ст. 281, а. 212; друкуємо цю чолобитну цілком далі, як розглядатиметься оселення м. Острогозька.

переписано [1]). На той час лишилося їх 1.000 душ чоловіків, організованих в 9 сотень; з цих сотень було: три Батуринські, 1 Борзенська, 1 Чернігівська, 1 Конотіпська, 3 без спеціяльних географічних позначень. У перепису переписано й майно пересельців; пересельці здебільшого належали до заможних верстов людности — козацтва й заможного селянства (може й міщанства).

„Полк" Дзіковського безперечно якось стосувавсь до офіційної полкової організації чернігівського козацтва. Але дивно, що в урядовім листуванні тогочаснім не знайдено досі а ні найменшого натяку на цю подію; польські джерела теж мовчать про неї. Чи уряд Б. Хмельницького свідомо замовчував цю подію (не бажаючи а ні компромітувати себе, а ні сваритися з Московським урядом), — чи може сама еміґрація ця відбулася як не за таємною інструкцією, то за мовчазною згодою гетьмана, що під той час посольством Іскри сам намацував шляхи до тіснішого з'єднання з Москвою і клопотавсь щоб втягти її тим чи іншим способом до польсько-української боротьби.

Обидві звістки про напрямок еміґрації з Чернігівщини в 1652 році провадять нас до далеких місцевостей — м. Яблонова, Острогожчини. Про еміґрацію з Чернігівщини до Донецької Слобідчини не чуємо ні цього року, ні дальшими. Проте ця колонізація мусіла бути, вже з р. 1653 принаймні, особливо в вигляді поступового масового колонізаційного руху. Щодо можливої території цієї колонізації з Чернігівщини на Слобожанщину, то природно мусіла вона зосереджуватися найбільше на сусідній Сумщині; але, як побачимо, цей район перебував у тісних колонізаційних зв'язках із Центральним Лівобережжям, і колонізація південна і тут мусіла перекривати і поглинати чернігівську [2]). Обидві ж вищенаведені звістки кажуть нам, що з Чернігівщини еміґраційний рух ішов переважно до віддалених земель (до м. Яблонова і Острогозька).

---

[1]) М. Д., Блгр., книжка ч. 30, а. а. 30—218; видав у вигляді таблиці Миклашевський, op. cit.; дані перепису (щодо маєткового забезпечення пересельців) коментує цей же автор (там само), а ще перед ним — акад. Д. І. Багалій (Очерки, с. 418).

[2]) Говорячи про чернігівську еміґрацію, не можна обминути питання про севрюцьку колонізацію на Слобожанщині. Чуємо про неї ще в XVI ст., коли севрюків використовувано в сторожевій службі; в р. 1589 чуємо про їх озброєні ватаги на Дону; отчинні старовинні уходи путивльських севрюків лежать по обидва боки р. Ворскла в першій половині XVI віку; в 1620-х рр. з ними зустрілися Роменці на уходах горішнього Посулля, а в рр. 1640-х бачимо їх у козацькій службі м. Вольного, куди вони (Стенька Дунчиков з тов.) приїздять з своєї вотчини з бортних ухожаїв (М. Д., Блгр., ст. 146, л. I); їх завсіди відрізняють від служилих людей, присиланих з Росії. Під час розмежування 1648 року вони подають відомості про топографічні назви, які показують північно-український характер їх народности („Глибей Луг, а Литовские люди называют Круты Яръ" — отже луг — яр, а не сіножать як у Росії). Бачимо севрюків і в 50-х роках між містами Змієвом і Валками. Але розмір і колонізаційну вагу севрюцького елементу на Слобожанщині не маємо змоги визначити за допомогою наших документальних джерел: у реєстрах новоосаджених міст і слобід 1650-х років не знаходимо жадного сліду севрюцької колонізації, через те мусимо лишити питання про участь севрюків в остаточнім заселенні Слобожанщини поки нерозв'язаним; можливо, що взагалі це питання дасться з'ясувати тільки за допомогою майбутніх антропологічних дослідів на Харківщині, які, на жаль, перебувають ще в початковій стадії.

Можна гадати, що севрюцька колонізація, що мала досить анемічні резерви в південно-східній Чернігівщині і спиралася на Слобожанщині на дуже екстенсивне бортне бджільництво і лісове ухідництво, була взагалі слабка і не могла протистояти густим хвилям української людности, що посунула з заходу 1640-ми роками.

4. Еміґрація з Центрального Лівобережжя.

З Слобожанщиною на заході безпосередньо сусідувала центральна і південна частина Лівобережжя, пізніша Полтавщина, що, як вище зазначалося, найтісніш була сполучена саме з Слобожанщиною. Крізь Лівобережжя проходив головний струмінь східнього колонізаційного руху з українського Заходу, отже не дивно, що центральне Лівобережжя було тою країною, звідки прийшла чимала частина слобідських еміґрантів. Чи йшли пересельці з самого Лівобережжя, чи переходили вони його, ідучи з дальших земель, однаково колонізаційний рух до Слобожанщини перебував під безпосереднім впливом колонізаційних умов на Лівобережжі; отже на виясненні цих умов треба спинитися довше.

Ні за Хмельниччини, ні перед тим центральному Лівобережжю не доводилося переживати занадто великих військових руїнничих катастроф. Тільки московська кампанія рр. 1632—3 і повстання р. 1638-го відбилися значніш на місцевій людності. Отже через це, а також і через те, що Лівобережжя безпосередньо прилягало до Слобожанщини, ми саме тут спостерігаємо ту форму колонізаційного руху до Слобожанщини, що вище характеризували як повільне і масове посування людности. Як побачимо нижче, найхарактерніш ця колонізаційна форма виявилася в „пасічній“ колонізації, менш в „добичницькій“, а „служила“ еміґрація до московських міст дає вже інший тип — виходу на пор. велике віддалення; але два останні типи колонізації мали, як побачимо, менший вплив на остаточне залюднення властивої Слобожанщини.

Спинімося коротенько на історії залюднення самого Лівобережжя. Вище вже згадувано про різні погляди, висловлені в історичній літературі про напрямки колонізаційного руху на Україні. Відповідно до цих поглядів і залюднення Лівобережжя клали на рахунок то еміґрантів з Поділля (О. Лазаревський) [1]), то з білоруської півночі (В. Б. Антонович, М. Ф. Владімірський-Буданов, О. Яблоновський); але природніш і тут і за старіших, як і за пізніших часів виводити переважну масу еміґрантів з центрального Правобережжя (пор. думку акад. А. Кримського). Справді з реєстру селянських переходів, якого склав А. Яблоновський, [2]), бачимо, що людність виходила до Лівобережжя почасти з горішнього Побожжя, з Мозирщини, північної Київщини, але головно все ж з центральної Київщини (Ржищів, Трипілля і інш.).

Починаючи з часів після татарської руїни XIII віку джерела ввесь час кажуть про цілковите спустошення Лівобережжя [3]).

Але з звісток цих джерел мусимо зробити висновок, що спустошення це не було абсолютне. Ухідницька людність існувала тут досить постійна, і про неї конкретні відомості маємо з опису канівських і черкаських уходів у люстрації 1552-го року [4]). Ці уходи охоплювали трохи не все Лівобережжя

---

[1]) Лубенщина и князья Вишневецкіе та інші статті.

[2]) Źr. Dz.., г, XXII, с. 128.

[3]) Нпр. див. мандрівку Пимена Воронізького, описи торговельних шляхів, акти про надання „пустинь“ і т. і.

[4]) Можливо, що вже Вітовтові заходи і його похід року 1399-го спиралися тут, як на Чорноморщині, почасти на поновлену колонізацію країни; на початку XV-го віку маємо звістку

(Полтавське), простягалися вздовж Ворскла й доходили навіть до р. Орелі. Правда, відомості наші конкретно кажуть тільки про севрюцьку ухідницьку людність, що приходила з півночі; та що козацьке „черкаске“ „воровство“ розвинулося в XVI ст. на московських південних „українах“, то можна припустити, що козаки з Правобережжя переходячи через Лівобережжя, займалися тут і ухідництвом мабуть навіть більш-менш постійно [1]).

Поновлено тут осілу колонізацію, в другій половині XVI віку; за це свідчать надання маєтків (напр. Байбузі р. 1578-го), ще більше — відома конституція 1590-го року. Ми знаємо, що панська колонізація звичайно йшла за селянською і намагалася захопити нові землі на початку її, але вже по тому, як ця народня колонізація позначалася на господарчім освоєнні нових земель.

Ця старіша колонізація пояснює нам швидкий хід залюднення Лівобережжя дальшими роками. Наприкінці XVI-го віку офіційно зареєстровано міста в середньому Посуллі, на початку XVII віку в долішньому Посуллі; з'являється і м. Миргород (згаданий в „Книге Большого Чертежа“), м. Голтва на Пслі; люстрація року 1622-го каже, що поблизу Миргорода розташовано 25 хуторів, люстрація р. 1633-го реєструє густу мережу слобід у районі Гадяччини, до р. 1630-го з'являється м. Полтава на Ворсклі [2]). Люстрації з їх невеликими числами людности в нових поселеннях зовсім не дають нам повної картини, як залюднювано Лівобережжя за цих років, і, як каже Яблоновський, немає жадного способу обчислити кількість людности, що не ввіходила до даних офіційних люстрацій [3]). Але 20-ми роками Лівобережжя

про колонізацію Глинських, і ми можемо не відкидати зовсім цього епізоду, як це робить ак. Василенко (op. cit., с. 493), хоч не можемо, звичайно, цілком покладатися на перекази генеалогії Глинських, як це робить Л. Падалка (Прошлое Полтавской территоріи и ея заселеніе, П. 1914, с. 45). Далі маємо назви міст на Полтавщині в реєстрі Воскресенського літопису і надання маєтків на Переяславщині. Зразу після нападу Менглі-Гірея маємо звістку про поділ маєтків Глинських (1498), ще року 1493-го татарські посли об'їздять „вотчини“ місцевих севрюків, а далі ці самі севрюки фігурують в рр. 1503. 1513, 1517 і інш., і нарешті їхні уходи занотовано офіційно в люстрації 1552-го року. Усе це каже нам про безперервну господарчу діяльність місцевої ухідницької людности, скільки вона можлива була в умовах постійних татарських нападів.

[1]) Варт звернути увагу, що в м. Черкасах за офіційними даними середини XVI в. було багато людности — 730 душ (пор. з Києвом, де було тільки 670 душ). Як відомо, це місто відіграло дуже велику ролю в колонізації українського сходу (назва козаків-еміґрантів на Московщині: „Черкаси“). Ще року 1546-го путивльський воєвода Троєкуров пише до Москви, що в „полі“ повно української людности — „Черкасцов и Киянъ“ — отже з правобережних центрів.

[2]) Див. Ф. Николайчикъ, Матеріалы по исторіи землевладѣнія князей Вишневецкихъ, „Чт. Нест.“, 14 ч. 1—3; Л. Падалка, op. cit.; А. Лазаревскій, Лубенщина и князья Вишневецкіе, „К. С.“. 1896, I; Ар. Ю. - З, Р., ч. VII; Jablonovski, Źr. dz, tt. V, XXI XXII і інші огляди. Про сумнівне питання щодо часу коли засновано м. Полтаву — див. Л. Падалка О времени основанія гор. Полтавы, „Чт. Нест.“, т. 10, К. 1896. Загальний огляд історії залюднення Лівобережжя за цих часів — див. Д. Багалѣй, Займанщина в Лѣвобережной Украйнѣ XVII и XVIII в., „К. С.“, 1883, XII.

[3]) Лиш по самих містах було р. 1622:

	„слухняних“	„неслухняних“
Ірклїїв	50	400
Голтва	20 (30)	230 (700)
Кропивна	60	200
Богушівка	3	40

вже вкрите було поселеннями, і їх кількість промовляє сама за себе [1]). Посуваючися лавою наперед, людність вже доходила крайніх меж Лівобережжя напр. на горішній Сулі (р. Терни) і гор. Пслі, де існували вже в році 1628-му уходи з м. Ромна, недавно оселеного [2]).

Українська людність, ідучи на схід, з давніших часів заходила до степів пізнішої Слобожанщини, простуючи і далі на Дін. Особливо це треба сказати про степових добичників — козаків. Документальні дані про вже давно створені зв'язки з цією територією маємо з середини XVI-го віку: це відомості про стосунки з Москвою і походи Вишневецького, заходи проти „черкаского воровства" і приймання „Черкас" на службу — отже початок постійнішої „служилої" колонізації [3]). І „воровство" і служила колонізація особливо розвиваються 80-ми і 90-ми роками того ж сторіччя (одночасно розгортаються козацькі заворушення на Правобережжі). Але важко зв'язувати людність, що еміґрувала чи тільки заходила на Слобожанщину саме з Лівобережжям, хоч (як я вище згадував) це досить імовірне, бо тільки еміґранти з властивого Запоріжжя (напр., загін М. Федорова, що його розташовано р. 1589-го по сер. Дінці, численні еміґранти на Дону і деякі українці запорожці на московській службі) під той час з Лівобережжям можливо не мали нічого спільного (пізніш, як побачимо, було інакше). Більше змоги маємо зв'язувати з Лівобережжям служилу українську колонізацію по московських містах в 20-х роках XVII в.; — ця колонізація знову почалася з ще більшою інтенсивністю після перерви часів московської „смути". Тепер виходити з Лівобережжя починають не самі добичники - козаки, але й селяни, призвичаєні до осілої хліборобської праці. Виходили вони, мабуть, ще в другім десятилітті XVII-го віку; напр. акад. М. С. Грушевський наводить оповідання Лубенської людности в р. 1618-му, що половина тамтешньої людности розійшлася, коли Ю. Вишневецький почав там заводити незвичайні податки [4]); частина цієї людности могла вийти й за кордон. Велико подіяли на розпорошення лівобережної людности військові дії в рр. 1632—33, коли московське військо підходило до Ромна і Миргороду [5]), а Ярема Вишневецький ходив під Путивль і Сівськ. Особливої ж руїни зазнало Лівобережжя дальшими роками. На рік 1635 припадають перші великі заколоти на Лівобережжі, чуємо, що Полтавці хочуть спалити

Скільки ж „неслухняних" не увійшло до реєстрів, особливо по хуторах і пасіках! Пор. кількість неслухняних по містах Правобережжя:

	„слухняних"	„неслухняних"
Корсунь	200	1300
Чигирин	50	4500 (?)

За люстрацією 1616-го року усі хутори староства Канівського за Дніпром позахоплювали козаки, і тому навіть реєстра їх не подано, як і в люстрації 1622-го року, де замість хуторів фігурують вже села.

[1]) Так О. Яблоновський (op. cit., т. XX), обчислюючи успіхи колонізації на Лівобережжю перед 1625-м роком, рахує кількість осель на Переяславщині в 76 осад (4165 димів) на Миргородщині — 32 оселі (850 д.).

[2]) Ніби на путивльській (Московській) території, як запевняли місцеві уходники-севрюки (М. Д. Блгр., ст. 20, а. 26); про уходи з Ромна — див. Ibidem.

[3]) Про служилу і ухідницьку колонізацію детальніш дивись нижче.

[4]) Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, с. 368.

[5]) Ibidem, т. VIII, ч. I, с. 200

своє місто й еміґрувати до Московської держави, відбувається бурхлива рада в Каневі, що після неї 700 душ козаків і, можливо, іншої людности, головно з Лубень, рушають у степ, а тоді на середній Донець, сподіваючись там оселитися [1]). Заколоти тривають і далі і закінчуються великим вибухом 1638-го року. Особливої руїни зазнала тоді Лубенщина [2]). Акад. М. С. Грушевский каже, що під час козацьких рухів козаччина легко опанувала територію повстання і скидала слабку мережу офіційної адміністрації [3]). Ця адміністрація і за спокійних часів мабуть не охоплювала своїм контролем великої частини лівобережної людности. Козацькі рухи, навіть розпочаті на Правобережжі, завсіди знаходили за Дніпром багаті резерви людности, готової підтримати повстання, а коли трапиться невдача — податися на еміґрацію. Це виявилося під час війни 1638-го року, коли відбувалася еміґрація Острянина, планована ще раніш, і коли заснуванням Чугуєва покладено початок остаточному залюдненню Слобожанщини. Нижче буде показано, що чугуївські еміґранти виразно зв'язані були з Полтавою. З Гадяччини вийшло кілька тисяч людности ніби до Путивля, а всього еміґрантів раховано на 20 000 людей і польські посли запевняли, що вони осіли під південними московськими містами і вздовж „Білогородської Черти" [4]). З тих же років ми маємо в московському архіві численні звістки про еміґрацію до московських міст [5]) і можемо назвати ті місцевості, звідки еміґранти виходили. Це ті самі місцевості, звідки виходили еміґранти до Слобожанщини і потім: року 1638-го до Усереду виїхало з Гадячого 29 ч., з Зинькова 28, Прилуки 1 і Лютеньки 7. [6]) Акад. Д. І. Багалій вказує на Гадяче, Миргород, Варву, Лохвицю [7]). Весною року 1639-го з Лубень та інших міст прийшло з родинами до Корочі 40 чол. і казали, що за ними йдуть ще 200 люду [8]). Тоді ж ідуть до Усерду через Сівськ і Курськ еміґранти з Переяслава [9]). Цікаву звістку подає О. Лазаревський про те, що на Ворсклі осіла людність, сполошена козацькими заколотами 1636—38 рр.; це — судове свідчення козаків Потапенків 1700 р.: „еще подъ часъ Кумейщины, будучисмо лѣтъ недорослыхъ, з отцемъ нашимъ зайшлисьмо до села Стасовецъ н осѣли мешканемъ гдѣ отъ пяти еще куреней большъ нѣкого не было; а отъ того времени рокъ по року стало людей прибувати" (рукописні протоколи Полтавського полкового суду) [10]).

---

[1]) Цитату відповідного акту див. нижче, де описуємо перші спроби осілої колонізації на Слобожанщині (з М. Д., Приказн. с. 99, 116).

[2]) М. Д., Сівськ., с. 178, а 122. У Москві тоді чекали еміґрантів, сподівалися їх по 300—400 чоловіка разом, і про те, як поводитися на випадок вони прийдуть, надіслано спеціяльного наказа до Білгорода (Д. М., Приказн., с.99 а І); могло вплинути на еміґрацію і знищення Миргодського полку, приєднаного до Переяславського (див. лист Киселя, Історія України-Руси, VIII, ч. І, сс. 280; 285).

[3]) Історія України-Руси, т. VII, с. 907.

[4]) М. Грушевський, op. cit., т. VIII, ч. 2, с. 369

[5]) Чимало відомостей наводить акад. Д. І. Багалій, Очерки, с. 160 і далі. Також див. М. Д. Приказн., ст. 99.

[6]) М. Д. Десятня № 201; крім того ж прийшло 20 д. селян, з них 15 з Зинькова.

[7]) Очерки, ibid. З Варви вийшло 300 чол.

[8]) М. Д., Блгр., ст. 107, 389.

[9]) Ibid., 319

[10]) Лазаревський, Полтавщина въ XVII вѣкѣ, „К. С.", 1891, IX, с. 360.

Справді 40-ми роками колонізація відбувалася інтенсивно — опановано нарешті Ворскло, де постає низка сіл. Підкоморій київський Степан Немирич дістає тут низку маєтків (долішнє Ворскло — Переволочну, Кобиляки, Санжари і номінально р. Орель) [1]). Але офіційна колонізація дає тепер не так збільшення території (на Ворсклі вона дійшла своїх меж, і довго їх потім не переступала), як збільшення гущини людности. Збільшення це било в вічі глядачам і реєстраторам [2]). За Бопланом у Переяславі 40-ми роками було до 6.000 неслухняних мешканців [3]). По кілька тисяч людности на більші містечка дає реєстр Пшездецького, що його правда деякі автори мають за непевний [4]), але відомості Пшездецького стверджує реєстр війська Запорозького, складений через рік після повстання в р. 1649-му. Реєстр цей дає цінні й досить повні відомості про стан колонізації Наддніпрянщини в середині XVII в.; на жаль, матеріяли реєстру відповідно не оброблені, але й голі числа (підсумки), кажуть нам про успіхи колонізації. За реєстром в кожному з п'ятьох полків південного Лівобережжя було від 14 до 20 сотень і близько 2 500 козаків [5]). Цікаве спостереження подає А. Стороженко: в реєстрах козаків Переяславського полку він знайшов назви більшости сіл сьогочасної Переяславщини [6]). Швидке зростання людности на Лівобережжі за десятиліття перед Хмельниччиною легко зрозуміти. Це було якраз десятиліття „золотого спокою", коли розчавлене козацтво збирало сили для остаточного бою. Отже людність за цих років мала лиш одну форму протесту, протесту пасивного проти тиску пансько-кріпацького режиму: тікання й переходи. І цей єдиний спосіб хоч тимчасово полегшити становище людність використовувала досить широко. В 40-х роках закінчивсь термін пільг на слободах по багатьох місцевостях Лівобережжя, і це повинно було сприяти дальшій колонізації на схід. У звістках про переходи еміґрантів до московських міст часто зазначається, що еміґранти — це селяни, „пашенные мужики"; але й тоді, коли приналежність еміґрантів до селянства не визначено точно, ми часто можемо бути певні, що виходила селянсько-міщанська непокозачена людність. Року 1648, напередодні великого повстання, Вишневецький виряджає до Путивля свого урядника щоб перейняти селян, які повтікали до м. Олешні з майном і худобою мабуть з Роменщини; було це саме тоді, як до Москви передавано прикордонну смугу за розмежуванням 1647-го року [7]). Також до переданого Московській державі м. Бобрика тікають люди з с. Ручини Пруди Лохвицького повіту [8]). Інші селяни знову йдуть з цих же новопереданих міст далі на схід, не бажаючи повертатися до Лівобережжя: з Бобрика і Олешні

---

[1]) Н. М. (Молчановський), Лѣвобережная Украина въ XV—XVII ст.

[2]) Пор. напр. контракт 1643 р. що свідчить про розвиток тут господарчого життя (М. Грушевський, Господарство польського маґната на Задніпров'ю, „Зап. Київ"., т. I, с. 25).

[3]) В. Г. Лясоронскій, Г. Левассеръ де-Бопланъ и его ист.-геогр. труды относ. Юж. Россіи, К. 1901, с. 9.

[4]) Вичерпливу характеристику стану залюднення окремих поселень Лівобережжя за реєстрами-описами 1641, 1647 і 1649 рр. з великим числовим матеріялом подав. акад. М. С. Грушевський, І. У.—Р., VIII, ч. 2, с. 360.

[5]) „Чт. Моск." 1874, т. II—III.

[6]) Очерки Переяславщины, „К. С.". 1891, X.

[7]) А. Ю. и З. Р., III, с. 115.

[8]) Ibid., с. 126.

в р. 1647 10 родин переходять до м. Вольного [1]), везучи за собою навіть таке майно, як поросята та кури; що це — селяни чи міщани, видно з того, що їм бракує зброї.

До селянсько-міщанської колонізації з Лівобережжя належить також і пасічна колонізація в західній Слобожанщині. Досить багатий матеріял про тамтешні пасіки [2]) з років 40-х дає змогу не тільки виявити тісний зв'язок їх з міщанством Лівобережних міст і міщансько-селянський склад їх людности (пасічники-рандарі і їх „челядники"), але й ті міста і райони, з якими пасіки були зв'язані. Виявляється [3]), що за головне джерело пасічної колонізації було ціле Попселля (Гадяччина, Миргородщина, менше Хорольщина) і південне Поворскля (Полтавщина); меншою мірою — середнє Посулля (Лохвиця). До горішнього Посулля вже з 1620-х років суне людність з Роменщини, а в середині віку до Роменщини приєднується ще Конотіпщина [4]).

Характер людности пасік б. м. зрозумілий. В інших випадках менш ясно, хто саме були еміґранти; коли вони мають на думці вступити до московських військових залог, це ще визначає, що це неодмінно були справжні козаки. Так року 1647-го 3 чоловіка (один з родиною) тікають з Ромна до Вольного [5]). Вказівки на еміґрацію до московських міст за цих років дуже численні, а в р. 1646-му, на заклик Москви почалася вже масова еміґрація до московського війська, що занепокоїла навіть саму московську адміністрацію [6]). Ближчі до козацької людности у властивім розумінні козацтва, зв'язаного з Запоріжжям, були, очевидно, еміґранти, що йшли на Дін, а особливо ухідники, що промишляли на Слобожанщині „воровством". Великий розмах еміґрації на Дін в 40-х роках занотовує в своїй праці О. Ю. Гермайзе [7]). Джерела її вказано в двох випадках: 1646 еміґрує на Дін 68 чол. з Бобрика, Гадячого та інших міст і кажуть, що готові до еміґрації ще 5 тисяч людей [8]); з поручних записів новообраних для служби на Дону козаків того ж року довідуємося, що виходили: десятеро з Ромна, четверо звідти ж у другому десятковi, ще десятеро з Ромна і Рибного, десять з Ромна і Лохвиці, десятеро з самої Лохвиці, десятеро з Полтави, далі з Гадячого, в інших десятках люди з Гадячого, Зинькова, Миргорода, Олешні [9]); отже все — з східньої половини пізнішої Полтавщини.

Ухідницько-воровська людність південної Слобожанщини зв'язана з цілком визначеним районом: це — Зиньківщина і Миргородщина, менш — Гадяччина і Полтавщина (властива). Тут у Зинькові, Лютенці, Бобрику, Гадячому набирає свою тисячну ватагу Грицько Торський, сам тісніш зв'язаний з Миргородом [10]). Цікаво, що звідси ж, з Миргородщини та Гадяччини, походили „воровські Черкаси", що громили московських служилих під Хотмижськом,

---

[1]) М. Д., Десятня ч. 213, а. 265; А. Ю. и З. Р., III, 113.

[2]) Див. нижче спеціяльний розділ про пасічну колонізацію.

[3]) Див. ibidem.

[4]) М. Д., Блгр., ст. 20, а. 26; А. Ю. и З. Р., III, ч. 270.

[5]) Д. Багалѣй, Матеріалы, т. II, №8.

[6]) М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч, 2., с. 347.

[7]) Україна та Дін у XVII стол., К., 1928.

[8]) Ibid., ст. 30.

[6]) Ibid., с. 32.

[10]) М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2., с. 352; детальніш див. нижче.

в запіллі „Черти“ в р. 1648-му [1]). Таким чином визначається той район, що переважно був за джерело добичницької колонізації на Слобожанщині перед 1648 роком; приблизно це той самий район, що був за джерело і пасічної колонізації Слобожанщини.

Як можна було побачити вже з наведених вище коротких зауважень щодо ходу колонізації, в середині 40-х років ми помічаємо раптовий і надзвичайно інтенсивний розвій колонізації на сході. Позначається він однаково на півночі — українська людність суне до московських залог, на півдні — відбувається гострий конфлікт московських служилих з постійним „черкаським воровством“, на Дону — збільшується відсоток українського козацтва [2]). Причину цього явища ми зрозуміємо, коли ми згадаємо, що саме за цих років Польщі пощастило нарешті перетяти шлях українській людності на Запоріжжя; замкнена на Центральній Наддніпрянщині, ця досить численна людність, призвичаєна до степового добичництва, вибирання татарського ясирю [3]) і здобування жупанів на Запоріжжю, мусіла шукати виходу [4]) і знайшла його в південній Московщині, Слобожанщині і на Дону. Таке припущення дає нам нові риси для нашої картини еміґрації до Слобожанщини напередодні Хмельниччини. Нижче ще до нього повернемося.

Раніш ніж перейти до огляду еміґрації з Лівобережжя 50-ми роками підіб'ємо підсумки і подивимося, що являла собою пізніша Полтавщина в 1650-х роках. Можемо скористатися для цього огляду двома мапами: Боплановою [5]) мапою Київського воєводства і мапою Лівобережних полків і сотень — Ф. Падалки [6]). На Бопланові мапі ми бачимо, крім добре залюдненої території Переяславщини, густу мережу поселень у водозборі середньої Сули і Удаю від Оржиці на півдні до Ічні і Ромна на півночі (райони Лубень, Лохвиці, Варви) за Сулою бачимо нешироку смугу вододілу Сули і Хоролу, вільну від поселень, а далі по Хоролу поселення йдуть без пе-

---

[1]) А. Ю. и З. Р., III, с. 196. При бажанні кількість звісток про походження добичницької людности на Слобожанщині саме з зазначених районів Лівобережжя можна значно збільшити: р. 1641 загін кол. чугуївських еміґрантів на чолі з отаманом Копонєм нападає на Тор, але виявляється, що цей загін прийшов з Полтави („Україна та Дін“, с. 38 з „Донских Дел“; А. М. Г., II, с 121): в р. 1642-му на Берецьких уходах бачимо „воровську“ ватагу, складену з мешканців Миргорода, Богачки і Хомутця (М. Д., Блгр., ст. 140, а. 134); пізніш „воровські черкаси“ приходили під Валуйки з Зинькова (М. Д.. Приказн., ст. 163, а. 217); в р. 1648 ватага в 50 чол. з Миргорода „гуляє“ по степах на Богучарі, Міусі і звідти йдуть на річку Тиху Сосну (до Рибного Плесу) далі і на північ (М. Д., Приказн., ст, 170, а. 262).

[2]) Відзначають цей приплив колоністів й інші автори, датуючи його саме 1646—7 рр.

[3]) Нові дані й цікаві спостереження щодо степового побуту XVII сторіччя дає ще незакінчена праця Д. Кравцова, що працював разом із автором в архіві Московського Древлехраніліща.

[4]) Особливо та, що мешкала далі на північний схід. Дуже характерний вислів щодо еміґрантів з Запоріжжя наводить О. Ю. Гермайзе (op. cit., с. 32): в р. 1646 на Дону московським аґентам оповіли, що 400 запорожців в дорозі перейняли татари і побрали у них коней, але вони „де и пѣши на Дон придут, а назад в Запороги не воротятся“; отже умови на Запоріжжі не мали під той час доброї слави.

[5]) Л. В. Падалка, Карта Боплана о заселеніи Полтавской территоріи во второй четверти XVI—XVII в,. Полтава 1914; В. Лясковонскій, op. cit.

[6]) Л. В. Падалка, Карта казацкихъ полковъ на Полтавской территоріи, Полтава 1914.

рерви від гирла до вірхів'я (з Миргородщиною в центрі). Низка сіл по горішньому Пслу йде починаючи від Гадячого вгору, до московського кордону. На горішньому Ворсклі між Охтиркою, Лютенкою і Сорочинцями бачимо величезний ліс. На мапі сотень р. 1649-го бачимо густу мережу їх на Посуллі, але на Хоролі тільки дві крім Миргородських; натомість низку сотень бачимо на Пслі; але особливо багато сотень бачимо на Гадяччині, призначуваній, як відомо, на гетьманську булаву, як країна багата і прибуткова. Тут наприкінці 40-х років відбулося особливо інтенсивне залюднення. Густа мережа річок з берегами, порослими лісом, сприяла тут розвиткові пасік; ідучи по річках, людність непомітно проходила тут за московський кордон. Гадяччина відігравала особливо визначну ролю в колонізації Слобожанщини: прикордонні міста її — Борки, Веприк, Лютенка, Зиньков, Грунь, Куземин, Опішня щоразу трапляються в Слобожанських актах, як ми почасти уже й бачили [1]).

Коли ми зробимо припущення, що шлях еміґрантів ішов не пустелями, а навпаки — смугою найгустішої людности, можемо намітити такий найімовірніший напрямок руху людности і такі райони, що давали еміґрантів: з Правобережжя (Київ-Трипілля-Ржищів-Канів-Черкаси) через Переяславщину і Золотоношщину до густо залюдненої країни між Удаєм і Сулою (трикутник Лубні-Прилука-Ромен); звідси через горішній Хорол (північна Миргородщина) до сусідньої Гадяччини (горішній Псел) і далі на горішнє Ворскло (Охтирщина, басейн річки Марла). Дальші шляхи намічено нижче [2]). Гадаємо, що цими шляхами посувалася людність і 50-ми роками, коли до місцевих пересельців приєднувалися правобережні еміґранти.

За Хмельниччини Лівобережжя залюднювано з попередньою інтенсивністю, особливо Поворскля. Наприкінці 1650-х років Полтавський полк уважали за один з найбільших і найбагатших на Україні. На жаль, крім неповних реєстрів 1654-го року ми не маємо жадних інших статистичних відомостей, щоб зважити поступ колонізації Лівобережжя цими роками. Отже порівняємо реєстри 1649 і 1654 рр. по двох полках, що до речі сказати відігравали найбільшу ролю в залюдненню Слобожанщини.

Кількість козаків: . . .	р. 1649	р. 1654
Полк Полтавський . .	2.441	2.716/3.663 з відсутніми + 3975 міщан.
Полк Миргородський . .	2.630	3.129 + 1669 міщан.

Збільшилося протягом чотирьох років чимало та не знати, як кількість козаків в реєстрі відносилася до кількости всієї людности в цих полках — чи лишилося це відношення однакове в роках 1649 і 1654 [3]).

---

[1]) Див. нижче мапу пасік на р. Ворсклі. Пор. вище згадку про вихід кілька тисяч селян з Гадяччини.

[2]) Намічений гіпотетичний напрямок колонізації треба ще далі перевірити; документальні відомості з доби Хмельниччини ще не дають змоги поробити остаточні висновки.

[3]) М. Владимирскій-Будановъ, Передвиженіе южно-русскаго населенія, сс. 79—116; А. Ю. и З. Р., X, с. 291; „Чт. Моск." 1874. II—III, Реєстри міст 1954 р. — А. Ю. и З. Р. X, с. 239 і „Чт. Моск." 1905, II, с. 28. По окремих містах в р. 1654 було: в Ічні 1. 798 д, Прилуці 1423, Полтаві 1335, Гадячому 958, Зинькові 908, Лютенці 906, Миргороді 844; щоб порівняти, згадаємо, що в Києві тоді зареєстровано 1460 чол., в Чернігові 1105. Правобережжя агалі за тих часів не мало міст, де б було так багато людности.

Бібліотека наукова Інв. № 94017

Походи Хмельницького на захід в рр. 1648—9 і окупація від козацького війська Правобережжя безперечно мусіли відтягти з Лівобережжя маси тої півмандрівної і особливо добичницької людности, що попереду становила головну складову частину східньої еміґрації. Справді маємо вказівки в документальних джерелах, що цими роками (1648—9) еміґрація на Слобожанщину і до південних московських міст не тільки зовсім припиняється, а й та людність, що тимчасово заїздила до цих країн попереду, повернулася на Україну „в войско Б. Хмельницкого“ (нижче ми ще спинимося на цих звістках детальніш). Тільки поразка селянської революції в зв'язку із Зборовською угодою і сумні події р. 1650-го [1]), чутки про те, що можливо насунуть татари, і про майбутню українсько-московську війну, а особливо поразка 1651-го року, двоїсте поводження Хмельницького і поворот і репресії панів р. 1652 [2]) мусіли відновити еміґраційний рух з новою силою. По численних невдачах козацьких повстань в першій половині XVII віку, що про них мусіли лишитися живі спомини в людській пам'яті, і тепер могло бути чимало людей, що не сподіваючися надовго спекатися панської влади, схотіли б скористатися з руїни панського контролю, щоб перейти на вільні землі за московським кордоном, зраджуючи таким чином повстання ще перед його остаточним упадком.

Масову еміґрацію 1650-х років вже заздалегідь полегшило те, що ідея цієї еміґрації популярна. Увесь час із різних джерел ідуть чутки, що людність готова, скоро з'явиться вороже військо, зараз таки вирушити за кордон. Такі чутки з'явилися ще року 1649-го у травні разом з чуткою про те, що за кордон вийшло 2 000 „воровського“ козацтва; року 1652 в Гадячому московському посланцеві оповідали про те, що західні міста видано татарам, а людність бажає еміґрувати до Московщини; на початку року 1653 в Полтаві казали, що коли військо Радзівіла перейде через Дніпро, людність піде за Московський кордон [3]). У доповідях московських посланців такі звістки — звичайна річ. Подібні настрої мусіли вплинути на збільшення тої масової еміґрації за московський кордон, про яку ми чули за років попередніх.

Як і раніш ходять лівобережці на Тор по сіль: року 1653 варять на Тору сіль аж 400 чол. — усі з Полтави, на чолі з отаманом Ів. Лисим. Р. 1657 на Тор іде козак з Веприка [4]). Далі триває промисловопасічницька колонізація і в Західній Слобожанщині. Вище вже згадувано, що пересельці з західньо-лівобережних міст сконцентрувалися в Охтирці, імовірно це були місцеві таки уходники і пасічники; в році 1657-му бачимо під Сумами ватаги дегтярів з Сорочинець і з Веприка [5]). Перебування уходників і промисловців з Лівобережжя на Слобо-

---

[1]) М. Грушевський, І. У.-Р., VIII, 3, с. 265 і далі.

[2]) М. Грушевський, І. У.-Р., т. IX: пожвавлення колонізаційного руху в кінці 1649 і в 1650 р. див. с. 23; репресії року 1652-го і масова еміґрація цього року — сс. 410—415; акад. М. С. Грушевський, характеризуючи тодішні настрої на Лівобережжі, особливо підносить різанину в Липовому і Рябухах, що на довго лишили сумну згадку про себе серед української людности, як один з імпульсів до підготованої через попередні події еміґрації 1652-го року (ibid, сс. 412 і 414. Ще ibid, див. „Доповнення“, с. 1545).

[3]) А. М. Г. II, с. 291. с 310. с. 322.

[4]) М. Д. Блгр., сг. 109, а. 142.

[5]) Д. Багалѣй, Матеріалы, т. I, с. 21.

106995

жанщині скріплювало попередні зв'язки між обома територіями й готувало майбутню еміґрацію. Господарювання пасічників з Лівобережжя в Західній Слобожанщині, перерване в роках 1648—50, поновлюється, і пасік з'являється ще більше, ніж було попереду. Знову починаються і сутички і суперечки з цього приводу (в рр. 1651—1652) [1]). В обороні пасічників стає сам гетьман, скаржачися на насильства над мешканцями м. Веприка і інших міст в прикордонних пущах на Пслі (район Гадяччини — московське місто Камінне) і на убивство козака з власної гетьманської маєтности (Гадяцького ключа)— з с. Плешовець [2]). Про позицію ж української людности в цій справі каже нам лист полковника миргородського М. Гладкова ще з р. 1650-го, де він сповіщав вольновського воєводу, що послав „Литовських людей" на р. Мерчик пасік бджільних запровадити „попрежнему" [3]), ніби почуваючи своє право розпоряджати цією територією.

Вище вже згадувано про ті події, які сприяли поновленню еміґрації стихійною лавою мало не з цілої території Лівобережжя. Через те маємо менше згадок про те, з яких саме міст виходили ці маси еміґрантів в 1650-х роках, ніж могли б сподіватися. Тільки в одному випадкові маємо раптовий вихід значного загону еміґрантів з одного-двох міст, та й то з крайнього півдня; це еміґрація 50-ти родин з Кременчука і Кобиляки (здається ще з Кишенки) до Цареборисова року 1654 [4]). Поза тим маємо вже згадувану вище еміґрацію 46-ти родин до Яблонова року 1652-го, що серед них з центрального і південного Лівобережжя було 26 людей, а власне:

з Гадячого	9	з Красного	1
„ Зинькова	5	„ Прилуки	1
„ Ромна	4	„ Лютеньки	1
„ Миргорода	2	„ Груні	1 [5])
„ Куземіна	2		

Тут нашу увагу звертають знайомі вже нам з попереднього колонізаційні осередки Лівобережжя — Гадяче, а потім Ромен і Зиньків.

Переглянувши наведені звістки, бачимо, що в 1650-х роках: I) далі проваджено еміґрацію на Слобожанщину з колонізаційного пляцдарму 40-х років — центрального і південного Лівобережжя; II) далі проваджено (вірніш поновлено) поступову промислово-пасічну колонізацію з цієї ж місцевости; III) колонізаційним джерелом зробився також крайній південь Гетьманщини—Кобеляччина і Кременчуччина, а також Правобережжя; IV) інші землі—Чернігівщина, Запоріжжя і Правобережжя брали меншу, але помітну участь в колонізації країни.

5. Політика українського уряду супроти еміґрації.

Уряд гетьмана Богдана Хмельницького ставивсь до переходів людности на Слобожанщину, про які він не міг не знати, принципово неґативно. Щодо

[1]) М. Д. Сівськ., ст. 129, л. 383 і Посольський приказ, Приказні справи 1052 р., ст. 54.

[2]) Листи до путивльського воєводи М. Зюзіна від 3/III і 8/III 1657-го року (М. Д.. Сівськ., ст. 152, аа. 11—14).

[3]) А. Ю. и З. Р., III, с. 351

[4]) А. М. Г., II, с. 377; ще один кременчужанин: в р. 1656 Данила Кременчуцького бачимо на службі в м. Харкові (М. Д., Москов., ст. 282).

[5]) М. Д., Поміск., ст. 42, а. 3.

цього не було відміни між його політикою і відповідними заходами пансько-польської адміністрації попередніх часів. Полкова старшина підтримувала заходи центрального уряду. Маємо документальні звістки, що за перших років повстання утікачів уважали за зрадників і вганяли за ними, як за державними злочинцями. Так наприклад 18-го лютого 1651-го року до Олешні прибув з Зинькова Тишка Донець і прохав воєводу дати йому перепустку на Дін. Під цей час з'явилися зиньківські козаки, що вирушили навздогін з листом зиньківського отамана Ф. Чернова про те, що Донець з товаришами „гетману Богдану Хмельницкому измѣнили, из литовской земли побежали на Дон, а в их де земли ныне не мирно, крымской царь хан со всею ордою въ их литовской стороне"[1]). Так здебільша розуміла становище і сама людність, як ми це бачимо в словах пасічника Сови, під час сварки з представниками валківського воєводи на „Наумковій пасіці" під Валками: „У нас, казав Сава, ныне приговор до всево войска Запорожсково: которая де наша братья Черкасы пойдут на твое Государево... имя, и тѣх де черкас велено рубить"[2]). Р. 1654 оселилося чимало еміґрантів в м. Охтирці; вони лишили на старих місцях частину свого майна; але коли вони, влаштувавшися в Охтирці, спробували перевезти туди і свої „остаточные животы", то зустрілися з рішучим опором місцевої військової адміністрації і зазнали за свою еміґрацію жорстоких репресій — бійки та грабування[3]).

Коли року 1652 почалася посилена еміґрація на схід, на Лівобережжі з'явилися чутки, певно поширювані від старшини, ніби еміґрантів засилають до Сибіру[4]). Від самого Хмельницького маємо цілком виразний лист, надісланий до путивльського воєводи Зюзіна з-під Фастова від 26/VIII 1654 року, отже вже після Переяславської угоди[5]). Наведу тут головну частину тексту цього цікавого листа: ...„ зде... много есть своевольников и убойцов, что здѣ злое здѣлавъ что, или кого убив, въ землю е.ц.в. бѣжатъ; как и нынѣ въ Гадячомъ и въ Веприку и в иныхъ городах некоторые мятежники, учиня смятеніе и много зло здѣлавъ, въ землю е.ц.в. ходить начали. И для того прилежно тебя, господина моего, просимъ, изволь грамоты свои во всѣ порубежные городы і въ деревни и къ воеводам и къ прикащикомъ послати, чтобъ техъ мятежниковъ и убойцовъ, которые бъ къ вамъ безъ листовъ нашихъ шли, имавъ вешали и стинали и въ неволю имали, а имѣния ихъ на е.ц.в. отбирали. Также много техъ своевольников на Тор безъ вѣдома нашего идутъ и тамъ собираютца, тогда и туды изволь послати, и тех своевольниковъ разорити, понеже тамо недалече отъ вашіе милости. И для того надобно то розсматривати, чтобъ тое своевольство было усмирено, и е.ц.в. прямо и вѣрно служили; о чомъ и вторицею тебя, господина моего, просимъ, чтобъ тѣхъ свое-

---

[1]) М. Д., Блгр., ст. 298, а. 289.

[2]) М. Д., Посольський приказ, Приказні справи, ст. 54, рік 1652.

[3]) М. Д., Безголосні стовпці, ст. 223, а. 7; подібно в р. 1656 р. менський сотник Кіндрат Войтенко, „увѣдав, что я (оповідає в чолобитній еміґрант Степан Опришок) иду на новые места в Сумино, пограбил меня... взял 200 копъ хлѣба... да литовскихъ денегъ 15 коп (М. Д., Помісн., ст. 46, а. 9).

[4]) Див. А. М. Г., сс. 304; 310 і інші. Можливо, що поширювалися ці чутки не без зв'язку з чернігівською еміґрацією Дзіковського до Острогозька, див. с. 304 ibid.

[5]) А. Ю. и З. Р., XIV, с. 75; див. у Філарета, V, II7 (одписка про це Зюзіна і поміта в Москві).

вольниковъ пропускать не велѣли и съ Тору згонили". Подіб. листа надіслано і до білгородського воєводи В. Б. Шереметьєва; у ньому теж згадувано „о бунтовщикахъ и о беглицахъ". Шереметьєв писав до царя про цей лист в зв'язку з численною еміґрацією того року, коли українці оселилися в Охтирці, і оселено було Харків, Цареборисів, Зміїв та інші міста. Від московського уряду наказано ставитися до еміґрантів дуже обережно, переписати їх, заборонити (про око) дальші переходи, з Тору еміґрантів зігнати і про ці розпорядження сповістити гетьмана[1]). Натяк на те, що за неґативне ставлення гетманського уряду до переходнів знали усі на Україні і навіть поза Україною, знаходимо в оповіданню товмача Абдула Байцина московським посланцям в Криму: „пришли де къ Донским козаком из Запорог Черкас много безъ повелѣнья Богдана Хмельнитцкого"[2]), казав він. В р. 1656 гетьман збиравсь ужити збройних репресій проти поселень, осаджених на Сумщині (по р. Сулі) в зв'язку з повстанням якогось Неблядіна[3]).

Зважаючи на такі недвозначні свідчення актового матеріялу, мусимо поставитися обережно до свідчення Бантиша-Каменського[4]), зачерпненого з літописів, про те, ніби Богдан Хмельницький „исходатайствовалъ самъ дозволеніе селиться въ предѣлахъ государства Россійскаго". Ця звістка можливо (як мабуть і в літописах) з'явилася підо впливом Іскриної місії р. 1652, що мав намацати в Москві можливості щодо переходу гетьмана під безпосередню протекцію царя, коли дальша війна з поляками буде нещаслива[5]). Відповідно до загального напрямку політики Москви щодо еміґрації з Заходу великими масами Іскрі дано обіцянку прийняти еміґрантів, але оселити їх не ближче, як на Дону, куди під той час справді мали відправити Дзіковського[6]). Заходи Богдана Хмельницького звичайно не суперечили його ворожому ставленню до окремих і неорганізованих утеч за кордон, що підривали відпорну силу війська і сприяли дальшим „розрухам" у країні.

---

[1]) М. Д., Сівськ., ст. 158, л. 237 і 50.

[2]) М. Д., Посольський Приказ, Кримські справи, кн. ч. 40, л. 364. Новий матеріял про заходи Б. Хмельницького з оцінкою еміґрації див. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, 2, с. 953.

[3]) М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, 2, с. 1229.

[4]) Исторія Малой Россіи, изд. IV, с. 181. За джерело Б.-Каменського могла бути й праця М. Левюра, „Histoire de Cosaques", Par. 1819, що її переклад переховується в портфелях Б.-К., і де знаходимо подібні ж гадки.

[5]) М. Грушевський, І. У.-Р. IX, с. 416; Див. ще нижче при огляді політики Москви щодо еміґрації. Можливо, що гетьман бажав своєю пропозицією прискорити оголошення війни Польщі з боку Москви.

[6]) На р. Битюг, як видно з перепису 1652-го року (див. вище), потім оселилися на р. Сосні.

II. УКРАЇНСЬКЕ УХОДНИЦТВО НА СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI в. І НА ПОЧАТКУ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ.

I. Колонізаційні умови на Слобожанщині в середині XVI сторіччя: положення країни, розпросторення лісу, колонізаційні шляхи й межі Слобожанщини і татарські шляхи і напади.

Територія колишньої Слобожанщини лежить на південному схилі Центральної Східньоевропейської височини.

Цю територію можемо поділити на три орографічні системи: середню частину (водозбір горішнього Дінця і Осколу) і два схили — західній і східній. Трикутня середня частина слобідської території складається з трьох підвищених смуг, що, виходячи на півночі з північно-східньої Курщини, на півдні замикаються Донецькою височиною. Таким чином утворюються дві центральні долини — Північного Дінця і Оскола, що в'яжуть середню Слобожанщину з Північчю, і витягнена в напрямку NW — SO долина середнього Дінця на півдні, що зв'язує на півдні паралельні річкові долини центральної Слобожанщини, і творить таким чином з слободської території одну колонізаційну цілість. Західній схил височини дає початок долинам лівих допливів Дніпра, а східній належить до водозбору р. Дону. Те, що Слобожанщина розташована на тій південній частині центральної височини, що відокремлює водозбори двох великих річкових систем Дніпрової і Донської, визначало історичну долю цієї країни.

Лівобічні Дніпрові допливи, починаючися в західній частині Слобожанщини, тісно з'єднували її з системою р. Дніпра. Це ставило Слобожанщину на шлях колонізаційного руху української людности на схід. Напрямок схилу Донецького плята на заході — на SW ставив колонізаційний рух до Слобожанщини в особливі умови: цей рух, маючи загальний напрямок на SO, мусів перетинати річкові долини Дніпрових допливів, а також долини горішнього Дінця і р. Осколу і йшов уздовж їх невеликих допливів. Навпаки, на півдні колонізаційний рух ішов уздовж головної долини середнього Дінця, і простовісно до його менших допливів.

Донецька височина, замикаючи Донецьку річкову систему, перетинала колонізаційні шляхи з Слобожанщини на південь; натомість положення найвищої частини центральної височини у верхів'ях р. Оки і напрямок усіх річкових долин в'язав Слобожанщину з південною Московщиною і утворював природні шляхи для численної української служилої колонізації, що йшла на північ, починаючи ще з XVI віку. На сході так само природно в'язалася Слобожанщина з водозбором р. Дону; тут колонізація йшла в напрямку на NO, вздовж правих допливів Дону — р. р. Тихої Сосни, системи р. Калитви

р. Богучару і деяких лівобічних допливів, вгору від р. Дону (р. р. Битюг, Осередь і Підгірна).

Напрямок підвищених смуг центральної височини відіграв ще іншу ролю в історичній долі Слобожанщини. Простягаючися від центру підвищення (коло верхів'їв р. Оки) просто на південь, ці підвищені смуги, лежачи між річковими долинами, були за добрі шляхи сполучення для татарської кінноти. Тут саме лежали відомі татарські шляхи — Муравський, Ізюмський, Калміюський і інші, які таким чином мусіли в кількох місцях перетяти Слобожанщину, що лежала на південних кінцях цих підвищених смуг. Мандруючи на горішню Оку (а звідти знову інші підвищення вели татар чи на захід — через р. Угру до Твері, чи на схід — через Тулу до Москви), татари конче мусіли переходити Слобожанщину, яка зробилася утертим шляхом для них. В таких умовах стале залюднення Слобожанщини мусіло затриматися до розмірно пізніх часів.

Коли ослабли татарські напади і почалося посування на південь форпостів Московської держави, це посування йшло знову таки в цих же напрямках. Тими же підвищеними смугами височини уздовж річок посувалася московська сторожа і фортеці, щоб перетяти татарам шлях можливо далі на півдні. Таким чином вже за досить ранніх часів (бо вже в середині XVI віку) Слобожанщина опинилася в сфері впливів Московської держави. Українська колонізація і посунення Московського кордону перехристилися на території Слобожанщини під постійною загрозою татарських нападів. Так склалося своєрідне культурно-історичне обличчя цієї країни.

До природних умов, які мають вирішальний вплив на напрямки колонізації, належать крім розташування країни між сусідніми землями і рельєфу її поверхні ще її рослинність і залежні від рослинности особливості ґрунтів — себто ті умови, від яких передовсім залежать господарчі можливості різних місцевостей. А що Слобожанщина лежить у лісостеповій смузі, а для слободської людности дуже важливо було мати закутки природно оборонені від татарської небезпеки, через усе це особливої ваги набуває питання про поширення тут лісу і степу в XVII стор. Щоб розв'язати це питання, акад. Д. І. Багалій у своїй дисертації зібрав велику кількість документальних вказівок про поширення лісів на Слобожанщині. Але що ці відомості уривчасті й порізнені [1]), ми приневолені шукати ще інших можливостей, щоб розв'язати це питання. Такі можливості дає нам сучасне ґрунтознавство.

Відомо, що на чорноземельних ґрунтах українських степів ліс навіть за порівнюючи недовгого свого існування лишає виразні сліди в складі цих ґрунтів (зміни полягають найбільше в зменшенні % гумусу в ґрунтах до 1 — 2% від 5 — 6 % у звичайній степовій чорноземлі). Деґрадовані т. ч. чорноземлі теоретично можуть відновитися тільки протягом кількох тисячоліть. Т. ч. мапа ґрунтів може показати максимальну площу, яку будь-коли обіймали на Слобожанщині ліси. Лишається питання: чи обіймав ліс усю цю площу в XVII

[1]), Очерки, с. II: „Приведенныя нами данныя носятъ отрывочный случайный характеръ и не даютъ намъ точныхъ свѣдѣній о площади занятой нѣкогда лѣсами въ Харьков. губ.," каже автор (ibidem, с. 16).

сторіччі, чи деякі місця цієї площі були вільні від лісів вже тоді? На підставі сучасної геологічної науки можемо з чималою певністю відповісти на це питання. Гадають, що тільки через штучне знищення лісу останнім століттям могло кардинально змінитися відношення степу й лісу в лісостеповій Україні [1]).

Таким чином часи максимального розвитку лісової площі мусимо класти саме на другу половину XVII в., коли на Слобожанщині почали енерґійно вирубувати ліси. Отже можемо гадати, що площа сучасних деґрадованих і взагалі лісових ґрунтів загалом відповідає площі лісів XVII віку.

Тепер звернімося до нової мапи ґрунтів України Махова [2]). Передовсім з цієї мапи бачимо, що переважний тип ґрунтів Слобожанщини — це ґрунти степові. Горішній Дінець, чи краще сказати, підвищення на його західньому березі виразно поділяє степи Слобожанщини на дві частині. На схід і на південь від Дінця простягається типовий для України сухий „посушливий" степ. Тільки в двох місцях помічаємо тут невеличкі острови лісових ґрунтів: більші і досить численні на правому березі долішнього Осколу (від с. Дворічної до с. Гороховатки) і значно менші між рр. Жеребцем і Красною [3]). Крім того ліси могли траплятися досить густою мережею по ярах та байраках і взагалі по берегах річок, особливо вздовж лівого берега середнього Дінця, від району Змієва до гирла р. Айдару, де на мапі ґрунтів ми бачимо широку смугу наносних піскових ґрунтів, придатних для лісу. Щодо поширення взагалі лісів у цій місцевості, особливо на південь від Донця, в районі Цареборисова (суч. с. Цареборісівська) і Торських солоних озер, де ми маємо вказівки в наших джерелах, що там існують ліси [4]), у великій пригоді стає нам сучасна лісова мапа [5]). На цій мапі бачимо серед степової місцевости лісостеповий острів з лісовістю в 10—20% поверхні, що охоплює Ізюмщину від р. Балаклеї, переходить на південний берег Дінця і обіймає тут увесь водозбір р. Торця.

Самий характер тутешніх лісів — поширення їх по берегах річок, по ярах, балках, серед просторих степів, отже переважно байрачний їх характер сприяв тому, щоб тут утворилися й збереглися особливі господарчі форми — уходницьке господарство, господарство напівмандрівне, розраховане передусім

---

[1]) В XIX ст., як зазначає акад. Д. І Багалій (Очерки, с. 10), на Харківщині на поверхню в 47 т. кв. верст було тільки $5^1/_2$. кв. верст лісу. Останній перегляд питання — див. И. Тюрин, К вопросу о генезисе и классификации лесо-степных и „лесных" почв. „Ученые записки Казан. Гос. Универ.", 1930, 3 — 4.

[2]) Г. Г. Махов. Мапа ґрунтів України в 25-врст. маштабі, Х. 1927.

[3]) Отже чисто степова лишається тільки Старобільщина, а в Куп'янщині степи все ж чергувалися з лісами. Акад Д. І. Багалій, ґрунтуючись на тому, що історичних відомостей бракує, обидва повіти вважає за виключно степові(Очерки, с. 17).

[4]) Ізюмський ліс. Теплінський і Черкаський ліси коло Святогорського манастиря (Д. Багалѣй, Очерки, с. 13 і також М. Д., Приказн., ст. 170, 347); ліс за Дінцем коло Торських озер (М. Д. Блгр., ст. 409, а. 32); про Ізюмські звіринні ловлі маємо чимало звісток (нпр. Д. Багалѣй, Очерки, с. 7). Про звіринні ловлі в гирлі р. Оскола — див. нижче де розглядаємо уходи.

[5]) Картограмма лесистости европейской части С.С.С.Р., изд. Управления лесами Н. К. З. Р.С.Ф.С.Р., 1926. Детальніш див. Спеціальная карта Европейской Россіи, изд. Картогр. Отдѣла, десятиверстка, нещодавно перевидано; деякі аркуші подають і відомості про сучасну лісову площу.

на полювання і рибальство, до того в досить великому маштабі. Це був район, що його можна було б назвати „степово-байрачним“.

Райони Валуєк і Дінщина не ввіходять до мапи Махова. Але на сучасних лісових мапах [1]) бачимо лісові острови на північному сході від Валуєк (по річках Валую і Потудані), що були мабуть куди більші в XVII сторіччі і можливо з'єднувалися з лісами по р. Тихій Сосні; такі самі лісові острови бачимо по правих допливах Дону — рр. Богучару і Калитві, де, як нижче побачимо, розвинулася була досить значна українська колонізація. Ці лісові острови давали добрий притулок уходникам і навіть пасічникам. Алеж ці лісові острови не порушували загального степового харатеру країни.

На захід від горішнього Дінця бачимо інше. Степи чергуються тут з великими площинами лісових ґрунтів. Сами степи належать тут до вогких степів, що дають добрі умови для поширення лісів. Ліси розпросторювалися тут від підвищення в районі горішнього Дінця, Сейма і Ворскла й простягалися далеко на південний захід, на Лівобережжя, де великі їх масиви існували на Прилуччині, Лубенщині, Хорольщині. На Слобожанщині бачимо такі більші масиви лісових ґрунтів. 1. Харківські ліси. Широка смуга лісових ґрунтів на правому березі горішнього Дінця (від гирла р. Вовчої до Чугуєва) [2]) відокремлюється від основного лісового масиву властивої Харківщини приблизно такою самою завширшки смугою чорноземельного степу, що йде вздовж лівого берега рр. Харкова і долішніх Уд. Основний масив лісових ґрунтів охоплює правий берег р. Харкова, долішню течію Лопані, середню течію р. Уд і правий берег її долішньої течії, далі захоплює ввесь район р. Можу і простягається широким язиком на південь, на горішню течію р. Береки (Зміївські ліси). 2. Відокремлені лісові смуги бачимо по правих берегах р. Коломаку і р. Мерла (особливо коло гирла до р. Мерла р. Мерчика). 3. Другий великий масив лісових ґрунтів простягається на правому боці Ворскла від верхів'їв р. Ворсклиці до Полтави з широким виступом в напрямку Гадячого, в районі Зинькова і Лютеньки. 4. На р. Пслі спостерігаємо лиш острови на північ від Гадячого і на горішній Груні і більший масив на схід від м. Сум, з обох боків р. Псла. Усі зазначені масиви лісових ґрунтів розділяються широкими просторами степу, де-не-де розкидані серед степу менші лісові острови, та вздовж річок тягнуться іноді лісові смуги, але не широкі, займаючи тільки намиті піскуваті ґрунти річкових долин.

Чергування великих лісових масивів з справжніми степами давало надзвичайно вигідні умови для добичницької промисловости і сільського господарства, а передусім для інтенсивного пасічництва, що, як побачимо, бучно розвинулося саме в тих місцях Західньої Слобожанщини, де ліси близько підходили до степів.

---

[1]) Див. напр. Воронежский Край. Схематическая Карта почв, растительности и природных районов. Вор. 1928. Менш точна мапа 1926 р. (днв. вище) показує теж в цій місцевості великий острів з лісовістю в 10—20%, що займає район Валуйки і водозбір річок Калитви і Ікорця, лишаючи в степовій смузі (менш 10% лісовости) водозбори річок Тихої Сосни і Богучару. Далі на північ показано такі ж лісостепові острови коло Воронежа і Новохоперська, оточені з півночі великими степами Курщини, Орловщини, Тамбовщини, На десятиверстовій мапі показано ліси по рр. Битюгу, Підгірній, також по рр. Бузулуку і Хопру.

[2]) Тут у 1640-х роках лісовий масив лежав в 3 вер. від міста (М. Д., Блгр., ст. 181, а. 265).

В історії залюднення Західньої Слобожанщини особливо важило те, що її лісові масиви являли собою продовження того ж лісового району, який захоплював і частину Лівобережжя [1]); це ставило Слобожанщину в особливо тісний зв'язок з Лівобережжям, а відмінність лісового покрову західньої Слобожанщини від переважно островних і байрачних лісів південно-східньої частини країни сприяли утворенню в обох частинах Слобожанщини відмінних природних колонізаційно-господарчих умов [2]).

Від поверхні країни, напрямку річок і розташування природних господарче-колонізаційних районів залежали напрямки колонізаційних шляхів. Спинімося передовсім на шляхах, що йшли на Слобожанщину з заходу, з Лівобережжя.

Цими шляхами посувалася головно українська уходницька людність, проходячи ними до місць своїх промислів, чи людність, що потайки йшла до московських міст, через те у московських актах ми майже не маємо документальних даних про напрямки цих шляхів і можемо визначити ці напрямки тільки приблизно.

Нижче подано огляд шляхів з Лівобережжя на північ, шляхів у вододілах Сейму, Сули, Псла і Ворскла („Псельська" дорога, Сагайдачний, Бакаїв, і інші шляхи); ці шляхи лежали в запіллі „Білгородської Черти", ними йшла на північ українська людність, що мала на думці служити по південних московських містах. Вільніший від московського контролю був шлях, що починавсь переправами через р. Ворскло, трохи нижче від м. Охтирки (про тутешню переправу див. нижче) і йшов далі вододілом горішнього Ворскла і р. Уд до м. Білгорода; цим шляхом ішла на північ до московських міст головно людність з південного Лівобережжя; але чисто уходницька людність не йшла до цих місць, де занадто великий був тиск місцевої московської адміністрації; ішла вона головно на середній Дінець і обминала горішнє Ворскло, де лежала „Білгородська Черта", фортифікована від Московської держави.

Українська уходницька людність, посуваючися на Слобожанщину, проклала кілька шляхів, що йшли вододілами допливів Дніпра і Дінця з залюдненіших районів центрального Лівобережжя на південний схід, до середнього Дінця. На підставі наших джерел можемо визначити три головні напрямки, якими йшли ці шляхи.

Передусім людність з Роменщини і Гадяччини проходила через горішнє

---

[1]) На згадуваній вище сучасній лісовій мапі (1926 р.) на цій же території бачимо великий лісостеповий комплекс, що обіймає всю західню частину Слобожанщини. Він виглядає ніби трикутник і тягнеться від м. Сум до Миргорода на заході, Полтави на півдні і Харкова на сході; за південну межу цього трикутника є річки Коломак і Мож. На десятиверстовій мапі бачимо те саме, що маємо й на мапі ґрунтів, але колишні лісові масиви перетворилися тепер в комплекси невеликих лісових островів серед розораних ланів. Великий лісовий масив над р. Ворсклом (головне на правому знову боці) бачимо й на Бопляновій мапі Київського воєводства (В. Г. Лясоронскій, Г. Л. де Бопланъ и его историко-географическіе труды относительно Южной Россіи, К. 1901).

[2]) Наведена схема, що дає досить повний і закінчений образ можливого поширення лісів в XVII віці, цілком відповідає тим указівкам, які зібрав свого часу акад. Д. І. Багалій, і які можна було зібрати ще в багатому архіві розрядного приказу (за браком місця цих вказівок не наводитиму — див. Д. И. Багалѣй, Очерки, сс. 11—17). Гадаю, що це дає нам право вважати наведені вище дані за справжній образ лісової площі XVII в.

Ворскло до лісового району в водозборі річок Мерла і Уд (пізнішої Харківщини).

Відомості про шляхи в цьому районі дістаємо з опису заходів вольновського воєводи р. 1647[1]). Воєвода пише, що „селітряные уговорщики“ просікли ліси нижче м. Вольного і помостили мости „на три дороги“, а завширшки ті дороги були в 3 сажні. Ті мости воєвода порубав і поламав. Ці шляхи лежали між гирлами Ворсклиці і Боромлі, а один нижче від Боромлі; між дорогами великими прокладено ще 7 стежок. „А тѣ дороги и стежки,—закінчує воєвода свій опис, — в русскую сторону на Крымскую степь через рѣку Ворскол, а тѣми дорогами и стежками ѣзживали и хаживали Литовские люди на степ и на пасеки и на рѣчки на Мерл, и на Мерчик, и на Братеницу, и на Уды“. На півдні ці шляхи могли проходити до Зміївщини, і т. ч. змикалися би з шляхом, що йшов з Лівобережжя, перетинаючи Ворскло нижче від м. Охтирки.

Цей шлях ішов з Гадяччини і Миргородщини, переходив через Ворскло в районі м. Куземина і урочища Скельні Гори, де опис пасік р. 1652 вказує кілька просік з мостами через р. Ворскло[2]), далі переходив горішній Мерл вище від гирла р. Мерчика і йшов вододілом рр. Мерчика і Можу з одного і р. Уд з другого боку, можливо до зміївських переправ на Дінці. Цей шлях обслуговував головно пасіки по рр. Мерлу і Мерчику, а почасти уходи по лівих допливах горішнього Ворскла (рр. Братениця, Рабинь і ін.).

Нарешті, третій, головний шлях ішов з Миргородщини і північно-західньої Полтавщини через Опішнянський брід[3]) на р. Ворсклі і Колонтаїв перелаз (Колонтаєву Гать) у долішньому Мерлі[4]) і з'єднувавсь тут з шляхом, що йшов з півдня Полтавщини лівим берегом Ворскла. У верхів'ях р. Коломаку цей шлях проходив під м. Валками і тут виходив на Муравську сакму[5]). Під Валками шлях цей розпадався на два, і один йшов до Зміївських переправ і далі лівим берегом середнього Дінця до гирла р. Айдару; другий ішов

---

[1]) Д. Багалѣй, Матеріалы, т. II. с. 47 з М. Д. Блгр. кн. 62, л. 162.

[2]) Про цей опис див. нижче, де розглянено пасічну колонізацію (М. Д. Приказн., ст. 203, а. 350).

[3]) Цей брід зазначено на Бопляновій мапі (В. Лясковронський, op. cit.). Цей шлях йшов не тільки через опішнянський брід, але й через броди під м. Куземиним, згадувані вище. Ось документальна вказівка на початок цього шляху: „Изъ тѣх литовскихъ (Куземіна, Котельви і Опішні) городов Литовские люди проложили в степи дороги большие, ездятъ на рѣку на Мерлъ, на пчелиные пасеки и зъ животиною на государеву землю: а тѣ дороги проложены къ урочищам къ Колонтаевой Гати и къ Грузкому перевозу (Оглоблинъ, op. cit., за М. Д., Блгр., кн. 34, а. 52).

[4]) Шлях через Колонтаєву Гать зберігсь і згодом, коли тут Московська держава збудувала м. Колонтаїв (в р. 1654). Восени року 1656 через Колонтаїв проходили солевари з Торських озер, як можна здогадуватися — мешканці Лівобережжя, і місцевий воєвода почав збирати з них мито („почесть“) сіллю (М. Д., Блгр., ст. 389, л. 82).

[5]) Наприкінці 1655 чи на початку 1656 р. через Валки пройшли солевари з Торських озер — українські козаки з „нових міст“ (мб. з Охтирки і Сум) і московські служилі з м. Вольного. Валківський воєвода взяв з них мито — по 1 ковшу соли з возу; отже йшли вони південним шляхом; куди пішли вони далі, тим же шляхом до Колонтаєва, чи просто на північ через Мерл, чи на північ Муравською сакмою, — важко сказати (М. Д., Блгр., ст. 384, а. 37). Цікаво, що шлях, який проклали до Тору Харків'яни р. 1654 через р. Берестову, проходив між Валками і Змієвом, отже також здається йшов правим (південним) берегом Дінця (М. Д., Блгр., ст. 384, а. 151).

степом, вододілами рр. Орелі і Самари на півдні і допливів Дінця — Можу і Береки на півночі, приблизно в напрямку початків Муравської і Ізюмської сакми. Цим шляхом проходила людність до Торських солоних озер і, можливо, ще далі, на Дінщину.

Південний шлях степом з Лівобережжя на Дін 1640-ми роками йшов глухим степом далеко на півдні, але в середині 1650-х років людність з Запоріжжя почала ходити на Дін зазначеним вище степовим шляхом вздовж правих допливів Дінця[1]). Р. 1655 чуємо, що відбитих у татар українських бранців з Лівобережжя дінчаки відправляють спочатку бударами Дінцем до Святогорського манастиря, а звідти „степью“ до м. Полтави[2]).

Намічені вище шляхи з Лівобережжя відбивали загальний напрям колонізаційних струменів з Наддніпрянщини на схід і тісно зв'язували обидва її колонізаційні райони — західній і східній. Як зазначувано вище, ці шляхи збереглися й пізніш, в рр. 1650-х, коли на Слобожанщині почато будувати нові міста. З наведеного бачимо, що хоч країну порівнюючи мало залюднено було і в ній бракувало осілої колонізації, все ж у першій половині XVII в. бачимо тут досить розвинену і складну мережу шляхів сполучення.

Перейдімо до шляхів, які йшли з півночі на південь і які проклала військова сторожа і вістові гінці Московської держави. Головні шляхи їх в XVI як і в XVII стор. йшли з одного боку Муравською сакмою на горішню течію рр. Можу, Коломаку (уроч., потім м. Валки) і звідси за р. Береку на верхів'я рр. Орелі і Самари (сюди ж підходили і зза Ворскла Бакаєвим шляхом), а з другого боку станиці їздили з Путивльщини горішнім Ворсклом на сер. Дінець і далі лівим його берегом до гирла р. Деркула і Сокольїх Гір[3]). Пізніш посилали станиці з Білгороду і Волуєк на південь Калміюською і Ізюмською сакмами[4]).

Ці шляхи власне не були постійними шляхами сполучень і залежали від розташування сторож. Проте були на Слобожанщині і постійніші Московські шляхи. Передовсім у західній Слобожанщині це були шляхи, що з'єднували міста Білгородської Черти і її запілля між собою і з центром з одного боку, і з другого — з прикордонними містами і різними місцевостями польського Лівобережжя[5]).

З південною фортецею — Валками західній відтинок Білгородської Черти з'єднувавсь шляхом, що йшов по Муравській сакмі; шлях з Валок до Білгороду йшов через рр. Уди і Лопань і далі вододілом Лопані і р. Хар-

---

[1]) У наказі чугуївському воєводі з р. 1655 (М. Д., Блгр., ст. 33) зазначалося, що раніш „Литовські люди“ ходили на Дін степом, далеко обходячи узбережжя середнього Дінця, і сідали в будари далеко геть за Святими горами; але тепер ідуть повз Тор (вірніш р. Торець); і через це на озерах розвинулися грабунки — забирають у служилих людей(!) казани і одяг; наказано заборонити ходити цим шляхом.

[2]) Україна та Дін, К. 1928, с. 55.

[3]) Филаретъ, Историко-статист. описаніе Харьк. епар.. III, с. 338, прим. 2).

[4]) Д. Багалѣй, Очерки, сс. 28—29.

[5]) Під час розмежування 1647 р. кордон перетяв такі шляхи: з Путивля на Ромен і Красний, з Камінного до Гадячого й Борок, з Бобрика до Лютеньки і Гадяча, з Хотмижського до Зинькова (Холмогоровъ, Акты, относ, къ Малороссіи, „Чт. Моск.“. 1885. кн. 2, сс. 1—16).

кова [1]). Цікаво, що простого сполучення між Валками і Чугуєвом не було, а шлях з Чугуєва на захід (він проходив у 5 вер. від Валок) ішов спочатку на північ, перетинав рр. Харків і Лопань близько місця, де вони зливалися (отже в районі пізнішого м. Харкова), і тільки звідси йшов далі на захід [2]). З Білгородом Чугуїв з'єднував шлях, що йшов вододілом Дінця і р. Харкова, обходячи лісовий масив і яри на високому правому березі Дінця; далі ця „Московсько-Чугуївська дорога" йшла на південний схід вздовж лісового берега Дінця, але в деякому віддаленні від його долини, де занадто вільно господарила козацька „воровська" вольниця, а ліси перешкоджали вільному рухові [3]). Далі цей шлях йшов на Дін [4]).

Нарешті, у східній частині Слобожанщини вже згадувано про „нову посольську дорогу", що певно частково йшла Калміюською сакмою від Валуєк до Мишкіного перевозу коло гирла р. Деркула (інший шлях йшов на Торські озера).

До шляхів, які проходили через Слобожанщину з півночі і з'єднували її з околишніми місцевостями, належали також водяні шляхи по головних річках Донецької системи. Власне плавними шляхами були тільки самий Дінець (тут північна пристань була в гирлі р. Везениці коло м. Білгорода) і р. Оскол. Особливе значіння мала плавба цими річками в першій половині XVII в. і в кінці XVI в. Користалися ними і пізніш — так р. 1648 „воровські Черкаси" погромили човни московських станичників аж коло Сокольїх гір (15 вер. нижче від гирла р. Калитви Донецької). Сполучення з Цареборисовим йшло гол. чином р. Осколом. Але через „воровство" степової уходницької людности доводилося користатися цими шляхами дуже обережно, і коли року 1657 наказано спустити до Царева Борисова стругами рікою Осколом борошно і овес, цареборисівський воєвода поставивсь до цієї пропозиції не зовсім прихильно [5]). За головний річковий шлях (як і пізнішими часами) була все ж середня течія р. Дінця, починаючи від району Змієва. Тут найбільше ми чуємо про човни московської служебної людности, що намагалася зімкнути Донецький річковий шлях з Донським [6]). Тут же, коло гирла р. Осколу, в середині 1640-х років існувала навіть постійна фльота уходницьких загонів з Лівобережжя [7]); та від Лівобережжя Донецький річковий шлях був занадто ізольований, і тому для української колонізації мав тільки місцеве значіння.

---

[1]) А. М. Г., II, с. 681, „роспись" 1659 р. з зазначенням довжини шляхів.

[2]) Ibidem.

[3]) Здається, саме цей шлях зветься в акті 1655 р. „Московсько-Чугуївською дорогою" (М. Д., Блгр. ст. 409, а. 118). В тому році цареборисівські еміґранти прохали їм дати землю в районі Цареборисова і Ізюма „до Московсько-Чугуївської дороги"; в тій місцевості могло це бути тільки продовження властивого шляху з Білгороду до Чугуєва.

[4]) Харк. Центр. Істор. Архів, Чугуївське листув., ст. ч. 23, № 5.

[5]) Кілька згадок про плавбу цими річками на зломі XVI і XVII в. наводить акад. Д. І. Багалій (Очерки, с. 4). Про „воровство" на Дінці — див. А. Ю. і З Р., III, с. 185 і М. Д., Приказн., ст. 297, а. 15.

[6]) З р. 1658 маємо звістку про греблю під м. Змієвом, що мала б перетяти шлях човнам; але ця гребля була мб. на гирлі р. Мерла, зрештою і на Дінці не становила б непереможної перешкоди для плавби (М. Д. Блгр., ст. 399, а. 190).

[7]) Про човни козацьких загонів — див. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, с. 349 і далі.

Як ми бачили, головні шляхи з півночі на південь лежали в вододілах більших річок Слобожанщини, де йшли татарські шляхи. Вище вже згадувано три найбільші татарські шляхи, що перетинали Слобожанщину вздовж її найбільших річкових вододілів — шляхи (сакми) Муравський, Ізюмський і Калміюський. Напрямок їх добре описаний в наших джерелах, і всі належні сюди відомості наново зібрав і звів до купи акад. Д. І. Багалій [1]). Не повторюючи цього матеріялу, зазначу тільки, що Муравська сакма охоплювала з півдня Зміївський район, входила до меж Слобожанщини між верхів'ями рр. Можу і Коломаку, і, ідучи вододілом Дінця і Ворскла, обгинала Харківський лісовий масив і відокремлювала його від лісової смуги по рр. Мерлу, Мерчику і від лісів заворсклянських; Ізюмська сакма поділяла водозбори південних степових допливів Дінця — рр. Береки і Торця, переходила Дінець між ізюмським уходом і гирлом р. Осколу і йшла на північ вододілом рр. Осколу і Дінця, недалеко від долини р. Осколу; Калміюська сакма переходила Дінець між гирлами рр. Борової і Айдару і охоплювала водозбір р. Осколу із сходу. Напрямок головних сакм мав великий вплив на хід залюднення Слобожанщини, особливо перед перервою татарських нападів за Хмельниччини. Крім головних 3-х сакм, існувало ще багато дрібніших, які йшли від численних перелазів на Дінці чи відходили від головних сакм і перетинали Слобожанщину в різних напрямках. Про напрям їх, на жаль, немає відомостей. Щодо перелазів на Дінці, то від гирла р. Уд до гирла р. Лугані самий но „Большой Чертеж" 1620 р. їх називає 11 [2]). Акад. Д. І. Багалій зібрав відомості ще про кілька перелазів — постійних, з окремими назвами і без назв; з них деякі йшли в напрямку OW, як, напр., перелаз під Салтовим на Дінці [3]). Татарськими шляхами користалися і московські переїжджі, їдучи на південь. Так ми знаємо, що станичники охоче користалися Муравським шляхом; Калміюська сакма була здається за постійний шлях для гонців, посольств і, можливо, купців, що мандрували до Криму: московські шляхи, що йшли з Курську через Білгород і Оскол і з Ливен через Оскол (простий) і Єлець — Вороніж (обхідний) сходилися і кінчалися в Валуйках; у Валуйках же зустрічалися посланці московські і кримські і обмінювалися бранцями; звідси посольський шлях ішов на гирла рр. Айдару і Деркула, на Мишкин перелаз [4]); отже очевидно шлях в значній частині йшов справді Калміюською сакмою.

Татарські шляхи в західній Слобожанщині трохи чи не зовсім втратили своє значіння татарських сакм в середині XVII в. у зв'язку з залюдненням Лівобережної України, звідки раніш ці шляхи виходили. На питанні про напрямок Бакаєвого шляху треба спинитися через те, що це був один з найбільших шляхів на Слобожанщині — шлях у вододілі рр. Ворскла й Псла, але напрямок його не був досі з'ясований в літературі. Акад. Д. І. Багалій, використовуючи „Книгу большого чертежа", вказує, що цей шлях ішов від

---

[1]) Очерки, сс. 23—27.

[2]) Д. Багалѣй, Очерки, с. 21.

[3]) Ibid., с. 22.

[4]) Див. мапу шляхів посольських і ямських в додатку до видання Воронізьких актів Л. Б. Вейнберга і А. Полторацької — Матер. для истор. Вор. и сосѣд. губ., I, Вор, 1887; Д. Багалѣй. „Очерки", с. 50.

Дніпра в 40 верстах від Муравської сакми (отже за Ворсклом) на Рильщину, де був перелаз через Сейм в 40 верстах нижче Курська (під Городецьким городищем) [1]). З цього випливало б, що шлях цей перетинав десь і горішній Псел. На підставі низки документальних даних можемо визначити напрямок цього шляху детальніш. Він переходив Ворскло десь нижче від гирла Мерлу [2]), йшов вздовж правого берега Ворскла й його допливу Ворсклиці [3]), а далі перетинав р. Псьол у її верхів'ях, вище від сучасного м. Обояні [4]). Таким чином, коли вказівка „Большого чертежа" правдива, то Бакаїв шлях виходив не тільки до Рильщини (перетинаючи рр. Псьол і Сейм), а головно до Курщини (на верхів'ях рр. Псла і Сейму); у середині XVII ст. він вже не мав значіння татарського шляху, а був шляхом з запілля „Білгородської Черти" до Лівобережжя; так, року 1648 ним тікали „воровські" козаки з-під Хотмижського до Гадяччини [5]). Цим же шляхом їздили і станичники з Вольного [6]). Тим же вододілом Ворскла й Псла йшов інший шлях — Сагайдачний; коли справді він проходив не в тому ж напрямку, де Бакаїв (як це видно з деяких указівок наших джерел), то він мусів іти паралельно до Бакаєвого шляху, ближче до р. Псла і під м. Бобриком переходив польський кордон [7]).

У вододілі рр. Псла і Сейму теж були старі утерті шляхи, але про них маємо дуже мало відомостей. Один ішов через пізніше м. Суми і через Суджу до Обоянського пов., другий („Залокшанський") завертав до Курщини. Тут же головним вододілом ішла й „Псельська" дорога. Відомий „Ромодановський" шлях вів з Путивльщини до Гадяччини. Усі ці шляхи провадили з водозборів південно-західніх схилів Центральної височини на північ і з'єднували південь Московської держави з Лівобережжям.

---

[1]) Д. Багалѣй, Очерки, с. 28.

[2]) Бакаїв шлях було видко з Колонтаєвої гаті десь в напрямку „Коломацьких черней"; можливо, що він ішов від Муравської сакми (М. Д. Приказ., ст. 571, а. 127) Колонтаїв збудовано між „старого" Бакаєвого шляху і Муравської сакми (Холмогоровъ. Акты, относ. къ Малороссіи, „Чт. Моск." 1885, кн. 2, с. 31, Н. Оглоблинъ, Обозрѣніе историко-географическихъ матеріаловъ XVII и начала XVIII вв. заключающихся въ книгахъ Разряднаго приказа, „Описаніе документовъ и бумагъ, хранящихся въ Московскомъ архивѣ Министерства Юстиціи", кн. IV).

[3]) Тільки в 4 верстах від Ворсклиці, Н. Оглоблинъ, op. cit., с. 209, за М. Д. Блгр., книга 68, а. 147), так що його видко було з могили („кургану") проти м. Вольного (М. Д. Приказн., ст. 571, а. 126); в р. 1650 його оберігала сторожа з м. Охтирки (А. М. Г., II, с. 263).

[4]) Ішов попід самою Обоянню, між Ворсклом і Пслом (М. Д., Блгр., ст. 328, а. 64, рік 1650), але р. 1623 проходив він ще далі на схід — до горішнього Дінця (р. Липового Дінця — А. М. Г., I, с. 187).

[5]) А. Ю. и З. Р., III, с. 196.

[6]) М. Д., Блгр., ст. 256, а. 123.

[7]) Д. Багалѣй, Очерки, с. 28 на підставі Філаретових відомостей; ще див. А. Ю. и З. Р., VIII, с. 275 і „Опис. Док, и Бум. М. А. М. Ю.", т. 13, с. 217. прим. I; див. також згадки в М. Д., Приказн. ст. 60, ст. 77. а. 34 і ст. 348; в одній звістці маємо напрямок цього шляху понад р. Ворсклом, повз річки Боромлю, Колодязь (?) і Білку (М. Д., Блгр., ст. 256, а. 117); Сагайдачний шлях проходив тільки в 15 верстах від м. Вольного (А. М. Г., II., с. 136); за Охтиркою, у вододілі річок Груні і Бобрика обидва шляхи в кожнім разі зливалися („От рѣчки Сухой Груни до Бакаева шляху, Саадаточной тож, 3 версты" — розпис 1659 р.в А. М. Г. V. I, с. 680).

Вододіл двох великих річкових систем — Дніпра і Дону, що в його центрі лежала територія Слобожанщини, то був одвічний шлях татарських загонів, які протягом кількох століть набігали цим шляхом на територію південної Московщини, грабуючи, беручи в полон і вимагаючи данини від новоутвореної в XIII—XV віках Московської держави. Не дивно, що татарські напади, які відіграли таку трагічну ролю в історії Наддніпрянської України, мали рішальний вплив на залюднення Слобожанщини, з одного боку затримуючи аж до середини XVII в. стале залюднення цієї багатої країни, з другого керуючи напрямком військово-фортифікаційної діяльности Московської держави на її півдні і на самій Слобожанщині. Татарський шлях з півдня, натрапляючи на густу мережу річок на півдні від середнього Дінця, розпадавсь, як сказано, на три сакми, що в трьох місцях перетинали територію Слобожанщини; отже жадному кутку цієї території людність а ні на хвилину не могла бути спокійна за свою долю. Численні перелази на середньому Дінцеві [1]) свідчать, що дрібніші татарські ватаги часто відходили від головних сакм і проходили в такі місця, що ніби лежали від цих сакм досить далеко. Дрібні ватаги не минали місцевості, оборонені лісами, ярами і річками, які обходили більші загони, мандруючи на північ. Та з цими ватагами боротися вже можна було.

Татари довгі віки безпосередньо сусідували з Слобожанщиною на півдні. У XV—XVI віках на верхів'ях рр. Орелі і Самари були постійні кочовиська татар, кочували татари також між рр. Осколом і Донцем. Коли покладатися на записки бар. Герберштайна, на Донці були навіть татарські оранки, певно в долішній його течії [2]).

Вище вже згадувано, що на південь і схід від гирла р. Осколу починалися одвічні землі степовиків, як це показують топографічні назви [3]).

На південь від середнього Дінця татари почувалися господарями степових просторів аж до кінця XVII віку, схоронені тут глухим степом від ударів двох великих державних організмів, що панували тоді в східній Европі — Польщі і Московської держави.

Та цілком вільно господарювати на Слобожанщині, особливо в її західній частині, татарам, здається, не доводилося ніколи. Тутешня людність, колись численна а тепер понищена і розігнана, що тулилася по глухих лісових закутках і байраках, приходячи сюди для промислів на час літнього сезону, виробила особливі способи боротися проти нападів дрібних татарських ватаг: вона створила піввійськові, півпромислові загони, що провадили постійну жорстоку боротьбу проти напасників і щоразу сами переходили в наступ до степу. Про цю боротьбу, про те, що обидві сторони захоплюють бранців, чуємо раз-у-раз; цій війні без перерв і перемир'я не перешкоджали окремі випадки, коли поодинокі загони браталися й укладали спілки з татарами: це була випадкова спілка двох ворожих сторін, чи випадкових елементів в обопільних інтересах, прояв своєрідного степового побуту, що його так влучно схарактеризували 1650-ми роками зміївські козаки, прохаючи, щоб їм дозволили протитатарські походи, і пишучи в своїй чолобитній: „часом татари

---

[1]) Див. вище, там де розглядаємо шляхи.

[2]) Д. Багалѣй, Очерки, сс. 72, 73.

[3]) Див. нижче, там де ми розглядаємо південні межі Слобожанщини.

нас беруть, і ми на це не зважаємо, а часом ми татар беремо, і вони на це не зважають, бо на тому Україна почалася“ [1]). Жваву боротьбу з татарами провадила здавна стара тубільна Севрюцька людність, що приходила сюди з північного заходу, з Чернігівщини; але особливо успішно провадили цю боротьбу козаки-уходники з Наддніпрянщини, виховані на Запоріжжі в умовах степового життя і степової війни; можливо, що це власне й сприяло широкому розвиткові українського уходництва на Слобожанщині в кінці XVI і середині XVII в.

Дрібні татарські напади, ніколи не припиняючися, тримали в постійному напруженні місцеву уходницьку людність, рідку, розкидану, незв'язану і неорганізовану, ввесь час відриваючи її від промислово-добичницької праці, підтримуючи її спеціяльно козацький характер, а заразом нищучи її тим більше, чим більш вона зростала. Тимчасом переходи великих загонів через територію Слобожанщини підтримували слабкість залюднення і розпорошеність людности і мали б знищити передусім всякі міцніші оборонні центри, оперті на більш осілу і осіло загосподарену людність. Брак таких центрів не давав змоги густішого масового осілого залюднення окремих районів, а слабкість залюднення своєю чергою не давала змоги створити разом значнішу мережу таких центрів, що взаємно підтримували б один одного в разі небезпеки. Таким чином створилося зачароване коло, що його розірвати змогла тільки масова українська еміґрація 1650-х років, викликана великими подіями на Наддніпрянщині.

Татарські напади на Слобожанщину не були випадкові; більш-менш випадкові могли бути лиш напади дрібних ватаг, але й вони залежали від руху головних орд. Щождо руху цих орд і більших походів (найбільш і небезпечних), то вони комбінувалися в Бахчісараю відповідно до міжнародньої ситуації даного часу. Стосунки в східній Европі протягом десятиліття Хмельниччини розвивалися в тісному зв'язку з дипломатичними ходами гетьмана Богдана Хмельницького. Десятиліття Хмельниччини мусімо поділити на дві добі: до союзу України з Московською державою р. 1654 і після цього року. За першої доби міжнароднє становище в східній Европі визначалося союзом Криму і України проти Польщі і невтралітетом Московської держави. Союз з Україною використовував Крим, щоб стягати польську контрибуцію і — український ясир. Комбінація сил перебувала в несталій рівновазі і ввесь час мала тенденцію перетворитися на спілку всіх трьох держав — України, Криму і Польщі проти Москви. Не знати, якою мірою щирі були заміри хана Іслам-Гірея воюватися з Москвою, але татари, починаючи з 1648—9 років, припиняють будь-які сутички на сході, на московських кордонах. Б. Хмельницький і собі усіма силами відтягав хана від ідеї війни з Москвою, не бажаючи позбутися виграшної карти — можливої спілки з цією державою, але заразом використовував кримські погрози, щоб налякати Москву небезпекою троїстої спілки проти неї і потім виставити себе як ратівника й оборонця Москви. У Москві припускали можливість татарського нападу в р. 1650 і знову в р. 1652, коли звідусіль ішли чутки про близьку татарську небезпеку; від уряду давано тоді відповідні накази, але дійсних нападів тоді не відбу-

---

[1]) М. Д., Блгр., ст. 391, а. 113.

лося [1]). Тільки р. 1653 в Москві зрозуміли, що можна почувати себе безпечними, і в липні місяці військові залоги на Білгородщині розпущено по домівках [2]). Міжнародня ситуація різко змінилася після Переяславської угоди 1654 р. Спілка України з Москвою загрожувала самому існуванню Крима, і коли ханство не хтіло загинути, воно мусіло зруйнувати чи небезпечну спілку, чи саму Україну. Коли з першим не пощастило, розпочато друге. Становище Слобожанщини погіршало, і року 1654 місцеві воєводи дістали наказа готуватися до оборони [3]). Проти спілки України і Москви новий хан уклав спілку з Польщею і використовував цю спілку так само, як використовувано попередню: беручи український ясир і польські поминки. Дарма, що військові дії між Москвою і Кримом фактично розпочалися вкінці 1654 р. на полях Правобережжя, офіційно обидві держави війни не оголошували і військових дій на власних кордонах не розпочинали [4]). Москва побоювалася за свої новозбудовані міста, а татари уважали мабуть за вигідніше вибирати український ясир на заході і звертали сюди всі свої сили; побоюючися дончаків, вони по змозі не зачіпали Москву. Самі дончаки в р. 1655 вчинили великий напад на кримські землі [5]), але й тоді Крим не відповів на цей напад. Чутки про те, що на московські міста татари не підуть, були поширені в самому Кримі [6]). Заспокоїлися і в Москві, і восени р. 1655 вивели більшу частину слобідських залог у похід на Правобережжя.

Таким чином протягом 1650-х років, аж до року 1657-го Слобожанщина користалася з цілковитого спокою, і це повинно було чимало вплинути на розвиток і форми колонізації Слобожанщини за цих років.

Документальні відомості не дають нам безпосередніх вказівок на те, що татарські експедиції на Слобожанщину за Хмельниччини цілком припинилися. Але вже те, що наші джерела нічого не кажуть про татарські напади за цих років, є цілком достатній на те арґумент. Останній великий татарський напад на південні міста Московщини маємо р. 1645, коли між іншим спустошено слободи під Путивлем [7]). Дрібніші напади відбувалися р. 1646, коли

---

[1]) Див., напр., А. М. Г., II, ч. 472, 507 і ін. Нападу не відбулося навіть після зухвалого походу дончаків р. 1652.

[2]) Ibidem. ч. 536. Чутки про те, ніби татари з'явилися на Дінці, не ствердилися (ibid, 507).

[3]) Ibid, чч. 604, 605; Смирновъ, Крымское ханство подъ верховенствомъ Оттоманской Порты, СПБ, 1887, с. 565.

[4]) Москва навіть і далі сплачує упоминки. Для цього представники обох держав з'їздяться в Валуйках майже щороку (див. стовпці „валуйской посольской размены" в М. Д. Посольский приказ, Кримські справи за рр. 1655—57.

[5]) Дивись працю Україна і Дін, сс. 29 і 55; захоплення Тамані — див. М. Д., Посол прк., Крим. спр.; кн. ч. 37: цікаву звістку мб. про той же похід маємо з р. 1656: 14/V того року український полоненик, що жив у визначного кримського старшини Маметші-князя, оповідав в Криму, що коли він їхав з Маметшіними дорученнями з Перекопу до Бахчісарая, „с нимъ стревались многие Татаровя нагайские, ѣдутъ в Бакчисарай и везут полон продаватъ, и тѣ де полоненики ему сказывали, что де Нагайские всѣ Татаровя прикочевали к Перекопи: Нагайских де Татар многих по зимнему носледнему пути Черкасы побилі і улусы многие розгромили, і достальные де Татаровя кочуют у Перекопа всѣ" (М. Д., Посол. прк., Крим. спр. кн. ч. 40, а. 382).

[6]) Т. Федосієв, що втік з кримського полону, оповідав, що „на государевы украиные городы Крымцы иттй не мыслят, только де грозятца на Донских казаков за то, что они их воюют морем" (М. Д., Посольський приказ, Кримські справи 1656 р., стовп. ч. 6).

[7]) Детальні відомості про цей великий похід містяться в Білгор. столі М. Д., стовп. ч. 209.

після нещасливої сутички з татарами загинуло 55 душ корочанських українців[1]), а кількох українців-добичників полонив татарський загін під Валуйками[2]). З року 1647-го маємо випадкову сутичку з вістовим татарським загоном під Валками (захоплено в полон кількох служилих людей)[3]); року 1648 кілька дрібних нападів у лютому і квітні — травні в гирлі р. Сосни, під мм. Ольшанським і Усманем і під мм. Воронежем і Тамбовом[4]); тоді ж татари побували і на заході, под Полтавою[5]). Але далі ці звістки, порізнені й уривчасті, майже зовсім припиняються, і в друкованому актовому матеріялі маємо лиш один татарський напад під м. Усманем р. 1652 (згадано, що були тут татари і р. 1651)[6]); та ще р. 1654 напад під Валуйками, де татар тоді зовсім не чекали[7]). На властивій Слобожанщині про татар, скільки знаємо, за цих років зовсім не чули, тільки р. 1656, може відповідаючи на напад дончаків, татари захопили і побили багатьох росіян та українців на торських солоних озерах[8]). Натомість р. 1657 відбувся великий комбінований похід татар кількома загонами на новозбудовані південні міста Слобожанщини; тоді захоплено бранців під Змієвом, Валками; у Хорошевській слободі під Харковом взято родини 43-х козаків; відбулися сутички й під Цареборисовим, а особливо на Тору, коло фортифікацій, що боронили курені місцевих уходників[9]). Після того татарська руїна на півдні Слобожанщини стається знову за звичайне явище.

Перерва в татарських нападах на Слобожанщину в 1650—56 роках мусіла сприяти тому, що цими роками збільшивсь еміґраційний рух з Лівобережжя і на Слобожанщині розвинулася осіла колонізація.

Нам лишається визначити ту територію, що її далі вивчатимемо. Як побачимо, вона являла собою певну цілість, охоплену українським колонізаційним рухом; разом з тим ця територія колонізаційною стороною відокремлювалася від сусідних просторів і мала певні межі, що відзначилися значною постійністю за різних часів Слобідського історичного життя. Межі Слобожанщини утворилися підо впливом тих же чинників, що взагалі впливали на її історичне життя. Слобожанщина не мала яких-будь од природи визначених кордонів, як і інші частини східньо-европейської рівнини. Особливо тісно зв'язана була вона з сусідніми землями на заході, півночі і сході, як згадувано вище. Не зважаючи на це, межі Слобожанщини вже за перших часів сталого її залюднення (в 50-х роках XVII-го сторіччя) охопили всю ту територію, де з давніх давен (ще з XVI сторіччя) бачимо ми ватаги українських добичників; і пізніш аж до кінця XVIII сторіччя ці межі майже не мінялися, дарма що вся ця місцевість переживала в цих сторіччях часи жвавої колонізаційної діяльности і людности, і уряду. Мимоволі постає

---

[1]) М. Д., Десятня ч. 213. [2]) А. М. Г., II, ч. 293. [3]) Ibidem, чч. 295, 324.

[4]) Ibidem, чч. 297, 312, 334, 337, 342.

[5]) А. Ю. и З. Р., III, 115. [6]) А. М. Г., II, ч. 521. [7]) М. Д., Блгр, ст. 323. а. 358.

[8]) М. Д., Блгр., ст. 394, а. 150; ст. 389, а. 82; восени 1656 р. багато лівобережців пройшло через Колонтаєв з Торських озер без соли, бо їх того року чотири рази громили на озерах татари.

[9]) М. Д., Блгр. ст. 391, а. 112; А. М, Г., II, ч. 951; Д. Багалѣй. Матеріалы, т. II, с. 83.

думка, що межі Слобожанщини склалися не так випадково, як можна було б гадати. Спробуємо коротко намітити ті чинники, що впливали на укладення цих меж і схоронення їх в дальших роках.

Почнімо від західньої межі Слобожанщини. Цю межу визначив кордон між Польщею і Московською державою. Склався він не зразу. У середині XVI сторіччя, коли територія Слобожанщини увійшла в сферу впливів Московської держави, виявилася виразна тенденція московського уряду перенести свої впливи ще далі — на Лівобережжя, ба навіть Запоріжжя [1]). Цією стороною дуже цікаве розпорядження спалити степи (звичайний оборонний засіб проти татарської небезпеки) дано в році 1571: наказано вислати з Путивля людей, що мали палити степ у гирлі р. Псла і від цілого Ворскла до Муравської сакми [2]). Ці тенденції Московської держави показують нам, що вона мала змогу ще в XVI стор. вважати Лівобережжя за нічию землю, чи в усякім разі за землю суперечну щодо її державної приналежности [3]). Але тісний зв'язок Лівобічної Наддніпрянщини з Правобережною призвів до того, що вона втяглася в сферу польської маґнатської колонізації, опертої на колонізаційнім русі до Лівобережжя української людности з заходу; маґнатська колонізація особливо інтенсивно розвинулася за років ослаблення Московської держави під час „смути", але, зіткнувшися з впливами цієї держави, що йдучи від Путівльщини, Рильщини і Курщини, ґрунтувалися на тутешній старій тубільній „севрюцькій" колонізації, невтралізувалися після досить тяжкої війни 1632—3 рр. на межі, яка легла в основу кордону 1638 р. Цей кордон посунувсь значно на схід, порівнюючи з попередніми часами, але не захопив усіх земель, на які поширювалася господарча діяльність лівобережного маґнатства [4]).

---

[1]) Згадаємо про історію стосунків з Дмитром Вишневецьким.

[2]) А. М. Г., I, с. 16.

[3]) Через те спроби визначити напрямок тутешнього московсько-польського кордону в кінці XVI віку можуть дати лиш дуже приблизні наслідки. Див. мапу в додатку до праці М. Любавскій. „Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Лит. Рус. гос."; див. також мапу 1613 р. Одес. Общ. Ист. и Древн. і інші мапи.

[4]) Напр., на мапі 1613 р. (див. попередню примітку) кордон іде через Снятин, отже землі по р. Пслу справді ніби лежали передніш по московському боці (Д. Николайчикъ Начало и ростъ лѣвобережныхъ владѣній кн. Вишневецкихъ, „Труды XI Ар. С." II, сс. 95—104). Вище вже згадувано про наказ щодо „пожеги" степів р. 1571, де московська держава опікується обороною земель на долішньому Пслі і Ворсклі. У першій половині XII в. іде вже зворотний рух — наступ з польського боку; напр. чуємо про захоплення від Вишневецького салітряних промислів на р. Мерчику і Муравській сакмі, себто на землях, що власне лишилися за Московською державою після 1619 р. (Д. Николайчикъ Матеріалы по исторіи землевладѣнія князей Вишневецкихъ, „Чтенія общ. Нестора", т. 14, кн. 2, ч. XXI), Напрямок межі р. 1638 подає акад. М. П. Василенко, Очерки по исторіи Западной Руси и Украины, с. 574; уривок акту розмежування р. 1647 надрукував В. І. Холмогоров, op. cit). Все ж не сама лівобережна людність, але після 1648 р. і місцева козацька адміністрація уважали землі за кордоном, ще ніким не залюднені, за „нічиї"; так пояснював загін в 100 запорожців заснування без дозволу уряду салітряної варниці в 20 вер. від м. Валок на ім'я самого Богдана Хмельницького (М. Д., Посольський приказ, Польські справи 1650 р., ст. 1-а, а. 588). За розмежуванням 1638 р. кордон пройшов в такому напрямку: річкою Сухим Ромном і далі до Недригайлівського городища; річкою Терном і далі до р. Бобрика; впоперек рр. Бобрика і Сули до Городецького Городища і далі до р. Псла; Пслом до Камінного Городища; далі річкою Олешницею і далі до р. Ворскли; р. Ворсклою до Скель-

У зв'язку з труднощами Польської держави в р. 1647—8 кордон виправлено так, що до Москви перейшла низка прикордонних польських замків, але територіяльні придбання Москви за цим розмежуванням були не великі. Дальші хитання межі були зовсім незначні: невеликі прикордонні суперечки в горішній Сулі (між Ромном і Недригайловим)[1]), хитання міст Котельви і Опішні між Гетьманщиною і Охтирським полком[2]), посунення кордону на р. Мерлі на кілька верст ближче до течії р. Ворскла відколи збудовано м. Колонтаєво в 1654 р. на самому кордоні тощо. Клопотання хотмижських служилих про захоплення в р. 1649 Городного острога на середньому Мерлі „прежде Литовских людей" здається не мало жадного політичного змісту — кордон проходив далі на півдні (через пізніший Колонтаїв), і цього року могли існувати тільки тенденції захоплювати уходи від поодиноких лівобережних промисловців, що було в цих околицях взагалі за річ звичайну. Так само ілюзорна була тривога щодо захоплення від поляків Торських озер в р. 1647 (див. нижче). Вказана тривкість кордону показує нам, що напрямок його мав коріння в тутешніх глибших колонізаційних умовах.

Після р 1654 старий кордон зберігсь цілком. Хоч Слобожанщині пощастило здобути певні умови автономного розвитку, але все ж особливості тутешніх обставин були досить великі, і московській адміністрації не треба було вживати якихось заходів, щоби запобігти зближенню і злиттю сусідніх українських земель[3]). Значіння кордону змінилося після р. 1654, коли еміґранти з Лівобережжя порестали бути чужими і ворожими „Литовськими людьми" і могли вільно через цей кордон переходити; консолідація полкового устрою на Слобожанщині надала цьому кордонові значіння адміністративної межі, яка в умовах відмінного устрою і відносин на Слобожанщині набула особливого значіння.

Північна межа Слобожанщини означалася розташуванням фортець Московської держави, і передусім фортець „Білогородської Черти". За головну причину її напрямку була безперечно добре відчута в московських установах можливість використати прекрасні оборонні бар'єри, якими були річки Ворскла й Тиха Сосна з великими лісами по її північних берегах. У центрі оборонної смуги, що з'єднувала верхів'я цих двох річок, лежало місто Білгород, дуже зручний центр станичної служби на Слобожанщині, що лежав до того на р. Дінці, в місці, де Дінець ставав плавним; т. ч. в руки Мо-

---

ного Городища; далі на рр. Мерл, Коломак, Орчик і далі Орчиком до Муравського шляху Напрямок межі 1647 р. такий: горішній Терн — Лоза — р. Сула в усті Уси Малої — р. Недригайлівка — р. Грунь — р. Псел — р. Бобрик — Грунь Ташенська — Грунь Черкаська — Скельні гори — р. Котельва — Колонтаєва Гать на р. Мерлі — Муравський шлях (Н. І. Холмогоровъ, op. cit., сс. 5—11).

[1]) З пізніших часів знаємо суперечки в р. 1679 (М. Д., Блгр.. ст. 1287, а. 2761).

[2]) Котельва мала постійні стосунки з слобідською адміністрацією, лежачи на лівому боці р. Ворскла, а на початку XVIII в., її зовсім приєднано до Охтирського полку (А. Л. Твердохлѣбовъ, Котельва, „Хар. Сб." 1880, вп. 2, с. 113). Котельва в р. 1658, а Опішня в р. 1659 прохали передати їх до відання Охтирського воєводи; до Опішні надіслано окремого воєводу (М. Д. Блгр., ст. 482. л. 577; А. М. Г., II, с, 630).

[3]) Клопотання про передачу Слобожанщини до Гетьманського реґіменту ніколи не ставилося скільки небудь гостро; полки ж самої Слобожанщини взагалі здається ніколи не порушували цю справу.

ськовської держави потрапляв тут початок річкового шляху до середнього Дінця, головної смуги сторожової служби, а з р. 1640 цей шлях з'єднував Білгород з передовою південною московською фортецею Чугуєвом.

Білгородська черта лягла саме там, де спинялася на півночі старша уходницька українська колонізація. Коли українська колонізація зміцніла досить, щоб перейти ще далі на північ, вона зустріла вздовж „Черти" вже організовану систему московських міст, фортець і осель служилої військової людности, і це перешкоджало дальшій українській колонізації на північ; ця колонізація завертала на інші, ще зовсім вільні місця. Нижче, розглядаючи служилу й уходницьку українську колонізацію, з'ясуємо детальніш ті умови, що припиняли масову українську колонізацію на північ.

Але за справжнє заборало для української колонізації в запіллі „Черти" була лиш центральна дільниця її, з численними селами служилої людности круг м. Білгорода, а також Корочі, Яблонова і т. ін. [1]) Західній кінець „Черти" впиравсь просто в польський кордон, і це давало змогу лівобережній людності вільно проходити в запілля Черти, хоч і не дуже глибоко: українська людність опанувала тут тільки сумський лісовий масив, і межа українського розселення пройшла в напрямку Білгород — Суджа — Терни, межуючи з верхів'ям Псла (Обоянщина) на сході і Посейм'ям на півночі. Українському залюдненню Сумщини сприяло ще й те, що на самому кінці „Черти", на Ворсклі, лежала Охтирка, яка в 50-х роках зробилася великим українським містом.

Подібне становище було і на східньому кінці Слобідського відтинку „Черти" (в східньо-південному її кутку); тут р. 1652 осаджено велику українську колонію і збудовано м. Острогозьк, що зразу ставсь за центр українського полку, від Острогозька українська людність природно могла заходити на північ, в запілля „Черти", але й тут, як і на Сумщині, ця людність не заходила до цього запілля глибоко і обмежилася тим, що опанувала водозбір р. Потудані і лісів по р. Тихій Сосні (Ілівського і Тернівського).

Натомість велику ролю відіграв Острогозьк, сприяючи східній українській колонізації на р. Дону. Ще старішими часами, а особливо в другій чверті XVII в. чуємо про жваве українське уходництво на Богучарі і інших допливах Дону. Українська колонізація доходила до гирла р. Айдару, підіймалася ним вгору, переходила тут на верхів'я Богучару і в систему р. Калітви; а звідси переходила навіть на лівий берег Дону, до водозбору р. Підгірної (пізніше поселення Калач). Острогозький полк у процесі своєї колонізації притягнув до себе водозбори цих допливів Дону, забезпечивши цій території дальший розвиток української колонізації. Т. ч. за

---

[1]) Відомості про тутешні села московських служилих залог див. у Миклашевського, „Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго Государства, М. 1894. Білгородські села розташовувалися ще р. 1637 по рр. Розумній і Нежеголі (Д. Багалѣй, Матеріалы, II, с. 7), а Корочанські в 3—5 верстах на північ від р. Вовчі Води і в 15 вер. від м. Корочі (Корочанські акти, ч. 13). Узагалі в центральному відтинкові Черти села служилих людей концентрувалися поблизу фортифікаційної смуги і в запіллю Черти, не висуваючися на південь, за вийнятком районів московських південних фортець — Валуєк і Чугуєва, де вкінці 1640-х років з'явилося кілька служилих слобід (Салтов, Бабаї, Жихарі і ін.)

межу цієї колонізації (і межу Слобожанщини взагалі) зробилася течія р. Дону [1]), при чому кордон переходив і на лівий берег Дону, роблячи глибокий виступ по р. Підгірній (цей виступ відділяв Донські козачі землі від Вороніжчини і зберігсь аж до початку нашого сторіччя). Українська колонізація на лівому боці р. Дону не обмежилася р. Підгірною, але охопила й рр. Битюг і Іскорець; та цей район перебував під занадто великим колонізаційним і адміністраційним впливом близького Воронежа, і через те не увійшов до складу Острогозького полку, а місцева українська людність мусіла (не без великого, але безнадійного опору) перейти до стану закріпаченого селянства [2]). Не згадуватиму тут про українську колонізацію на властивих землях Війська Донського, оскільки ця колонізація була не стала, розпорошена і не вплинула на процес утворення меж Слобожанщини.

Нам лишилося познайомитися з південною межею Слобожанщини. Тут мимоволі впадає в вічі те явище, що українська людність спинялася на південному сході Слобожанщини (в районі гирла р. Айдару) саме на тій місцевості, де спинялася стара колонізація мб. ще передкнязівська слов'янська. Що це справді так, про це кажуть нам місцеві топографічні назви. До р. Айдару північні допливи Дінця мають переважно слов'янські назви; так починаючи від р. Осколу далі до р. Айдару йдуть річки Нетрус, Жеребець, Красна, Борова. Але, починаючи з Айдару характер назв змінюється: за Айдаром маємо річки Євсуг, Ковсуг, Деркул, Чир і т. д. На властивій Слобожанщині таких назв дуже мало; це рр. Ізюмець, Балаклея, Бурлук, Охтирка і загадковий, але дуже старий мб. щодо походження комплекс назв на Мер-Мур в південно-західній Слобожанщині між Дінцем і Ворсклом: рр. Мерл, Мерчик, Мерефа, Мурафа, шлях Муравський. Південні допливи Дінця усі мають чужі назви: Берека, Торець, Бахмут, Лугань (?) і ін.

Отже, очевидно, існували якісь природні (сухий степ, брак лісів) і географічні причини, що спиняли тут колонізацію і в старі, і в новіші часи і віддавали дальші степи в розпорядження степових турецьких орд. Цікаво, що спиняючися на Айдарі [3]), українська колонізація не йшла далі на рр. Деркул, Калитву Донецьку, Лугань і за часів пізніших, і в XVIII віці була тут, як і на Бахмуті, дуже слабка; коли тут з'явилися теж не дуже численні колоністи з Запоріжжя і з Дону, їм було не тяжко витиснути звідси слобідських добичників.

Далі на захід південна Слобожанщина межувала з Запорозькими землями по Самарі і Орелі, що мали вже іншу колонізаційну базу; але в XVIII стор., як збудовано „Українську лінію", межа Слобожанщини (полку Охтирського) посунулася тут на південь, до середньої Орелі [4]).

---

[1]) Течією р. Дону означено межі східнього українського розселення і у Самовидця (с. 233).

[2]) Див. велику справу — Д. Багалѣй, Матеріалы, т. II, ч. 41.

[3]) Тут згодом виникло останнє на сході місто Слобожанщини — Старобільськ; на верхів'ях Орелі і Самари і середньому Дінці спинялася і в XVI і в XVII вв. московська сторожа („стоялі голови") розташовані тут до устя р. Деркула і Соколіх Гір; межа спалення степів р. 1647 (Д. Багалѣй, Матеріалы, II, с. 42) йшла теж течією рр. Калитви — Богучару — Айдару і т. д. і т. д. У гирлі р. Айдару українські уходники стикалися з донськими ще в р. 1642 (М. Д., Сівськ., ст. 124, а. 294).

[4]) Див. мапу в додатку до праці; Д. Багалій, Історія Слобідської України, Х., 1918.

Статистичні відомості і етнографічні мапи новіших часів вказують нам на те, що українська людність поширювалася на схід і особливо на північ приблизно в тих самих межах, які вище визначено як межі слобідської української колонізації.

Болховітінов [1]) на підставі тогочасних офіційних матеріялів подає такі числа по 4-х повітах Вороніжчини: у Бирюченському повіті на 44 тис. людности 4 тис. козаків і 25 тис. українців-селян; у Валуйському на 35 тис. 2 тис. козаків і 18 т. українців-селян; в Павловському (пізн. прибл. Росошанський) відповідно 32—14; в Бобровському 39—8.

За етнографічною мапою 1875 р. [2]) межа території з переважно українською людністю проходить вздовж південних меж Курщини з виступом на північ в районі ст. Оскола, в Воронізькій губ. іде спочатку вздовж кордону, а потім відходить на північ на долішню р. Сосну з островом коло Росоші, переходить на лівий бік Дону, охоплюючи гирло р. Битюга, і звідти іде на м. Новохоперськ, роблячи клин по р. Підгірній, і сходить на південь приблизно межами Ворон. губ., охоплюючи на Донщині (суч. Північно-Кавказький край) верхів'я Калитви Донецької і течію р. Бистрої.

Не спиняючися на відомостях перепису 1897 р. і новіших етнографічних мап, перейдімо до даних всесоюзного перепису 1926 року [3]). На Курщині за цим переписом [4]) на 2906 тис. людности українців зареєстровано 554 тис. (з українською рідною мовою 497 тис.). У Рильському пов. українці (всього 61 т.) живуть у Теткінській вол. і мають більшість в Суджанській; в Льгівському (37 тис.) мають більшість в Суджанській вол.; в Грайворонському (183 тис. на 146 т. росіян) становлять більш ніж 72% в волостях Миропільській, Красноярузькій і Грайворонській (півд. захід), мають більшість в Борисівській (південь) і живуть в Рокитянській (центр), не заходячи тільки на північ (вол. Бєловська і Пенська); в Курському (14 т.) розташувалися на південному заході (вол. Медведівська, Рибинська, Обоянська), в Білгородському (149 тис.) зайняли південний схід — волості Зимовенську (більшість), Веселолопанську, Большетроїцьку і Корочанську і нарешті в Оскольському пов. (101 тис.) мають більшість в Чернянській вол. і живуть в Великомихайлівській (50%), Новооскольській (50%) і Волотовській (отже також південний схід). На Вороніжчині [5]) р. 1926 українці займали південну половину губерні (1.078 тис. на 3.307 тис. людности; з них з українською рідною мовою 978 тис.), а власне вони посідали повіти Росошан-

---

[1]) Историческое, географическое и экономическое описаніе Воронежской губерніи, В. 1797.

[2]) Этнографическая карта Европейской Россіи, сост. А. Риттихъ по порученію Русскаго Географическаго О-ва, СПБ. 1875.

[3]) Всесоюзная перепись населения 1926 г., М. 1928, т. III, отд. I і т. V, отд. I.

[4]) Цікаво, що р. 1887 І. Вернер (Курская губернія. Итоги статистическаго изслѣдованія, Курскъ 1887) зазначав, що українці (старозаїмочники) живуть тільки в Суджанському пов., але мовно так змішалися з росіянами, що їх уже не можна було ніби й відрізнити.

[5]) В р. 1925 на підставі попередніх матеріялів тут нараховували українців: в Росошанському пов. 95%, Богучарському 69%, Валуйському 58%, Острогозькому 45%, по губерні 33%, по окремих містах за переписами 1920 і 1925 рр.: в Богучарі 92—89%, Олексіївці 37—95, Острогозьку 67—87, Калачі 92—90, Бутурлінівці 92—94, по містах губерні пересічно 36—34%% (Население и хозяйство Воронежской губ. Сводный статистический сборник, ред. И. К. Воронова, В. 1925).

ський (291 т. на 31 т. росіян) і Богучарський (238 тис. на 88 т. росіян), мали більшість в Острогозькому (237 т. на 205 т.) і Валуйському (154 т. на 134 т.). і досить поважну меншість в Бобровському (75 т.) і Новохоперському (75 т.). Етнографічна межа проходить на півночі цих повітів, бо в сусідніх трьох північних повітах українців майже не бачимо (в Усманському—4 т., Нижнедевіцькому 2 т., лиш у Воронізькому 14 т.), як і в сусідніх губернях (Орловській 5 т., Тамбовській 13 т.). В Північно-Кавказькому краї, не рахуючи округ Кубанської і Чорноморської, українці мали більшість в округах західніх: Донецькій (206 т. на 159 т. росіян) і Таганрозькій (191 т. на 58 т.) і поважну меншість в Донській (498 т. на 519 т.) і інших (всього 3.106 т. на 6.680 т. людности). Островами розселилися українці на Поволжу, маючи тут 646 тисяч люду (етнографічна мапа вказує найбільші острови на півд. схід від м. Саратова — м. Красний Кут на р. Єруслані Самар. губ., на р. Іргізі — м. Миколаївськ Самар. губ. і на рр. Баланді, Терсі, Єлані і сумежнім районі між рр. Хопром і Медведицею — півд.-західня Саратовська губ.).

Переглядаючи зазначені вище статистичні відомості, приходимо до висновку, що колонізаційний рух пізніших часів (XVII—XIX вв.) охопив в основному ті землі, що були в посіданні пересельців з України вже в середині XVII в. і навіть раніш (особливо на півночі — на Курщині і також Вороніжчині). Отже межі українського розселення визначалися тут значною тривкістю і постійністю.

2. Українське степове добичництво на Слобожанщині.

Про початки залюднення Слобожанщини можна казати хіба лиш умовно. Навряд чи існували такі часи, коли людности не було тут зовсім, особливо в плодючій західній лісостеповій частині країни; але і в південно-східній Слобожанщині існувала з давніх-давен своєрідна культурна традиція, яку можна було б назвати „степово-добичницькою". Не вважаючи на татарські напади, мусіла триматися тут стара слов'янська колонізація, передовсім „севрюцька", про яку вже згадувано, коли розглядувано колонізацію Лівобережжя [1]). Ця півмандрівна уходницька людність задержала в людській пам'яті старі слов'янські назви річок, місцевостей і старих городищ [2]). Пізніш, але задовго перед сталим залюдненням Лівобережжя, з'явилися тут і українські уходники з-за Дніпра. Відомості наші про тутешню уходницьку колонізацію починаються з середини XVI віку. Ще в році 1546-му путивльський воєвода Троєкуров пише до Москви, що на „Полі" повно козацького люду москов-

---

[1]) Неймовірно, щоб така плодюча і добре оборонена лісами і річками країна могла лишитися зовсім без людности. Про панування тут татар ми не чуємо. Татарські напади мабуть були тут не частіші в XIV—XV вв. ніж в XVI, коли з'явилася тут численна мандрівна людність. В р. 1549-му севрюки б'ють татар аж на Дону (Україна та Дін, К. 1928, с. 6).

[2]) Мандрівки XIV—XV вв. Пімена і Контарині власне не доводять, що Слобожанщина була пустелею за тих часів (про них згадує акад. Д. І. Багалій, Очерки, с. 68). Перше — обидва їхали не через Слобожанщину, а Дінськими степами, де пустеля задержалася і пізніш; крім того, мандрівники і посли переїздили великими степовими шляхами, минаючи добре заховані серед лісових річкових долин кутки, де саме і мусіла тулитися місцева, рідка і розпорошена уходницька людність.

ського і українського — „черкасцов и кіян“. [1]) Точніш льокалізовано звістку про те, що українські і путивельські козаки пограбували кримського гонця десь на Муравській Сакмі десь коло 1550 року. Цей грабунок мусимо ставити в зв'язок з подібними ж грабунками р. 1545 купецького кримського каравану коло Санжарів на Полтавщині і грабунком дінських севрюків р. 1549 [2]). Значно більше промовляють нам події, що розгорнулися в зв'язку з походом Д. Вишневецького на гирло Дону в кінці 1550-х років. У цій протитатарський кампанії активну і самостійну ролю відіграв отаман Мишка Черкашенин, що його ім'я лишилося навіть в народній поезії, як ім'я славного вояки, що громив татар озівських [3]). Отаман виступає на чолі цілого військового загону, і можна думати, що існування таких загонів в тутешніх степах було не новина. З цього погляду дуже цікаве оповідання московського висланця Новосильцева, що йшов на Дін під охороною того ж отамана Мишки; він каже в своєму звідомленні, що у „Мишки Черкашенина, у атамановъ и казаковъ не у всѣх были суда готовыя старыя на Донцѣ, и они дѣлали себѣ каюки“ [4]). Отже у цих козаків були на Донці навіть постійні човни; таким чином Донеччина за тих часів зробилася уже самостійним місцем осідку перехожих ватаг.

Архівні матеріяли дають нам цінні вказівки на існування в останій чверті XVI сторіччя численної уходницько-добичницької людности на степах Слобожанщини [5]). Кількість мандрівної людности на Слобожанщині під цей час значно зросла, життя стало напруженіше, жвавіше. За цих часів з'явилася на Донці московська сторожа, а разом з цим почалися численні сутички між нею і місцевою Українською людністю, що звикла почувати себе тут паном становища. Сутички ці ставали дедалі численніші і гостріші, бо стимулювалися репресіями від Москви, і помалу набували вигляд постійної війни поміж обома сторонами. Звідси численні звістки про цю боротьбу в московськім тогочаснім листуванні [6]) Характерна риса слобідських стосунків за тих часів було те, що місцеве українське козацтво поділялося на козаків „слухняних“ — на службі Московської держави і „воровських“, які вважали, що вони мають право ставитися до цієї держави леґально чи вороже. Власне між обома частинами слобідського козацтва було мало різниці, але в фактах боротьби з „воровством“ мусимо бачити конфлікт двох стихій, що зустрілися — масової української колонізації в формах уходництва помісної системи Московщини з її державно-адміністративною ініціятивою. „Слухняні“ козаки поділялися на тих, що служили в Путивлю, і „донецьких“ під головуванням отамана м. Федорова і можливо інших отаманів. Козаки мали тільки утримання від московського уряду, але де мали осідок і як організовано було

---

[1]) Україна та Дін, с .6.

[2]) Д. Багалѣй. Очерки, с. 75.

[3]) М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. I, с. 365.

[4]) Д. Багалѣй. Очерки с. 76.

[5]) М. Грушевський, I. У.-Р. VIII, ч I, сс. 364—7

[6]) Не наводячи всього цього досить численного матеріялу (див. А. М. Г. і «Донскія Дѣла“), додам лиш дещо з А. М. Г., т I. В кінці 1580-х років боротьба так загострилася, що московському урядові довелося згорнути свою мережу „стоялих голов“ і замінити їх рухливішими станицями: „стояти сторожевим головом... а съ ними по 36 ч. на донецкихъ сторожахъ не мочно-громятъ ихъ Черкасы на урочныхъ мѣстѣхъ,а укрытися имъ такими людьми не мочно“ (с. 61).

їхню службу, про це не маємо ближчих відомостей. „Воровські“ козаки блукали вздовж р. Донця до гирла р. Айдару, заходячи на північ до м. Путивля і по р. Оскору, де орудував один час отаман Мишук; забігали вони й ще далі — на Дін і навіть на південні московські міста; на заході тісно в'язалися вже тоді з колонізаційними районами по рр. Сулі і Хоролу. Щоб показати яка велика була ця козацько-добичницька еміґрація за тих часів, наведу реєстр імен отаманів, про яких згадують наші джерела. Це були „слухняні“ чи служилі — Василь Андріїв, Якуш Лисий, Агій, Іван Ізюмський, Федір Городський, Юшка Лопатин, Івашко Розмазня, Труш, Грицько Деменьков, Федько Жулідоров, Іванко Білоус і інші; „воровські“ — Степан Євлашов, Мишук, Лазар, Лук'ян, Карнаух, Берчун, Калоша і інші [1]). „Черкаське воровство“ тривало й далі, і боротьбу з ним поставлено як один з найважніших обов'язків воєвод збудованого в р. 1600-му Цареборисова [2]). Не маємо підстав гадати, що за московської „смути“ кількість українського козацтва на Слобожанщині зменшилася, хоч звісток з того часу звичайно не маємо. Як закінчилася „смута“, до степів в кожному разі повернулася та людність, що брала участь у походах на північ. Окремі звістки про розбишацтво на півдні в роках 1620-х знову з'являються. Так в році 1623-му пограбовано коней Торських промисловців, що варили сіль [3]). Року 1631 чуємо про напад на білогородські слободи, в році 1632-му про пограбування Савинського манастиря, в р. 1636 — про сутичку оскольських служилих українців з „воровськими“ на риболовлі [4]). В кінці 1630-х років почато енерґійно відновлювати слобідську сторожу й станиці, оперті крім Путивля на нові міста — Білгород і Валуйку, і будувати міста „Білгородської Черти“; в самому центрі Слобожанщини постала московська фортеця Чугуїв. Рівночасно до Слобожанщини почала припливати численна козацька людність, найбільше з Лівобережжя, що її „золотий спокій“ витиснув з Запоріжжя. Разом з цим з новою силою поновлюється попередній конфлікт, знову те ж „Черкаское воровство“. Численні звістки про сутички козаків і московських служилих дозволяють нам відповідно оцінити розмір цієї козацько-добичницької колонізації в 40-х роках. Козаки оперують передовсім на горішньому Дінці, між Чугуєвом і Білгородом [5]), побивають московських служилих то в 20 вер. від Білгорода, то під самим містом, цією центральною фортецею Москви на півдні — в 4-х верстах від неї [6]). Далі на захід в запіллі „Черти“ чуємо про грабунки під Хотмижськом [7]); вздовж цілої західньої смуги Слобожанщини — постійна дрібна війна з нападами і насильствами пасічників [8]). Під Валками б'ють місцеву сторожу, там же 100 запорожців орудують в році 1650 [9]);

---

[1]) М. Грушевський, Історія України-Руси, VIII, ч. I. с. 366.

[2]) Д. Багалѣй, Матеріалы, т. I. с. 10. Про боротьбу московського уряду з українським добичництвом — див. нижче.

[3]) М. Д., Блгр., ст. 10. а. 419.

[4]) М. Д., Приказн., ст. 48.

[5]) А. Ю. и З. Р., III, № 190.

[6]) Ibidem, № 175. М. Д., Сівськ., ст. 124, а. 446.

[7]) А. Ю. и. З. Р., III, № 188.

[8]) Війна з пасічниками і напади з їх боку — звичайне явище; про неї дивись нижче.

[9]) М. Д., Посольський приказ., Польські справи 1650 р., ст. I, а. 588.

ватага в 20 чоловіка нападає на служилих людей з Городного Острога [1]); Чугуїв в постійній облозі, уганяти за ворогом не можна, бо „воры Черкасы уходят в лес врознь рассакмясь... и слѣду их... негдѣ не знать“ [2]); далі на схід, на середньому Дінці московська сторожа не може втриматися під тиском уходників; бачать їх і на рибних промислах на р. Береці [3]), і на усті річки Борової. Під Тором, коли с. Протасьєв з охороною в 100 чоловіка оглядали солоні озера, їх „осадили“ „воровські“ Черкаси і вони, ледве одбившися від них, не могли проїхати до Маяків [4]). Далі постійні сутички в гирлі рр. Айдара і Деркула; в уроч. Сокольїх Горах на Дінці грабують будари купців і служилих [5]). Особливо часті сутички і бійки під Валуйками, на шляху звідти на південний Схід [6]). Звідси козацькі ватаги проходять на Богучар, де їх раз-у-раз бачимо [7]); далі ватаги йдуть Доном вгору до гирла Тихої Сосни, де їх улюблене місце — „Рибний Плес“ (певно пізніший Острогозьк) [8]). З Дону йдуть далі на Хопер, Міус, Бузулук [9]).

Таким чином численні звістки про козацьку добичницьку людність охоплюють всю територію нашої країни. Але ця людність не була така розпорошена і текуча, як можна гадати на підставі наведених звісток. Те, що відрізняє 40-ві роки на Слобожанщині від часів попередніх, — це те, що мандрівні ватаги виразно концентруються навколо одного територіяльного центру. Цим центром зробилися Торські солоні озера.

Солоні варниці на Тору були популярні здавна, і певно вже в кінці XVI віку брали тут сіль приходні з Лівобережжя. Зв'язок з Лівобережжям зберігсь і надалі, і в році 1653-му ми бачимо на Тору велику ватагу з 400 полтавців, що варили там сіль і мали незабаром повернутися на батьківщину [10]). Але по сіль наїздили не тільки українці з Польщі; постійними гостями були тут служилі люди з московських міст, що їх бачимо тут вже починаючи з 1625-го року, і то з таких далеких міст, як Вороніж, Ливни, Курськ. Пізніш мандрівки на Тор з цих міст, а особливо з міст „Черти“ зробилися звичайним явищем [11]). Таким чином Тор був справжнім інтернаціональним

---

[1]) М. Д., Приказн., ст. 571, а. 119.

[2]) М. Д., Блгр., ст. 181, а. 365.

[3]) М. Д., Блгр., ст. 140, а. 134.

[4]) М. Д., Приказн., ст. 171, а. 354, р. 1646.

[5]) А. Ю. и З. Р., III, № 178; М. Д., Сівськ., ст. 124, а. 294.

[6]) Численні згадки — „Україна та Дін“, сс. 37, 41.

[7]) Тут був намір збудувати навіть місто, щоб охороняти дінський річний шлях (Д. Багалѣй, Матеріалы, т. II, ч. I0)

[8]) Так іде ватага 190 чоловік року 1646-го (М. Д. Приказн; ст. 170, л, 262).

[9]) Корочанські акти, ч. 63; на цих річках в році 1646 ватага в 500 чол. розбивали козацькі поселення.

[10]) А. М. Г., II, ч. 625.

[11]) Д. Багалѣй, Очерки, с, 133. На захід валки з сіллю проходили повз м. Валки на Колонтаєву Гать коло гирла р. Мерла (див. вище стор. 27). По містах Московщини існували значні запаси торської соли, так в Осколі було 360 п., Білгороді 221п., Курському 476 п. Мценську 951 п. і т. д. (М. Д., Блгр., ст. 192, л. 47). Ось цікаве свідчення учасника солоних промислів в 1645 р: „в Розряде, распрашиваны, короченецъ Данило Шевелевъ, белгородецъ Радионъ Чичѣрий сказали, что они на Тору и на Торцѣ для соляного варенья бывали многажды;... а хаживали де из украинныхъ городовъ служилые и всякие люди къ тѣм озерамъ для соляного варенья по 500 и по 400 (М. Д., Блгр., ст. 199, а. 128).

промисловим вузлом, де існували особливі звичаї, і де кожний мав рівні права і безпеку незалежно від свого походження. Мимоволі згадуються подібні ж стосунки на Дону і в Січі. Степова добичницька людність почувала тут себе зовсім незалежно [1]), і невелика московська сторожа, яку бачимо тут і давніш, і знову в році 1646-му [2]), не могла перешкодити своєрідному розвиткові тутешнього життя. Правда, що фортифікації, які робила тут для себе місцева людність [3]), мали цілком тимчасовий характер, і постійного житла (крім хіба куренів) не було тут ще довго; але зв'язок з сусідніми уходами і безумовний попит на паливо, поживу і інше мусів творити на Тору на час робочого сезону справжній степовий центр. Отже нема нічого дивного, що саме тут концентрувалися більші козацькі загони, маючи тут постійніший осідок і опертя. Можливо, що постійна татарська небезпека сприяла утворенню тут озброєних відділів. Про них чуємо не один раз. У гирлі р. Жеребця (недалеко гирла р. Торця) — велике становисько „литовскихъ воровскихъ Черкас"; тут року 1642-го стоять отаман Васька Рябуха і Грицько Торський. Далі ватага Рябухи переходить під головування Семена Забузького, що прибув з-за кордону [4]), цього, як висловлюється акад. М. С. Грушевський, „леґального представника козацького війська польської (від „поле") України в його власній уяві". Акад. М. С. Грушевський [5]) наводить цікаві листи від цього „отамана старшого", як він себе титулує, до валуйського воєводи від 7 і 12 червня 1642-го року. Обидва листи писано з Тору, що є ніби офіційний отаманів осередок. Ім'я Забузького трапляється в вістях з Слобожанщини і дальшими роками. Але цими роками найчастіш як провідник більших козацьких ватаг на південній Слобожанщині, виступає вже згадуваний Грицько Торський, що іменується іноді „полковником". Ім'я цього отамана вказує не тільки на походження з Тору. Маючи, як і Забузький, багато люду з Лівобережжя в складі своєї ватаги, він більш зв'язаний саме з районом Тору і оперує головно в його околицях. На Донці його ватага має власні човни, і це нагадує нам славного Мишку Черкашеніна XVI віку.

---

[1]) Згадаємо наведену вище згадку про те, що через збройний опір козацької вольниці під уроч. Маяками московський відділ 100 душ мусів вертати, не скінчивши свого діла (М. Д., Приказн., ст. 171, а. 354).

[2]) Д. Багалѣй, Очерки, с. 245.

[3]) Ibidem. с. 133. Цікавий епізод — опис оборони Торського коша під час татарського нападу — маємо з р. 1657. Того року до Москви приїхав харківський козак Федір Ріпка (пізніш — полковник) з полоненим татарином, сам поранений на Тору, і оповів: „их де разныхъ г-х и черкаскихъ (лівобережних і слобідських) городов было на Тору на солянихъ озерахъ Черкасъ для соляного варенья съ 100 ч., а воинскихъ де людей Татар приходило к ним на Соляние озера с семсотъ чел. и больши, и былъ де у нихъ с тѣми Татары у солянихъ озеръ об надолобы... бой с четвертого часу дни до вечера, и на бою де Татаровя убили у них Черкасъ 4-х чел. да ранили 15 чел., да в полон взяли 30 чел., да у нихъ же Татаровя отогнали с полтораста лошадей и волов, а они Черкасы побили Татар съ 30 чел. да ранили съ 60 чел., и з бою де Татары того ж вечеру пошли в степь, а в куренях де Татары никово Черкас в полон не взяли" (М. Д., Блгр., ст. 409, а. 161).

[4]) Чи не той то Семен Забузький, що його року 1649 виставляє Польща як конкурента Хмельницькому?

[5]) Історія України-Руси, т. VII, ч. 2, сс. 348-353; тут же зібрано численні відомості про степове добичництво на Слобожанщині в 40-х роках, що я їх нижче наводжу без окремих зносок.

Грицько Торський, як і Забузький, і дехто з інших отаманів, тримається щодо Москви незалежно, але по змозі лояльно; московських бранців відбитих від татар дбайливо відправляють до Святогорського манастиря [1]). Г. Торський з'являється з титулом полковника на становиську козацьких ватаг у гирлі р. Жеребця в р. 1642 і того ж року розбиває кримського посла [2]). Року 1644-го в м. Зинькові були чутки, що Торський пішов на степ громити московських і турецьких послів [3]), але в серпні того ж року він громить татарський загон на Дінці, на Берецькому перелазі і відбиває полонених корочанських служилих [4]). Року 1646-го отаман Г. Т. набирає в Миргороді 500 д. і іде під Валуйки громити кримську казну [5]). Року 1647-го Г. Торський збирає в Миргороді 2 тис. козаків, а року 1648-го білгородський воєвода пише, що він вже на Донці, і що через його і інші ватаги так „розмножилось воровство", що вже й сторожа не може проїхати на Дінець [6]). Стосунки з Москвою вже виразно псувалися і у більших ватажків через стихійне „воровство" добичницьких мас.

Переглядаючи наведені вище звістки про те, що коло середнього Дінця купчилися великі козацькі добичницькі ватаги, не можна не зробити висновок, що в 1640-х роках вже виразно намічалося утворення на Донці такого ж козацтва, яке концентрувалося і на двох більших річках східньоевропейського півдня — Дніпрі і Дону; це козацтво тісно зв'язане було з наддніпрянськими „волостями" (як і на Запоріжжю за тих часів), особливо тісно зв'язане було з Запоріжжям і Доном (проте і Запорізьке і Донське козацтво також тісно зв'язалися між собою), але, як ми бачили, цілком не двозначно льокалізується саме на середньому Дінці, маючи за базу Полтавсько-Миргородське Лівобережжя, і концентрується коло центру — Тору, що деякими рисами трохи нагадує нам запорізьку кошову громаду.

З Запоріжжям Донецьке козацтво було зв'язане і безпосередньо (дуже часто тутешні „воровські" загони звуть ім'ям запорожців) і посередньо через оту свою колонізаційну базу — Лівобережжя яке було значною мірою за базу і для Запоріжжя. Ми вже згадували, що в 1640-х роках українській мандрівній людності перепинили шлях на Запоріжжя, отже збільшений через те рух на схід мусів позначитися передовсім на збільшенні саме козацько-добичницької і властиво запорізької людности.

Але в'яжучися тісно з Запоріжжям, Донеччина, що лежала на шляху з Лівобережжя (і Запоріжжя значною мірою) на схід, тим тісніш в'язалася з Донщиною, куди провадив цей шлях. І коли частина мандрівної козацької колонізації виразно, як ми бачили, концентрувалася в 1640-х роках (та й значно давніш) на середньому Дінці, то головна частина еміґрації з Запоріжжя проходила все ж на Дін. Не спиняючися на цій еміґрації [7]), нагадаю тільки

---

[1]) Історія України-Руси, Ibid. Те саме робить отаман Матюшка Миргородець.
[2]) Филаретъ, У, 58.
[3]) Історія України-Руси, с. 362.
[4]) Корочанські акти, ч. 66
[5]) Филаретъ, IV, 56.
[6]) Історія України-Руси, ibid., с. 353.
[7]) Україна та Дін, К. 1928.

що найбільші протитатарські експедиції, які робили дончаки за ближчою й широкою участю запорожців, відбувалися в кінці 1630-х років, в рр. 1640—41, далі в р. 1645 і продовжувалися після злому Хмельниччини в рр. 1654—5 [1]). Про те, що в цьому поході брало участь українське козацтво, було широко відомо; в поході 1654 року взяли участь понад 700 чоловіка „черкас" під проводом отамана Вергуна (Дергуна) [2]). Походи запорожців на Дін оточували Слобожанщину українською колонізацією з півдня і сходу, і це не могло не впливати на хід її залюднення.

На попередніх сторінках подано короткий і неповний огляд жвавої добичницької діяльности українського козацтва в південній Слобожанщині напередодні Хмельниччини. Цей огляд примушує нас спинитися на питанні: що власне була соціяльно ця напіврозбишацька людність, і яка була її питома вага, як колонізаційного чинника.

Численні і пророчисті звістки тогочасних джерел примушують нас погодитися з думкою авторів, які писали про „черкасское воровство" на Слобожанщині, що серед маси тутешніх добичників значна частина — це були звичайні розбишацькі ватаги, позбавлені будь-якого чуття суспільного зв'язку з кимнебудь окрім членів своєї ватаги. Маємо низку звісток, що розбишацькі ватаги розбивають і грабують своїх же братів, уходників — козаків з Лівобережжя. Так року 1623 у м. Лебедяні був неспокій з того приводу, що „воровські люди" (які саме?) відбили коней у Торських солеварів [3]). Тут ще не видно, що пограбовано українців. Виразніша звістка з року 1639, що ватага в 2000 „Черкас" підходила нещасливо під Чугуїв і мусіла вертати на Лівобережжя, а вертаючися „на пасеках... у многих Черкас пчелы подрали и многих пасечников до смерти побили, а иныхъ безвѣстно нѣтъ (звідки це міг знати воєвода — автор одписки?) и на сенокосехъ у многих Черкас лошеди поймали" [4]). Крім певної обережности до свідчень воєводи, що міг свідомо перебільшувати, звернемо увагу на кількість ватаги і на рік події: дуже можливо, що цей похід організовано спеціяльно проти Чугуївської колонії і що мова тут мовиться про пасіки і коней саме чугуївських українців, а не пасічників з України. Року 1641 новий напад на Тор ватаги з Полтавщини в 30 чоловіка, але знову не знати, кого грабовано [5]). Року 1658 скарга отамана цареборисівського І. Світличного, що в р. 1656-му „воровські люди" відігнали всіх коней і волів цареборисівських козаків [6]). Хоч як до цих звісток ставитися обережно, ми все ж мусимо гадати, що дещо в них правдиве. У двох випадках маємо сутички служилих козаків з Валуєк з „воровськими" на уходах, при чому кількох валуйців забито. Далі маємо численні звістки про те, що українські козаки нападали спільно з та-

---

[1]) Ibid сс. 26-28

[2]) Ibid., с. 29; р 1656 мб. про цей же похід чи про дальшу еміґрацію на Дін оповідали в Криму московським посланцям: «Пришли де к Донским Козаком Черкас много без повелѣнья Богдана Хмельницкого» (М. Д., Польський приказ, Кримські справи, кн. ч. 40, а. 364).

[3]) М. Д., Блгр., ст. 10, а. 419.

[4]) М. Д., Сівськ., ст. 124, а. 94.

[5]) Україна та Дін с. 38.

[6]) М. Д., Блгр., ст. 481, а. 16.

тарами. Року 1646 на р. Бузулук (Тамбовщина) прийшли 500 чол. „воровських“ черкас і татари, і була чутка, що „тѣ де Черкасы с Татары за одно“ [1]). Року 1648 з Лівобережжя вийшов отаман Забузький з 70 козаками й 30 татарами і стали на Дінці [2]). Року 1656 писав до Цареборисова „с Тору Черкаский отаман Сава Таран: 8/IX приходили на Тор Азовские Татаровя чел. с 500 и с тѣми Татары приходили переметчики Черкасы черкаских городов чел. с 30, и на Тору солеваров порубили и в полон поимали чел. со двѣсти и больши“ [3]). Чуємо про „Черкас“, що вони побасурманилися [4]) і між ними особливо про перекінчика Бердника (Бердниченка), озівського отамана, що з своєю українсько-татарською ватагою турбував південну Слобожанщину в 1650-х роках [5]).

Зрештою випадки, коли українці приятелювали з татарами, не суперечили постійній боротьбі між ними в умовах своєрідного степового побуту. Українська добичницька людність поставлена поміж двох вогнів — воєводською адміністрацією з одного боку (з нею перебувала ця людність в постійному конфлікті) і татарами з другого боку (віковічним ворогом „миру християнського“, себто слов'янського) мусіла шукати порятунку і знаходила його чи то переходячи на службу до московських міст — дістаючи збільшену платню й зберігаючи внутрішню самоуправу, чи то утворюючи більші загони, які намагалися зберегти лояльні стосунки з Московською владою (от як загони Г. Торського і С. Забузького). Але дрібніші ватаги, що промишляли більш шаблями й списами, ніж острогами і сітками, і бажали зберегти цілковиту волю дії, природно мусіли зливатися з подібними ж до них ватагами з татарського боку [6]).

Усі ці „вори“ виходили здебільшого з лівобережної України. І, здається, не буде помилкою сказати, що виходили вони звідти не потайки, а ледве не за офіційним дозволом тамтешньої польської адміністрації. Вже те, що, Г. Торський дуже легко набирає на Миргородщині свою двохтисячну ватагу, каже нам дещо. Після удачі чи невдачі, однаково ватаги легко вертають додому, не боючися репресій за те, що накоїли за московським кордоном. Важко сказати, що саме сприяло такому ставленню польської влади: бажання заподіяти шкоду Москві, надія поширити на сході свої впливи, чи може бажання спекатися цієї принципово „неслухняної“ неспокійної людности, що її, як вище згадувано, було там багато, і яка все одно мало обіцяла користи для панського господарства [7]). Крім того, місцеві польські аґенти мали з походів добичницької людности і певний зиск, що його вони можливо ховали від своїх патронів. Про це маємо документальну звістку:

---

[1]) Корочанські акти, ч. 63.

[2]) А. Ю. и З. Р., III, с. 190.

[3]) М. Д., Блгр., ст. 409, л. 36.

[4]) М. Д., Моск., ст. 282.

[5]) Чуємо про нього не один раз; можливо, що це були різні люди.

[6]) Подібно ще в XVI ст. за посланцем Новосильцевим уганяють «казачьи атаманы Сенька Ложникъ съ товарищи 80 чел., де с нимъ же пробираютца Казыевы Татары да два атамана крымскихъ» (Д. Багалѣй, Очерки, с. 76).

[7]) Вони очевидно перебували тільки під номінальною зверхністю місцевих державців і підлягали їм як мешканці певної місцевости, але не піддані — кріпаки, так звані «слухняні», яких записувано до люстрацій.

р. 1644 корочанському воєводі наказано допитувати полонених „воровських“ Черкас, звідки вони родом, а головно — кому з польських урядовців „лошадей и рухляді дали“ [1]). Який тісний був зв'язок слобідських добичників з Лівобережжям, це бачимо хоч би з того, що коли відомий нам Г. Торський, дарма що поводивсь супроти Москви досить леґально, вирушив на Дінець із своєю ватагою, набраною на Миргородщині і Гадяччині, то до нього приєдналося й чимало купців з Полтави, сподіваючись очевидно на добру комерцію в тій нагоді [2]). Отже паростки панського й міщанського капіталу простягнулись на Слобідчину навіть тут. Це все примушує нас глянути на козацьке розбишацтво трохи з іншого погляду і спробувати оцінювати його не як звичайне грабіжництво, але розглядати, як прояв і характерну рису своєрідного побуту українських степів XVI-XVII віку, а цей побут, як своєрідний і певною мірою суцільний комплекс соціяльно-економічних відносин, відомих нам ще з наддніпрянського життя XVI віку [3]).

Грабіжництво принагоді, а може часом і професійне розбишацтво могло іноді бути завданням, а звичайне мабуть найяскравішим проявом діяльности добичницьких ватаг. Але справжнім реальним ґрунтом їх щоденного існування були очевидно не ці порівнюючи рідкі й спорадичні грабунки, які не могли би виправдати мандрування в степах такої маси людности [4]). Цим ґрунтом безперечно було використовування природних багатств країни, її риболовель і „звіриних промислів“. Не як завдання, не на вивіз і продаж спеціяльно, і як щоденної поживи, цього було досить, щоб непереможно притягати до себе людність, зубожілу протягом тяжкої зими. „Воровство“ було висновком, уходницька промисловість — за основу. За вичерпливою характеристикою акад. М. С. Грушевського, це був „розвій українського уходництва під охороною добичницьких ватаг, під загальною фірмою „воровства“ [5]).

Цікаво, що про воровство ми чуємо саме в тих районах, де існували старовинні і багаті уходи. Ці уходи починалися за р. Ворсклом, але тут простягалися великі ліси, де розпросторилися головно пасіки лівобережних уходників, про які мова буде нижче. Та й тут мандрували дрібніші ватаги. По горішньому Дінцеві лежали „юрти“ Салтовський і Котковський, роздаванні за гроші, за службу чи „в ругу“ манастирям ще в першій чверті XVII віку, а від місцевої людности експлуатовані певно з давніх часів. Сюди уходники заходили, але не трималися тут постійно. Більше чуємо про

---

[1]) Корочанські акти, ч. 8; очевидно така традиція була.

[2]) А. М. Г., II, с., 190.

[3]) У люстраціях 1652 р. Просторішу і повнішу характеристику степового побуту середини XVII віку на підставі нових архівних матеріялів буде подано в окремій студії автора і в незакінченій ще роботі аспіранта Д. О. Кравцова, що працював в московському архіві разом з автором цієї праці. Картина побуту уходників на Слобожанщині поповнюється історією постійної боротьби їх з Татарами, що на ній я тут не маю змоги спинятися.

[4]) „По Донецьких чернях (лісах) і річках скрізь Черкаси“, як зазначає сучасник (М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. II, с. 349, рік 1642).

[5]) Ibidem, с. 367. Інші дослідники оглядаючи козацьке „воровство“ на Слобожанщині, теж висловлюються про нього як про стихійне явище, що випливало з традицій степового життя („Україна та Дін, с. 43).

них в околицях Чугуєва, у вигідній місцевості, де в 1620-х роках роздавали юрти Мохначевський, Гниловський, Бабкінський, Тетлегінський, по р. Удам, по р. Можу і інш. Поблизу лежали юрти Талдиковський і Буликлейський. Але центральний осередок вільного уходництва починавсь далі на південь — в гирлі р. Береки, де лежали юрти Савинський, Берецький і Ізюмський [1]). Тут був значний уходницький центр [2]). Ізюмський уход відомий був здавна, Ізюмський юрт відомий і пізніш, ще р. 1667 [3]), і далі зберегалася традиція, що тут існував якийсь „окоп" і заклалася саме тут перша на Слобожанщині постійна українська оселя (перша відколи занепав Чугуїв) [4]). Тутешні уходи а так само ті, що лежали далі на південний схід, притягнув до себе пізніш відновлений Цареборисів. Ось „додатковий" реєстр уходів, що належали цьому містові р. 1656 („основний" реєстр, на жаль, не зберігсь): р. Баликлея Малая, озеро Ільмень, затон Берецький, колодязь Студенок [5]), затон Пичугин, колодязь Нетригусь, р. Тор, р. Бахмут, р. Чорний Жеребець, р. Красна, р. Борова і сім озер солоних [6]). Про Торські озера ми говорили раніше. На р. Бахмуті згадуються українські уходники р. 1652 [7]). Про уходницьке становище в р. 1642 в гирлі р. Жеребця вже згадувано. У цій місцевості, в районі гирла р. Оскола ще як будовано першу цареборисівську фортецю, р. 1600 була численна уходницька людність [8]); бачили ми її там в 1640-х роках. Далі на схід старі традиційні уходи лежали по р. р. Айдару [9]), Явсугу [10]), Деркулу [11]), хоч тут уходників бачимо рідше. Більше про них чути в системі Дону, де лежали уходи на р. Богучарі і уходи Битюцький, Ікорецький, Осередський.

Уходницька людність (вільна, не служебна) не трималася тільки зазначених оце місцевостей в смузі лівого берега середнього Дінця з її лісами і байраками, але заходила й далі на північ, аж до північніших меж Слобожанщини, до Білгородської Черти. Бачимо її тут на Тихій Сосні і під містом

---

[1]) Ці юрти належали до 1626 р. Савінському манастиреві, а коли він занепав, в р. 1630-му їх просив собі Святогорський ман. Два останні оцінено в 8 крб. річно (М. Д. Володимир. стіл., ст. 46, а. 317). На берецьких уходах зустрічаються в р. 1641 валуйські служилі українці з «воровськими» на тутешніх рибних ловлях (М. Д. Блгр., ст. 140, а. 134).

[2]) Маємо навіть ім'я ватажка Іван Ізюмський (І. У.-Р., VIII, II, с. 366).

[3]) Д. Багалѣй, Очерки, с. 358..

[4]) Див. перші праці з історії Слобожанщини — Срезневського, Гербеля і ін.

[5]) Невелика річка.

[6]) М. Д., Блгр., ст. 409. л. 35.

[7]) Корочанські акти, ч. 104.

[8]) Наказано скликати «лучших людей» місцевих уходників і їм сказати «государево жалованье»: тѣми рѣками Донцомъ и Осколкомъ и со всѣми рѣчками, которые впали въ Донецъ и в Осколъ вѣлѣлъ отдать имъ, донецкимъ и Оскольскимъ атаманомъ и козакомъ безданно и безоброшно... (і їм) по своимъ юртомъ жить и угодьи всякими вданѣть» (Д. Багалѣй, Материалы, Т. I, с. 10)

[9]) Валуйські служилі українці — отаман і 10 козаків були аж на Айдарі для рибної ловлі, на Шульгиному затоні, і тут зустрілися з двома ватагами «воровських Черкас» і з Дінською ватагою, що була тут теж певно для риболовлі (М. Д. Сівськ., ст. 124, л. 294).

[10]) „Україна та Дін", сс., 15 і 42; про тутешніх уходників див нижче.

[11]) Ibidem.

Корочею. Під Корочею увійшла вона в гострий конфлікт з служилою корочанською людністю, і уходників наказано зліквідувати [1]).

Таким чином зв'язок „воровської" людности з територією уходів цілком виразний. На жаль, маємо дуже мало відомостей про безпосередній зв'язок „воровських" людей з уходниками, так само і про уходників — професіоналів, що мали на меті спеціяльно промислову діяльність. Але дещо маємо [2]). Передовсім нагадаю наведений вище [3]) наказ про будову Цареборисова р. 1600, де мова мовиться про численних уходників, а потім підкреслюється, що вони тісно зв'язані з „воровством". У наведеній також [4]) звістці про Корочанське воровство р. 1644 далі з'ясовується, що на корочанських уходах з'явилися не тільки „вори", але людність, що має на думці тільки мирні уходницькі промисли [5]). Р. 1641 на Берецьких риболовлях служилий валуйський українець натрапив на „воровську" ватагу з-за кордону і, побоюючися за свою долю, збрехав ніби він з п'ятьма товаришами сам з Польщі, живе на Донці для рибного і звіриного промислу вже 3-ій рік; отже було це все досить імовірне, щоб противна сторона не запідозріла неправду [6]). Того ж року на Богучарі, в гирлі її, 28 чоловіка живуть у куренях, очевидно на промислах [7]). На р. Деркулі валуйці р. 1650 бачили двох уходників у човні і в своїй доповіді назвали їх „камишниками" [8]); в р. 1652 на тій же річці донці зустріли „Черкашенина, Лукьяном зовут гуляет на рѣкѣ на Деркуле для звѣриной добычи" [9]). Крім цих звісток можемо міркувати, що коли (як вище згадувано) валуйські козаки могли ходити для рибних і звіриних промислів на Деркул, Айдар і Жеребець і навіть на Береку, то звичайно в цих місцях повинна була господарювати і вільна не служебна людність, тільки ми про неї не маємо змоги почути [10]). Переглянувши звістки про інтенсивні сутички з уходницькою людністю бачимо, що ця людність виходила з Лівобережжя ввесь час, і ціле десятиріччя 1638-48 рр. темп цієї еміґрації не

---

[1]) Тут, досить далеко на півночі, тече річка Вовчі Води, надана ще року 1599-го білгородському Микольському манастиреві (Д. Багалѣй, Очерки, с. 118) а в році 1647-му її має П'ятницький манастир, але сам не експлуатує, а віддає в оренду білгородським служилим. Та їх б'ють тут корчанці, що побудували недалеко свої слободи (Корочанські акти, ч. 13). У цій же околиці з'явилися і «вори»: «которые корочанские служилые люди, Русские и Черкасы... бываютъ съ Корочи в отпускѣ для промисловъ за звѣремъ и на рыбныхъ ловлях, і тѣх людей на промыслахъ Черкасы побиваютъ и грабят» (Корочанські акти, ч. 8).

[2]) Те, що наші джерела мовчать про промислову діяльність уходників, легко пояснити їх специфічністю.

[3]) Див. вище.

[4]) Див. вище.

[5]) «А которые Литовские люди и Черкасы учнутъ приходить на нашу сторону и убивства и грабежу и татьбы от нихъ не будетъ, и ты б (корочанський воєвода) тѣхъ Литовских людей и Черкасъ съ нашея земли ссылалъ без бою и безъ всякого дурна и велѣлъ имъ сказывать, чтобъ они впредь в нашу сторону въ бортныя ухожья и во всякия угодья не приходили» (Корочанські акти, ч. 8).

[6]) М. Д., Блгр., ст., 140, а. 134.

[7]) „Україна та Дін", с. 39.

[8]) Ibidem, с. 42.

[9]) Ibidem, с. 15.

[10]) Аналізі соціяльно-економічної структури степового уходництва, як явища загально-українського маштабу, автор має присвятити окрему студію.

меншав; ця своєрідна мандрівна еміґрація дуже побільшала вже в роках 1640—41, зміцнюється в рр. 1644-5 і далі не перериваючися вона досягає чи не найбільшого напруження на початку року 1648, відбиваючи таким чином те напруження, що існувало під той час на Наддніпрянщині і закінчилося великим вибухом влітку того року.

Уся ця маса уходницької людности мандрівна, непевна, непостійна, всеж зрештою перетворювала степи Слобожанщини напередодні Хмельниччини на так чи сяк, але залюднену країну, і пізніш, притягнена до нових міських центрів — Острогозька, Цареборисова і Змієва, по-новому формує тутешнє життя. Бурхливі події Хмельниччини відтягли її на захід на цілу першу половину 1650-х років, південна Слобожанщина тоді спустіла, про „воровство" не чути [1]), а коли добичницька людність з'явилася тут знову на своїх знайомих їй уходах по середньому Дінцю, то умови тутешнього життя були вже інші: її втягла до себе осіла „городова" колонізація середини 1650-х років [2]).

3. Пасічна колонізація в Західній Слобожанщині.

Вільна добичницько-військова козацька колонізація, що її ми вище оглянули, дає нам яскравий приклад колонізації далеких просторів, переходів в далекі місця, де люди не прив'язуються міцно до певної місцевости, переходять з одного уходу на другий, всюди знаходячи собі здобич, а нарешті вертають на попередні місця, звідки прийшли, на місця, де постійно перебувають їхні родини. Власне це не сама колонізація, але скорше її підготова. Екстенсивність уходницького добичництва і добичницько-розбишацькі елементи в побуті степового козакування вимагають далеких переходів і широких просторів, де були б лісостепові закутки, невеликі байраки, розкидані по степу. Отже це добичництво мусіло передовсім розвинутися в малозалюднених просторах степового слобожанського півдня і південного сходу, де ми його і спостерігаємо. Інші природні умови були в лісостеповій, північно-західній Слобожанщині.

Ці відмінні природні умови сприяли тому, що в цій частині Слобожанщини поширилася інша колонізаційна форма — пасіки. Крім того, для пасічного господарства потрібні були місцевості краще убезпечені і оборонені від кожноденної небезпеки татарського та розбишацького нападу, руїни і грабунку; потрібне було близьке сусідство з економічними базами, з ринками збуту,

---

[1]) О. Гермайзе (op. cit. с. 43) каже, що «найбільше шелесту наробило (гультяйство) в 40-ві і 50-і роки», і лиш потім воно «спиняється»; тимчасом відомі нам чутки про «Черкаське воровство» спиняються на році 1647-му (див. також ibid., с. 42); також переривається і участь українців в дінських експедиціях проти татар — про участь у поході 1652-го року не чутно (ibid., с. 51); зрештою це цілком зрозуміло з огляду на політику Хмельницького (пор. ibid., с. 44). Спільні походи поновлюються допіру р. 1654-5. Про перерву східньої української еміґрації в рр. 1648-50 див. в інших місцях моєї праці.

[2]) Про це див. нижче, там, де ми розглядаємо історію оселення м. Цареборисова і почасти Змієва. Важко сказати напевне, коли саме з'явилися знову лівобережні уходники на Тору; можливо, що року 1653-го, бо весною 1654-го маємо звістку (див. ibidem), що на Тору цих уходників вже тисячі зо дві. В році 1656-му писав воєвода з м. Валок, що останніми часами ходять лівобережні уходники-промисловці на Тор по сіль (М. Д., Блгр, ст. 389, а. 82). Вище згадувано, що українські козаки брали широку участь в нападі дончаків на татарські землі року 1654-го і про поновлення еміґрації на Дін в цих роках.

потрібне було таке оточення, де не можна було легко здобувати, небагато прикладаючи праці, але можна було вміщувати працю в більшому розмірі з повільною, але певнішою її винагородою. Усі ці умови були в північно-західній половині Слобожанщини, на захід од північного Дінця. Разом з цим особливості пасічної колонізації і близькість колонізаційних баз дають тут нам приклад повільнішого і поступовішого розсування людности з місць попереднього перебування. Але й тут зберігавсь тісний зв'язок з цими місцями, хоч пасіки значно тісніш зв'язували людність з місцем нового осідку: це вже була колонізація напівосіла, колонізація в цілковитому розумінні цього слова, що, як нижче побачимо, безпосередньо підготувала пізнішу остаточну „городову" колонізацію цієї країни.

Вище вже намічалося ті райони Лівобережжя, звідки могла посуватися людність на пасіки Слобожанщини. Це були залюднені райони Попселля — Миргородщина і Гадяччина і середнє Посулля — північна Лубенщина з Роменщиною. Фортифікована від Московської держави „Білгородська Черта", що впиралася в московсько-польський кордон, підходячи до нього із сходу, розтинала колонізаційні хвилі з Лівобережжя на два струмені: північний, що йшов на горішнє Попселля і південний, що йшов за р. Ворскло, на її ліві допливи і до системи річки Уд.

Північний район (Сумщина) був здавна зайнятий путивельськими уходами. Тут лежали волості Тєшкова на Сулі між Ромном і гирлом річки Терну, Городецька на Пслі, Хотмижська, Лосицька, Нищанська і Немирська з однойменним городищем на Ворсклі (Немирська волость — це пізніша Охтирщина) [1]). У цих волостях розташовані були „вічисті" бортні уходи путивельських севрюків і служилої людности і проваджено надзвичайно екстенсивне господарство. Дарма що Миклашевський, описуючи Путивельщину, і каже про тутешні курені — „кабицы", але місцева людність здається ніколи не лишалася тут на зиму, і з новою українською людністю зустрічалася тільки на весні, ідучи на свої уходи [2]).

Посуваючися на схід, українська людність, що незадовго перед тим опанувала суміжну Роменщину, заходила вже в 20-х роках і до Путивельщини, порушуючи державний кордон, захоплюючи уходи путивельської людности і викликаючи опір і репресії від місцевої влади. З цікавої справи 1628-го року [3]) довідуємося, що ще задовго перед цим роком, після мирової угоди, ніби на захопленій за московським кордоном землі, збудували Ромен а потім і на слободах (пасіках) „сперва поселилось двора по три и по четыре", а „поселились в тѣх слободах гораздо много (людей) тому ныне четвертой год", отже близько року 1624-го. Справді зразу постала ціла мережа досить значних поселень: під самим Ромном на Медвежому городищі 20 дв., на Липському — 150 дв., у слободі Рашевці — 50 дв., слободи без імен по 10—20 дв. на Сулі, там же пасіки і буди, нижче від гирла річки Терна сл. Волкова 40 дв., Охмилова 10 дв., Пустовійтова 100 дв., Войтівка 50 дв., в Плавиліщах 30 дв., Бобрику 100 дв., в Ромні було тоді 300 дв.; в Охмиловій слободі

---

[1]) М. Д., Блгр., ст. 20; ці ж волості згадано у Миклашевського, Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства, М. 1894, с. 125.

[2]) М. Д., Блгр., ст. 20 і Миклашевський, с. 124.

[3]) М. Д., Блгр., с. 20.

міст через Сулу. Круг слобід зразу ж, а може ще й перед тим, закладено пасіки, що тягнулися від Ромна до гирла р. Терну: українці („Черкасы") оселилися на „новыхъ слободахъ и на пасекахъ и на будех, тою рекою (Сулою) всею завладѣли, и запустошили (?!), звѣрь бьютъ и рыбу ловят и пчелу дерутъ и бортное деревья на корень секут". Отже уже за тих часів разом з українськими колоністами з'явилася тут здається нова інтенсивна форма пасічництва з штучними уликами, що запанувала тут трохи згодом, коли поновлено українську колонізацію в середині XVII віку [1]). Що пасіки були тут не тільки влітку, про це маємо недвозначні вказівки: пасічники по лісах „живут без выѣзду".

На звістки про цю колонізацію з Москви надіслано наказа зліквідувати пасіки й слободи, а що людність їх вчинила збройний опір, то довелося з Путивля вирядити 1 000 чолов. служилих, які з огневим боєм пройшли Посулля, розбиваючи слобожан вроздріб і палячи слободи Волкову, Войтівку, Пустовойтову і Охмилову разом з майном, бо його не встигли забрати ні слобожани, ні московські військові під обстрілом слобожан, що ховалися по лісах, дивлячися, як гинуть їхні оселі. Худобу теж відігнати не встигли і вона розбіглася. Далі пройти не пощастило, бо слобожанські загони з'єдналися й почали загрожувати путивельцям. Все ж колонізаційний рух мусів з цього району звернутися на вільніші місця на півдні. Але пасічна колонізація все ж тривала й далі, і року 1649-го довелося знову розпочинати справу про ліквідацію роменських, а також і конотіпських пасік на р. Терні. Згадується про слободи і пасіки по Сулі і в акті розмежування 1647-го року при опису м. Недригайлова [2]).

У цьому районі через вигідні природні й ринкові умови широко розвивалися крім пасік також і промисли уходницьких ватаг: будництво, салітроварення, дегтярство; перед тим звичайно це були підприємства капіталістичного типу переважно (як салітряна варниця лубенського рандаря на р. Боромлі р. 1642-го) [3]), а з року 1648-го бачимо підприємства промислових ватаг. Ще в році 1657-му тут бачимо 6 ватаг з Ліво- і Правобережжя, що гнали деготь і платили з того промислу податок сумському воєводі. Але можливо, що й тут ми маємо нову форму тих же капіталістичних стосунків [4]).

Цей північний район (пізніша Сумщина) був невигідний не тільки тим, що тут господарили путивельці, але й тим, що він був з усіх боків замкнений для дальшої колонізації: на півночі середнім Посеймям (Путивель-Рильськ) давно вже залюдненому скільки дозволяла за тих часів природа тієї країни; на сході верхів'ям Псла, районом, що лежачи між Курським та Білгородом, зазнав великого тягару воєводської адміністрації (це було безпосереднє запілля „Білгородської Черти"); на півдні самою „Чертою" з фортецями Вольним і Хотмижським. Тому головна хвиля колонізації йде на південь, на вільні місця по Мерлу і Мерчику, відкриті для дальшої колонізації на дальший південь і на схід. Від року 1646-го маємо дуже цікаву звістку,

---

[1]) В цей час занотовує тут появу пасік І. Миклашевський, op. cit., с. 125.
[2]) А. Ю. и З. Р., III, № 270; Н. Холмогоров, op. cit., сс. 1—5.
[3]) М. Д., Сівськ., ст. 124 л. 337.
[4]) Д. Багалѣй, Матеріалы, т. I, с. 21.

що на південь від Мерчика, на верхів'ях Коломаку і Можу (де саме тоді будовано московську фортецю Валки) сами пасічники нараховували 150 пасік, а на сході—в районі між містами Вольним, Білгородом і Чугуєвим, себто в сточищі річок Уд, Лопані і Харкова між Ворсклом і Дінцем було ніби аж до 300 пасік. Додаючи сюди численні пасіки по Мерлу і Мерчику, ми мали б більш як 500 пасік і близько 3 тисяч промислової людности (бо по пасіках було ніби пересічно по 5—10 чол.). Таким чином пасічна колонізація охоплювала всю північно-західню половину Слобожанщини до горішньої течії річки Дінця. Точніш в цій же звістці („сиску" С. Сухотіна) пасіки вказано по рр. Братениці (на південь від міста Вільного), Рабині, Мерлу і Мерчику, а так само на правому боці Ворскла на р. Боровлі, Більці і по колодязю [1]). Цей район власне кажучи—це була територія пізнішого Охтирського полку. Під м. Охтиркою зазначено багато пасік і під час розмежування 1647-го року [2]). У зв'язку з розмежуванням почато ліквідувати пасіки, що опинилися на території Московської держави і з цього приводу складено низку описів пасік, якими ми і скористаємося, щоб точніш означити їх розташування і доповнити ту їх характеристику, яку дав свого часу Н. Миклашевський [3]). Почнемо від пізніших описів пасік вздовж самого Ворскла; їх складено, як поновлено пасічну колонізацію в роках 1650-му і 1652-му, але їх відомості вказують нам на те, що в цій місцевості пасіки були поширені за часів попередніх. В році 1650-му К. Киленський проїхав вздовж Ворскла від Вольного до гирла річки Мерчика й занотував: між Ворсклою і Ворсклицею, в районі Немирського Городища і Букреєвого лісу 3 пасіки і пуста буда, в гирлі р. Олешні — пуста пасіка, нижче в Лутищах, коло Скельних Гір („Скельки") — кілька пасік і дегтярня, на р. Хухрі дві пасіки і дегтярня, на р. Опішні 4 пасіки. Усі ці пасіки, крім одної належать людям з Гадячого й Куземіна („с товарищи"). Пасіка (пуста) в гирлі р. Олешні належала раніш олешнинським дітям боярським (московським служилим). У січні 1648-го року бачимо пасічників під Охтиркою, що тримають пасіки від гадяцького урядника Ст. Бронєвського. З трохи пізнішого часу, з року 1652-го маємо цікавий огляд пасік по течії р. Ворскла між гирлом річки Олешні і м. Куземиним, в районі річок Мошни і Скельних Гір: тоді на р. Хухрі було 3 пасіки, на р. Мошні 2 пасіки і дегтярня, що належать мешканцям міста Куземина. На доданій до опису мапі бачимо ще 2 пасіки в інших місцях. Через „Лезтищевский"(!) брід пасічники провели новий шлях і через ліс зробили просіку [4]).

Перейдемо до допливів Ворскла. Найдалі на північний схід заходили українські пасіки по р. Грайворонці. У грудні 1649-го року хотмижський воєвода скаржився, що по тій річці українці („литовские люди") позаводили пасіки і пустошать бортні уходи, а так само нападають і на хотмижських

---

[1]) М. С. Грушевський, Історія України-Руси, VIII. ч. 2, с. 385 з посилкою на М. Д. Блгр., 242; ще — М. Д., Блгр., ст. 256, л. 117.

[2]) Н. Холмогоровъ, op. cit., сс. 1—5.

[3]) Op. cit., сс. 124—132.

[4]) Опис — див. М. Д., Посольський приказ. Польські справи 1650 р. ст. I, а. 592; А. Ю и З. Р., III, с. 114; М. Д., Приказн. ст. 203, а. 349. За вказівку на цей опис складаю подяку співробітникові ВУАН В. С. Євфімовському.

служилих)[1]). Про пасіки на рр. Рабині і Братаниці в р. 1647-му ми вже чули з звідомлення С. Сухотіна. Цей же Сухотін описував тутешні пасіки ще року 1641-го; тоді зазначив він 2 пасіки в верхів'ях цих річок і р. Мерла, що належали мешканцям міст Подолок і Сенчі; вздовж річки Рабині нарахував він 6 пасік мешканців міст Хорола (2), Сенчі (1), Подолок (2), Гадячого (1); в гирлі річки Рабині і коло Лосицького Осторожка 5 пасік, що їх незадовго перед тим покинули пасічники, очевидно, в зв'язку з тим, що тут будовано фортифікації „Черти". На північний схід від м. Вольного пасік тоді ще не було зовсім. Далі на південь лежали пасіки по р. Мерлу; С. Сухотін описав їх; тут в році 1641-му було 8 пасік мешканців мм. Чернух (3), Гадячого (2), Миргорода (1)[2]). Пізніш П. С. Гульчевський, віцеадміністратор добр королівських українних, скарживсь путивельському воєводі, що олешинські служилі розбили його і його державця Я. Козловського пасіки на р. Мерлі, вибили 300 пнів бджіл і позабивали людей, „которые на честную добычу на звѣря ходили с моих только держав", з Жиґімунтова і Миргорода[3]). Року 1648 в горішній частині р. Мерла було 7 пасік П. П. Гульчевського, Бронєвського, Пирятинського, Блузицького і Суботіна і 4-х міщан; в них живе коло 20 чоловіка з Гадячого (8), Лохвиці (4), Сорочинець, Сенчі, Гадячого й Подолок (по 1)[4]). З цих пасік Хотмижський воєвода ніяк не міг вислати людей. Вольновський воєвода виявив більшу енерґію, і вже в березні 1648-го року вислано з середнього Мерлу 30 пасічників, а саме: мешканців м. Миргорода (10), Полтави (6), Чернух (5), Хомутця (4), Зинькова Рашівки, Сорочинець, Хорола, Камишні (по одному)[5]). Згадки про пасічників по рр. Мерлу і Мерчику (з приводу їх „воровства") трапляються дуже часто. На Лівобережжі дуже твердо були певні прав тутешніх мешканців на р. Мерл; в р. 1650-му 100 запорожців стоять у 20 верствах за м. Валками на салітряній варниці, яка ніби належить Б. Хмельницькому, і заявляють, що земля ця нічия, що їх тут не повинні турбувати. Того ж року миргородський полковник М. Гладкий пише до Вольного, що він „послав" тамтешніх людей на р. Мерчик заводити там пасіки „по прежнему"[6]).

Дуже багато пасік було по рр. Коломаку і Можу в околицях м. Валок. Пасіки по Коломаку описав р. 1648-го В. Суворов. Тут було 6 пасік в 2—7 верствах одна від одної; пасічники живуть тут під „державою" п. Потоцького і п. Сокольського[7]), пасіки ніби заведено ще 30-ми роками (за 10—20 років перед тим — безперечно відомості непевні)[8]). Улітку року 1647-го переписано пасіки по р. Можу і його маленьких допливах (Пересвітлому Колодязю, на уроч. Болгородському Правороттю, по Турушкову колодязю, Бедринській і Болгородській вершині, по Черемушиному кол, Раткині Сухій, Озерному кол., Мерефі, Родні, Долазі, на уроч. Жагуні) всього 19 пасік,

[1]) М. Д., Блгр., ст. 304, а. 191.
[2]) М. Д., Блгр., ст. 156, а. 119.
[3]) А. Ю. и З. Р., III, чч. 102, 110, 112.
[4]) М Д., Приказн., ст. 571, а. 72.
[5]) Ibidem, а. 47.
[6]) М. Д., Посольський приказ, Польські справи 1650 р., ст. ч. 2-а, л. 588; А. Ю. и З. Р., VIII, с. 351.
[7]) Полтавського державця; Сокольському дають данину.
[8]) М. Д., Блгр., ст. 368, а. 320.

та 3 пасіки на горішньому Орчику. Течія Можу за її пасіками мало не вся в посіданню полтавців, підданих п. Сокольського; тільки 6 пасік підлягають П. Потоцькому, і тільки в двох інші, в одній мешкають миргородці, а в другій опішняни [1]). Перепис у лютому 1648 року є повторення попереднього [2]).

З Поворскля, районів рр. Мерлі і Можу, пасічна колонізація переходила до водозбору р. Уд, пізнішої Харківщини (а тоді це був повіт Чугуївський). Про Чугуївські пасіки чуємо в році 1639 під час походу на Чугуїв двотисячної ватаги з Лівобережжя [3]). Тоді ці пасіки мабуть належали чугуївським козакам. Але в році 1646-му по цих пасіках все сиділи лівобережні пасічники: вони „приходят... в Чугуевския мѣста на рѣку Донец и на рѣку Мож иныя многия рѣчки и въ леса для всякого воровства и... в Чугуевскихъ мѣстех пасеки строятъ от города ьерстахъ в 30-ти, і в 20-ти і въ 15-ти и ближа къ городу“ [4]). Трохи згодом у новій воєводській скарзі читаємо, що пасіки, звідки приходять люди під Чугуїв для „воровства“, стоять по рр. Можу, Удам і Гомольші [5]). З рр. Уд і Можу приходять під Чугуїв пасічники і в році 1650-му [6]).

З цього району пасіки заходили і далі — на лівий берег горішнього Дінця і на середній Дінець, де ми 50-ми роками бачимо численні пасіки на Зміївщині і коло Цереборисова [7]), і де вони потім відіграли велику ролю як головна економічна основа для тамтешньої осілої людности. Таку ролю мали пасіки і на Охтирщині, і коли ці пасіки року 1658 зруйновано, охтирчани зовсім збідніли [8]). На річці Береці численні пасіки бачимо на початку XVIII віку; на Торці нижче Маяцька — в р. 1691-му; пізнішими часами по яругах і байраках по рр. Красній і Жеребцю [9]). У цій смузі пасіки чергувалися і сполучалися з уходами, але перед 1650-м роком пасіки навряд чи заходили на південний схід далі від р. Балаклеї.

Подані вище відомості показують нам, з яких саме місцевостей приходили пасічники до західньої Слобожанщини. Ми бачили, що південні річки — Мож і Коломак цілком належать полтавцям; на середньому Мерлі з'єднуються колонізаційні струмені з Полтавського півдня і Миргородщини з перевагою останньої; на горі Мерла бачимо виразну колонізацію з Гадяччини і з середнього Посулля (Лохвиця, Сенча); на лівому березі горішнього Ворскла (р. Рабинь) — пересельців знову з Гадячого, Сенчі, але й із Хорола. Таким чином колонізаційні течії тут перехрищувалися, але йшли все з двох головних районів: цілого Попселля і середнього Посулля (північна Лубенщина).

---

[1]) Ibidem, a. 236.
[2]) Ibidem, a. 214.
[3]) М. Д. Сівськ., ст. 124, а. 94.
[4]) М. Д., Блгр., ст. 211, а. 35.
[5]) А. Ю. и З. Р., III, с. 198.
[6]) М. Д., Блгр., ст. 291, а. 316.
[7]) Див. нпр. М. Д., Блгр., ст. 391 і інші.
[8]) М. Д., Блгр., ст. 481, а. 171.
[9]) Д. Багалѣй, Очерки, с. 558.

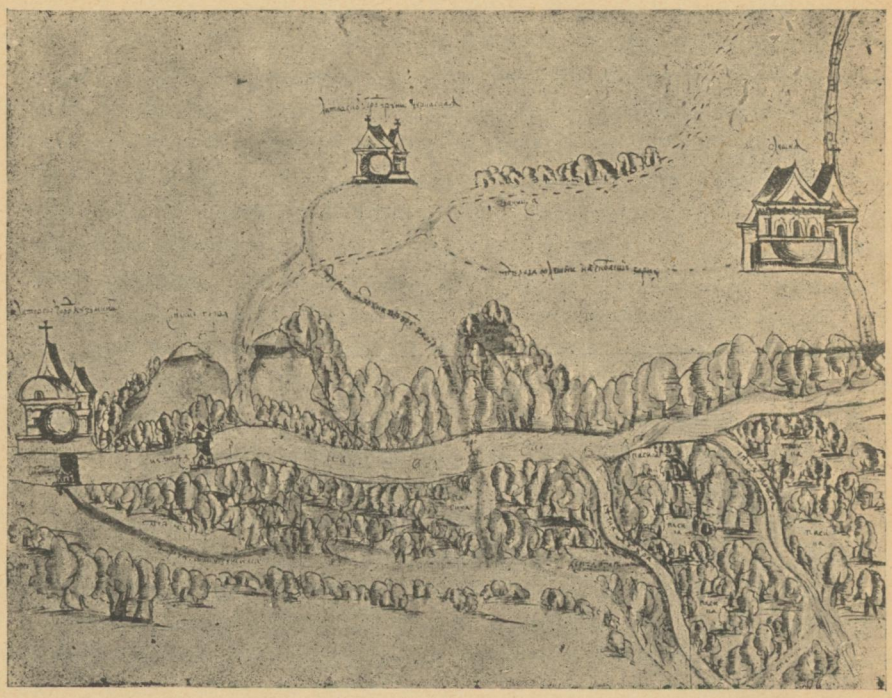

Мапа пасік в околицях м. Охтирки 1650 р.

(*М. Д., Приказн., ст. ч. 203, а. 350*).

Написи на мапі (зліва направо) „Литовской город Куземінъ. Мельница. Боръ. || Скѣлские горы. Мелиица. Лѣсъ черной. Дорога ис Куземина. || Литовской город Грунь Черкаская. Дорога из Груни в брод за Ворсколъ. Река Ворсколъ. Бродъ. Пасика. || Граница. Дорога з Олешни на Скѣлские горы. Рѣчка Хухра. Дорога в пасики. Пасика. Пасика. Пасика. Дорога в пасики || Олешня. Рѣка Олешня. Рѣчка Мошна. Пасика. Пасика“.

Переписи пасік складалися не за одним планом і з різною повнотою. Деякі, особливо найповніший перепис можських пасік 1647-го року, дають нам цінний матеріял для характеристики економічної будови пасічницького господарства. Будова ця досить складна і показує досить високий рівень розвитку грошевого господарства.

Пасіки належать звичайно міщанам чи „жильцям“ лівобережних міст. Ця людність очевидно переважно належить до категорії „слухняних“, тримає пасіки під державою „своїх“ панів, чи від цих панів; поділяються власники пасік на тих, що тримають (ставлять) пасіки „з наказу“ панів (треба очевидно розуміти в оренді, з відома і дозволу їх) і на тих, які ставлять пасіки „собою“, „надѣючися на панскую милость“. З пасік платять панам данину. Іноді пасіки належать панам безпосередньо [1]). Власники („хазяї“) пасік це — ті особи, які дають кошти на те, щоб завести бджоли, улики, різний „снаряд“, на те, щоб годувати бджоли й утримувати пасічників. Але живуть на пасіках вони чи не завсіди (як на Мерлі) чи тільки іноді (як на Можу). На Мерлі вони, здається, експлуатують пасіки безпосередньо за допомогою наймитів (коли не пасічникують сами). Але заможні міщани полтавські віддають свої пасіки в оренду пасічникам з професії, фахівцям (можливо, що така практика була й по інших районах). Що це було справді так, і що пасічники тримають пасіки на свій риск і користь, зобов'язані перед власниками пасік лиш певними поплатами, на це вказують і стилізація „сказок“ пасічників, і їх організація. Тримають пасіки вони цілими товариствами-артілями та мають від себе кожен окремих наймитів. Так у пасіці на р. Можу проти Болгорського Правороття живуть піддані п. Сокольського Ф. Гергель з товаришами своїми Гришкою та Радкою та з наймитами П. Романовим і Ваською Самойловим. Та пасіка належить не їм, хоч живуть вони на пасіці вже аж два роки; їхні хазяї живуть у Полтаві, теж у підданстві у п. Сокольського. В іншій пасіці вгорі Пересвітлого колодязя, яка належить Гарасимові Чугуївцю, що живе в Полтаві, живуть на місці полтавські „жильці“ С. Сергієв з наймитами своїми О. Федоровим, М. Ігнатьєвим та О. Григорьєвим і т. д. Отже не всі вони однаково наймити хазяїв; одні з них орендарі, інші — наймити цих орендарів. Об'єднання орендарів-підприємців по кілька в одній пасіці нагадує нам сябринні стосунки, такі розвинені на Лівобережжі пізніш (коли це не було попросту сполучення на одній „пасіці“ кількох окремих підприємств). Особливо цікаво, що звичайно сами власники (хазяї) володіють одною пасікою по кілька, і іноді всі спільно і експлуатують її. Так у пасіці на Турушковому кол. живуть: лубенський чернець Сильвестр „під державою“ п. Вишневецького і разом з ним піддані п. Соколовського, полтавці, один з сином і челядником, другий з челядником і троє самі. Подібно і в пасіці вгору від Бедринської і Бологорської вершини живуть наймити кількох осіб: 3 пасічники Петраша та С. Яковлева і 1 пасічник київського старця Гермогена. Звичайно не завсіди схема була така складна. Значно спроститися повинна була вона після повстання 1648 року, і справді в опису поворсклянських

---

[1]) Нпр. на горішньому Мерлі; в цьому мусимо добачати схрещення відносин капіталістичних і чисто февдальних.

пасік р. 1650-го ми бачимо тільки товариські стосунки між пасічниками („пасѣка Куземинца с товарищи"). Але в році 1652-му під час конфлікту під Валками з московськими посланцями на „Наумковой пасеке" розмовляв пасічник (орендар) Савка [1]). Отже коли зруйновано магнатське господарювання, капіталістичні стосунки збереглися і міщанський капітал з Лівобережжя і далі простягав до Слобожанщини свої пазурі. Частково цей капітал міг перейти й до слобідських західніх міст під час еміґрації в другій половині 1650-х років.

На господарській системі пасік і їх колонізаційнім значінні спинявсь коротенько у своїй праці про господарство півдня Московської держави І. Н. Миклашевський [2]). Зазначаючи, що поява пасік означала кінець екстенсивного уходницького бортництва, автор вказує, що поруч пасіки хутко з'являлася і оранка. Так було не тільки по пасіках служилих українців під московськими містами, на які вказує автор [3]), але й по пасіках південно-західньої Слобожанщини. Спинімося на господарстві цих пасік детальніш.

Передовсім маємо низку вказівок, що пасіки тут не були тільки за місце, куди вивозили бджоли на літо. Та це було б і неможливо, везти бджоли з далекої Лохвиці чи Хоролу. Справді згадуваний С. Сухотін доповідав, що на пасіках люди живуть по 5—6 „безпрестанно" [4]). Скарга одного з тутешніх воєвод на жваву господарську діяльність пасічників („завели пасѣки... рыбу ловятъ, зверя бьют, бортное дерево сѣкутъ, засѣки портятъ"...) датована серединою грудня [5]). Нарешті зовсім виразно в воєводській одписці з березня 1648-го року сказано: дозволено пасічникам лишитися по пасіках поки рої пороються; але „и осень поминовалась давно, и зима проходит, а они по ся мѣст с пасек не свозятца" [6]). Пасічники не обмежувалися бджільництвом, і коло них зростає хутко досить складний господарчий комплекс, що складавсь з викурювання горілки (а для цього оранка була потрібна), плекання тютюну, випасання великих гуртів худоби. Про худобу по пасіках маємо безпосередні звістки. Так р. 1648 під Олешнею козаки зимують у лісі з худобою [7]). Воєвода вольновський пише, що „изъ литовских городов (Куземина Котельви, Опішні) литовские проложили дороги большие — ездятъ на р. Мерл, на пчелиные пасеки и з животиною" [8]). За дуже характеристичну для пасічницького господарчого побуту рису було те, що пасічники раз-у-раз дбають про прокладання добрих шляхів. Справа прокладання цих шляхів не менш непокоїла московську адміністрацію, ніж звістки про напади і насильства пасічників над служилими людьми суміжних московських фортець. Шляхи, що їх прокладали пасічники, нищили всеньку систему оборонних споруджень „Білгородської Черти", і з цього виходила вічна боротьба „за шляхи" з пасічниками. Зацитую уривок з до-

---

[1]) Див. попереду.
[2]) Op. cit., сс. 124—132.
[3]) Ibid, с. 130.
[4]) М. Д., Блгр., ст. 156, а. 117.
[5]) М. Д., Блгр., ст. 304, л. 191, рік 1649.
[6]) М. Д., Приказн., ст. 571, а. 43.
[7]) А. Ю и З. Р., III, дод., с. 21.
[8]) Н. Оглоблинъ, op. cit., с. 309.

кумента, виданого в „Матеріалахъ“ акад. Д. І. Багалія, що дуже гарно ілюструє не тільки діяльність уряду, а й будівничу роботу пасічницької людности. Року 1647-го вольновський воєвода сповіщає московський уряд про свою фортифікаційну роботу: „Дорога съ русскую сторону ниже усть рѣки Ворсклицы черезъ рѣку Ворсколъ, и тое дорогу закрепилъ лѣснимъ заваломъ“; друга „дорога — усть рѣки Боровни“; третья „дорога ниже усть рѣки Боровни выше Охтырского;... да межь тѣх дорогъ семь стежекъ пешеходныхъ, и тѣ стежки закрѣпилъ лѣсным же заваломъ, и на тѣхъ дорогах мосты розломалъ:... а тѣ дороги и стежки с рускую сторону на крымскую степь черезъ рѣку Ворсколъ, а тѣми дорогами и стешками ѣзживали и хаживали Литовские люди на степь и на пасеки и на рѣчки на Мерлъ и на Мерчикъ и на Братеницу и на Уды... А ниже Ахтырского до Скельских горъ до литовскаго рубежа по р. Ворсклу лѣса; а дорогъ и стежекъ черезъ тѣ лѣса и через рѣку Ворсколъ нѣт“ [1]). Значно пізніш, р. 1652, коли з новою силою почала ширитися на Ворсклі пасічна колонізація, трапивсь конфлікт під Валками: відповідаючи посланцям валківського воєводи на наказ надалі не робити просіки й не прокладати шляхів, поруйнувати мости, а шляхи позасікати, пасічник Савка на Наумковій пасіці заявив: „дороги мы засекать не станемъ, а вы де хотя и сами засечотя, и мы де опять просечом“: а коли почнуть їх з пасік згонити, то пасічники боронитимуться зброєю [2]).

Та через кілька років такі дороги пороблено й за Охтиркою. Вище згадувано про цікаву мапу, додану до опису пасік коло Скельних Гір. Розгляньмо тепер цю мапу уважніш (див. додаток) [3]). Мапа охоплює обидва береги р. Ворскла від м. Куземина вгору до гирла р. Олешні. По обох берегах — пасіки, розташовані головним чином по добре захованих галявинах, що утворилися в вододілах невеличких допливів Ворскла. Від берегів цих річок і між собою пасіки повідокремлювано невеличкими площинами лісу. На великих полянах пасік не видко, нема їх і в великому лісі позначеному виображенням великих дерев. Таке розташування пасік саме й відповідає господарчим вимогам бджільництва, що потребує простору для льоту бджіл і дуже різноманітної рослинности (оранку з гречкою, луки сухі, луги заливні, мішаний ліс, бір, лози і т. д.), а так само просторів придатних для оранки та для випасу худоби. Дороги сполучають усі пасіки з великими шляхами. Один шлях провадить з міста Груні через Ворскло бродом, другий з Груні ж до млинів коло Скельних Гір; третій з м. Куземина через Ворскло й далі в гору лівим берегом Ворскла. У двох місцях — коло Скельних Гір і поблизу м. Куземина бачимо млини імовірно з греблями через Ворскло. Отже — ціла система промислових пасічних осередків з шляхами сполучення.

Боротьба пасічників за шляхи промовляє нам про економічну істоту пасічного господарства. Очевидно для пасічної людности мати добре заховані від татар закутки не так важило, як мати змогу вільно й легко пересуватися. Звідси те дивовижне завзяття, з яким пасічна людність робила про-

---

[1]) Д. Багалѣй, Матеріалы, т. II, с. 47.

[2]) М. Д.. Посольський приказ, Приказні справи 1652 р., ст. 54.

[3]) М. Д., Приказн., ст. 203, а. 350; поміта: „161-го году октября в 19 день таков чертеж подал в Розряде яблоновский козак Никита Макаров“.

сіки через ліси, мостила мости через величеньку таки річку Ворскло, обстоювала справність цих шляхів і вперто відновлювала те, що „засікала“ московська сторожа. Отже очевидно, що продукція пасік була чимала і збувати її мабуть треба було вивозячи великими партіями на найближчі ринки. З цього погляду варто навести звістку про торг пасічників під м. Валками (горішні частини річок Коломаку і Можу): „Около Можевъского города в пасеках живут Литва и Черкасы по лесом от Можевъского города версты по две и по три и верстъ в пяти, в шести, і в десяти. А приезжают ис тѣх пасек Литва и Черкасы с вином и табаком а ставятца в лесу от города в верстѣ и больши“. З Москви дозволено було купувати у них хліб і горілку з розрахунку 1 ведро на 10 душ [1]). Щоб зробити цю характеристику пасічницького побуту повнішою, наведу уривок з доповіді вольновського воєводи до Москви про те, що на Мерлі знову р. 1649 оселилися пасічники (перед тим їх ніби поліквідовано) і уходити звідти не хочуть: „а добровольно г-рь тѣх литовских людей с твоей г-вой земли не сослать, потому что они... твоим г-мъ людямъ чинятца сильны, а на твое г-во имя на пасеках почались опять на рекѣ на Мерле и Мерчике жить з животиною и со пчелами, і у многих на пасеках острошки поставлены, и къ тѣмъ острошкамъ твоимъ г-мъ людямъ приехать не дадутъ, ис пищалей стреляют и всякия задорныя слова говорят“ [2]). Що це справді було, про це каже згадка про цілу фортецю, яку збудували козаки в лісі: коли р. 1657 почали перебудовувати олешинську фортецю, воєвода наказав олешенцям самим збудувати мури і будівлі, а головну частину — вежі загадав перевезти „из острожку которой построили было Черкасы на твоей г-вой земли в прошлых годѣх“; людей тоді в тому острожку нікого не було“ [3]).

Важко сказати напевне, коли саме почали інтенсивно закладати пасіки за Ворсклом. Можна гадати, що хутко після б. м. сталого заселення Миргородщини і Гадяччини, а певніш — після війни 1632 — 3 рр. Чуємо ми про численні пасіки, як згадувано в 1641 р., хоч в згадуваній сказці Сухотіна 1647 р. початок пасік датовано 1638 — 9 р. далі наступ пасічників триває аж до розмежування 1647-го року, коли особливо загостривсь конфлікт між пасічницькою людністю і московською адміністрацією. Повстання 1648-го року тимчасово послабило позицію пасічників, почато навіть ліквідувати пасіки в районах, ближчих до московських фортець.

На тому, як московська адміністрація ставилася до пасічної колонізації з заходу, спинимося в іншому місці. Як ми бачили особливо на Сумщині, боротьбу з українськими пасіками на території Московської держави почато від давніших часів, чуємо про неї і р. 1641 у зв'язку з першим переписом С. Сухотіна, а особливо загострилася вона в зв'язку з розмежуванням рр. 1646 — 48. Тоді до майбутньої Слобожанської території приєднано було розмірно досить широку прикордонну смугу, а головно з'ясовано остаточно,

---

[1]) М. Д., Блгр., ст. 304, а. 268.
[2]) М. Д., Блгр., ст. 304, а. 193.
[3]) М. Д., Блгр., ст. 404, а. 6.

що лівобічна середня Надворсклянщина належить до Московської держави, а перед тим вона фактично ще була суперечною землею. Московська адміністрація заходилася нищити численні тутешні пасіки, що їх з перебільшенням рахували 300—500 у цілій західній Слобожанщині; але що пасічники вчинили збройний опір, а загострювати стосунки Москва не хотіла, чи не могла (пасічники були підданці Польщі, а становище і без того було загострене — відбувалася разуразна війна між пасічниками і московськими служилими з грабунками і вбивствами), то справа ліквідації затяглася. Хоч потім у деяких повідомленнях воєвод ми і зустрічаємо вказівки на те, що пасіки таки було звезено [1]), але зліквідувати пасіки могли не всі і тільки на дуже короткий час, бо про пасіки по всіх допливах Ворскла й під Чугуєвим ми чуємо і в році 1646 і в р. 1647, і в році 1648 (див. описи пасік, які ще не звезено з р. Коломаку, і р. Можу і в горішній течії р. Мерла). Тільки на середньому Мерлі пасічники не вдержалися: наприкінці лютого вольновський воєвода пише, що пасічники не уходять, а 18-го березня вже сповіщає, що послав на річку Мерл сотника Онпата, очевидно, з озброєними людьми, і вони таки „свели“ з пасік 30 чол. пасічників [2]). Здається пасіки поліквідовано було й по річках далі на північний схід, і можливо, що тогорічні заколоти на Лівобережжю сприяли відливу пасічників.

Але вже влітку року 1649-го пасічна колонізація поновлюється з новою силою, і в листопаді того року обидва воєводи, вольновський і хотмижський пишуть до Москви, перший, що пасічники оселилися на старих пасіках по рр. Мерлу і Мерчику і оборонили свої пасіки острожками так що їх і вибити звідти не можна, вони „из пищалей стреляют і всякія задорныя слова говорят“ [3]), а з Хотмижського повідомляють, що українці захопили під пасіки бортні уходи по р. Грайворонці [4]) (до року 1639-го ми не чуємо про тамтешні пасіки). У червні наступного 1506-го року з Чугуєва пишуть про грабунки пасічників, що оселилися на пасіках в Чугуївському повіті [5]); місцевий воєвода робить невдалі спроби зліквідувати пасіки; такі самі спроби на кордоні вздовж Ворскла обмежилися, здається, тільки переписом пасік [6]); воєводи ввесь час пишуть до гетьмана Богдана Хмельницького, щоб він заборонив українцям селитися по цей бік кордону, і дістають накази „свесть без бою“ людей з пасік, але того ж року миргородський полковник „посилає“ людей на Мерл заводити там „по старому“ пасіки, а сам гетьман обмежується загальними повідомленнями, що він заборонив робити шкоди і зачіпки на кордоні. Здається, зрештою вирішено дати спокій пасічникам, і більш ми

---

[1]) Див. нижче отписки р. 1649 з Вольного і Хотмижська.

[2]) М. Д., Приказн., ст. 571, аа. 43 і 47.

[3]) М. Д.. Блгр., ст. 304, а. 193; про цю звістку — див. ще вище.

[4]) М. Д., Блгр., ст. 191.

[5]) М. Д., Блгр., ст. 291, а. 316.

[6]) М. Д., Посольський прк., Польські справи 1650 р., ст. I—б, а. 592; року 1650 в січні полтавські козаки в Чигирині скаржилися самому гетьманові, що воєводи зганяють їх з пасік понад р. Мерлом і прохали оборонити; гетьман ніби потішав їх тим, що коли впорається з поляками, звільнить для пасік всю країну аж до р. Сейму (М. Грушевський, І. У.-Р., VIII, III, с. 255).

про бійки і суперечки з ними не чуємо [1]). Пасіки леґалізовано, і далі вони стають за основу для остаточної „городової“ колонізації західньої Слобожанщини [2]).

На попередніх сторінках з'ясовано (може занадто детально) в його історичному розвиткові та колонізаційно-господарче тло, на якому розвинулася в 1650-х роках осіла колонізація української людности на Слобожанщині. Як побачимо нижче, попереднє освоєння цієї території з боку уходників не тільки створювало певне оточення для пізнішої осілої колонізації, але значною мірою було за його передумову й основу, і попередні колонізаційні форми значною мірою увійшли в дальшу вже осілу колонізацію як її основний господарчий елемент. Уходницька колонізація (особливо пасічна її форма), перервана на короткий час повстанням 1648-го року, триває, як ми бачили, і за Хмельниччини і протягом років 1652—4 поволі переходить в форму постійної осілої колонізації.

---

[1]) Остання суперечка, про яку ми покищо маємо відомості, належить до року 1652-го. Пасічники під містом Валками заявили представникам місцевого воєводи, що „будетъ де нас велятъ с пасѣк ссылать, и мы де с вами учинимъ бой, а орды де у нас много есть (справа була влітї 1652-го року), есть де намъ с кѣмъ съ вами бой поставить. А как же нас Ляхи побьютъ, и вамъ де отъ насъ будетъ не добро“ (М. Д., Посольський прк., Приказні справи р. 1652, ст. 54).

[2]) Про дальшу долю пасічної колонізації в західній Слобожанщині див. нижче, коли ми описуватимемо оселення міст Охтирки, Харкова, почасти, Змієва. Нерозробленим питанням соціяльно-економічної структури пасічно-уходницької колонізації, як явища загально-українського, автор присвячує окрему студію. Про конфлікт слобідського уходництва з помісним землеволодінням — див. наступний розділ.

III. УКРАЇНСЬКИЙ ЕМІҐРАЦІЙНИЙ РУХ НА СХІД В УМОВАХ РОЗВИТКУ КОЛОНІЗАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТИ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ.

1. Загальний хід московської державної колонізації на півдні до р. 1657.

Колонізаційна діяльність і опанування нових територій в історії Московської держави важили не менше, ніж в історії України. Відміна полягала в тому, що на Україні колонізація відбувалася шляхом розселення людности з її ініціятиви, а в Росії — за безпосередньою участю уряду; на Україні панський контроль і панська адміністрація йшли за людністю, у Росії — державна адміністрація вела перед і часом тягла людність за собою, подекуди силоміць. Для цього потрібна була потужна центральна влада. Боротьба проти татар чимало вплинула на розвиток державного апарату на Московщині. Особливо інтенсивна стала ця боротьба, відколи вбилося в силу Казанське царство, в середині XV в. Боротьба точилася майже коло самої Москви — оборону зосереджено на „березі" — на лівому боці р. Оки, а проваджено навіть тоді головно силами московських підручних царевичів — татар, розташованих у Каширі, Серпухові, Касимові тощо. Року 1503 до Москви перейшли князі Чернігово-Сіверської землі разом з усією країною, і це поклало початок руху Москви на південний схід. Приєднання Рязанщини в р. 1521 також спонукало Московщину звернути увагу на степове узграниччя. Після страшного татарського нападу р. 1521 московський уряд почав реґулярно висилати полки за Оку до Тули [1]). Помалу в районі розташування війська споруджують вали, засіки, так з'являється перша степова фортифікована „черта", що дістає назву Тульської. Друга чверть XVI віку позначається тим, що татари ослабли, і в середині цього віку оборонна смуга Московської держави посувається далі на південний схід, сполучаючись рівночасно з мережею фортифікацій Сіверщини. Так на середину XVI віку складається друга смуга фортифікованих міст, що, починаючися від Путивля на Сеймі і Новгородка-Сіверського на Десні, складається з Орла й Мценська на горішній Оці, Данкова на горішньому Дону, Ряжська, Шацька на Цні, Темнікова на Мокші і Алатиря на Сурі вже недалеко від Казані. Орел разом з Кропивною перетяли горішню частину татарського шляху з півдня [2]). Отже на південь осіла колонізація за Івана IV майже не

---

[1]) Проф. В. И. Пичета, Исторія Московскаго Государства, М. 1917, вказує на висилання війська до Тули ще в р. 1513. Огляд колонізаційної діяльности Московської держави на півдні — див. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, с. 369 і далі.

[2]) Ibidem.

посунулася, що пояснюється мабуть боротьбою на північному заході, внутрішньою кризою, головно мабуть величезним напруженням колонізації на сході, де, відколи відбито Казань і Астрахань, починається залюднення водозбору Ками (діяльність Строґанових), а Єрмакові походи тягнуть колонізаційні пасми аж до Сибіру (р. 1586 збудозано м. Уфу на р. Білій). Після повстання і підбиття марійців за Івана IV підбито башкирів, що раніш підлягали ногайцям, а далі впливи і силу ногайців підривають побудувавши міста вздовж р. Волги [1]): м. Самари (1586), Саратова і Царицина (близько 1590). Закріплення двох великих торговельних шляхів — до сибірських хутер на схід і перських шовків на південь (Волгою) рішуче змінює становище держави і стає за підставу до її дальшого розширення. Правда, смуга степів між Волгою і Доном лишається пустелею (сьогочасні Пензенщина, Тамбовщина і східня Вороніжчина [2]). Але наприкінці XVI в. починається інтенсивне позування на південь західньої частини згаданої вище оборонної лінії на захід від р. Дону. Це було бурхливе захоплення степу; поодинокі фортеці, далеко відсунені одна від одної, висувалися дедалі на південь, але нові здобутки не закріплялися ні фортифікованим „чертами“, а ні заселенням степу — людність сюди не йшла, побоюючись татар. Року 1586 на західньому допливі Дону — Тихій Сосні будують Ливні, там, де збігалися два татарські шляхи — Муравський і Калміюський; через 6 років коло гирла тієї ж річки повстає місто Єлець; того таки року (1586) на Дону (на р. Воронежу, недалеко гирла) м. Вороніж [3]); р. 1593 на горішньому Осколі, північному допливі Донця, збудовано м. Оскол; на середній течії Оскола — Валуйки (обидва міста між Калміюською і Ізюмською сакмами). Того ж року на горішньому Донцеві збудовано м. Білгород (між Ізюмською і Муравською сакмами), а р. 1597 відновлюється м. Курське на Сеймі, що з'єднав новозбудовані міста з західнім краєм смуги північних фортець тульської черти. Та цим будівнича пропасниця не обмежується. Року 1599 Богдана Більського виряджено на далекий південь до дикого степу, і тут, на гирлі р. Оскола на р. Донці збудовано м. Цареборисів. Місто це хутко покинено, але накреслена тепер будівнича діяльність Годунова мала під собою глибокий ґрунт. Путивль з давніх часів був за визначний торговельний осередок торгу між Москвою та Туреччиною через Київ [4]). Нові міста тісніш зв'язали його з центром держави, що виявилося особливо під час війни з Польщею на початку XVII віку. Ці міста створили глибоке запілля для південної ділянки західнього кордону Московщини і Польщі (на Сіверщині). Білгород зробивсь за осередок усієї „польської України“ і за вихідну базу для дальшого колонізаційного руху XVII в.; Валуйки протягом цілого XVII в. були за південну стацію посольських (і торговельних) зносин з Кримом, а Вороніж перетворивсь на головний торговельний центр степового півдня. Цареборисів повинен був мати не менш показне значіння. Перше — він забезпечував річну плавбу

---

[1]) Н. Милюковъ, Очерки по истории русской культуры, ч. I, СПБ, 1904, сс. 56–58.

[2]) Г. Перетятковичъ, Поволжье въ XV і XVI вѣкахъ. М. 1877, сс. 313–321.

[3]) Н. Второвъ, О заселеніи Воронежской губ., „Ворон. Бѣс. на 1861 г.“; Л. Б. Вейнбергъ, Матеріалы для исторіи гор. Воронежа, „Воронежск. Сборн“., Вор. 1886.

[4]) Н. Костомаровъ, Очеркъ торговли Московскаго государства въ XVI и XVII стол., СПБ. 1862, розділ 3.

Донцем з Білгороду і р. Осколом з мм. Осколу і Валуєк і далі в напрямку до Дону. Друге, — це ще важливіш, — він мав зробитися опертям і центром для сторож. Густа і добре організована мережа сторож охороняла своїми станицями все північне узбережжя Донця значно раніш, як побудовано згадані міста, — ми знаємо про неї докладно з „досмотру“ Тюфякіна і Ржевського в р. 1571. Маючи за завдання виключно вістову службу, ці передові легкі загони московського війська вказували напрямок важчій колонізації і тягли на далекий південь фортифікаційну будівничу діяльність московського уряду. Але бучний і імпозантний похід Москви на південь не відповідав силам країни, і колонізаційні здобутки були значною мірою втрачені під час глибокої кризи, що опанувала Московську державу на початку XVII в. Протягом більш, як чверть століття московська аґресія на південний схід втратила будь-яку силу... За причину цього дослідники одноголосно вважають не тільки саму кризу в суспільному і господарчому житті країни (т. зв. „смутное время“), і часи її ліквідації після реставрації 1613 р., але головним чином напружену боротьбу на західньому кордоні з Польщею, що закінчилася втратою Смоленська й Сіверщини. Посунувсь кордон і на південному Лівобережжю, де Вишневецькі, збільшуючи свої величезні маєтки на Лівобережжю, захопили широку прикордонну смугу від Лохвиці до м. Кам'яного й Охтирки. Але Путивльщина лишилася за Москвою.

Мирова угода з Польщею р. 1635 остаточно зруйнувала західню оборонну смугу Московщини; втрачене на заході треба було винагороджувати новими здобутками на сході [1]). Руки уряду московського тимчасом були розв'язані мировою угодою і колонізаційну роботу на півдні поновлено з новою енерґією. Фортифікувати південь розпочато з тієї ж Тульської черти, що вже в середині XVI віку була далеко позаду передових південних аванпостів Московщини. Тут протягом рр. 1636—8 збудовано потужну систему валів, ровів, засік і фортець — більших і менших. Головний ланцюг фортифікацій „Засічної черти“ [2]) мав боронити середню течію Оки від м. Калуґи до Коломни (на південь від Москви) і простягавсь від Бєлєва (на Оці) до Переяслава Рязанського (теж на Оці), стягаючи т. ч. краї луки, що утворює середня Ока, і складаючися з засік Бєлевської, Одоєвської, Кропивенської, Тульської, Вєнєвської і Переяславської. На самій Оці Каширська засіка боронила гирла р. Москви, а Лихвинська, Перемиська, Козельська — район м. Калуґи, а заразом лівий флянк цілої системи. Нарешті висунені на південний схід засіки Шацька і Рязька становили переднє укріплення і затуляли рязанський відтинок р. Оки з м. Рязанню. „Засічною Чертою“ налякана Москва хотіла охоронити себе від наглої небезпеки і забезпечити центр держави з південного сходу. Західню частину фортифікованої лінії XVI в. (Орел) і східню частину (за р. Цною) не відновлювано. Але під час будування „черти“ справжнє колонізаційне будівництво і боротьба відбувалася вже далеко на півдні [3]). Справа в тім, що одночасово з „чертою“ розпочато

---

[1]) П Смирновъ, Города Московскаго государства въ пер. пол. XVII в., К. 1919, с. 139,

[2]) Детальний і ґрунтовний нарис історії будування „черти“ і опис її — див. працю Яковлева, Засѣчная черта Московскаго Государства въ XVII вѣкѣ, М. 1916.

[3]) Ibidem, 285.

і продовжено до р. 1656 будову трьох нових фортифікованих ліній [1]). На далекому сході — черти Закамської; на Волзі (трохи пізніш) — черти Сімбірської (мм. Сімбірськ — Сурськ — Ломов). Ця „черта“ оперлася своїм західнім краєм на фортифікації міст Тамбова (на р. Цні) і Козлова (на р. Воронежу), збудованих ще в р. 1636. Ці фортифікації оточили сточище північних допливів Дону — річок Хопра і Медведиці, ще не опанованих від московської державної колонізації (там осідало Донське козацтво), а зокрема Тамбов замкнув татарський шлях вододілом рр. Дону і Хопра. Разом з тим фортеці Тамбова і Козлова прикрили засіки Шацьку і Рязьку, що лежали далі на північ, і т. ч. зробили значною мірою зайвою саму „Засічну черту“. Від Тамбова і Козлова фортифікації продовжено аж до м. Воронежа, де починалася третя „черта“ — Білгородська.

Білгородська черта це безперечно було найграндіозніше спорудження на московському півдні. Простягаючися більш як на 300 верстов від м. Усманя (на північ від Воронежа) до м. Охтирки на р. Ворсклі, вона перетинала усі татарські шляхи, що йшли з півдня на північ, і становила неперехідну перешкоду для татарських походів [2]); лівий її край, як згадувано, притулився до фортифікацій Тамбовщини, де були такі добрі природні бар'єри, як Дін та р. Вороніж; правий край „черти“ примикав до польського кордону, до добре залюдненої Вишневеччини, зміцненої природно трьома лівобережними річками.

Будову Білгородської черти розпочато одночасово з іншими фортифікаційними спорудженнями півдня в рр. 1636 — 1638. Року 1636 відряджено комісію оглянути смугу Білгород — Вороніж, і від 1637 р. розпочато будову. Відразу збудовано дві фортеці — Усерд коло Тихої Сосни, на Калміюському шляхові [3]) і Яблонів — на р. Осколі, вище від Валуйок [4]). Року 1638 — Короча, у сточищі горішнього Дінця, недалеко від Білгорода і коло самої Ізюмської сакми. В рр. 1640 — 1641 збудовано дві фортеці на Ворсклі, на схід від Білгороду — Вольний і Хотмижськ (на старому городищі). [5]) Таким чином позначилася майбутня лінія — з горішнього Ворскла через Білгород на Тиху Сосну і далі Доном до Воронежа. В рр. 1645 — 8 збудовано нові фортеці; за розмежуванням з Польщею до Москви перейшли Олешня і Охтирка, що увійшли до „черти“ як крайні західні її фортеці; між Хотмижськом і Білгородом збудовано Карпов і Болхов (на Муравській Сакмі); між Корочею і Усердом — Новий Оскіл, коло гирла Тихої Сосни — Ольшанськ і Коротояк, нарешті на північний схід від Воронежа — Орлов [6]), що разом з Усманню мав з'єднати Білогородську черту з фортецями Козловсько-Тамбовської фортифікованої лінії. Отже наприкінці 40-х років всі майже міста,

---

[1]) В. И. Пичета, op. cit., розділ II. Про будову Сімбірської Черти, особливо від р. 1647 — з участю українського козацтва — див. Поливановъ, Очерки казацкой колонизаціи въ Сим бирскомъ Поволжьи, „Тр. XI Арх. Съѣзда“.

[2]) Філарет (IV—49) каже що татари в середині XVII в. не заходили далі від м. Карпова (на „Черті“).

[3]) Доп. къ Акт. Истр., IX, с. 275; „строєльна книга“ — див. Д. И. Багалѣй, Матеріалы, т. II, ч. 3.

[4]) Доп. къ Акт. Истор., ibidem.

[5]) „Строєльна книга“ — див. Д. И. Багалѣй, Матеріалы, т. II, ч. 4; історія будування — М. Д., Блгр., ст. 117, аа. 53 — 74, 120 — 130, 146 — 152, 390 — 405.

[6]) „Строєльна книга“ — див. Д. Багалѣй, Матеріалы, т. II, ч. 6.

що увійшли до складу Черти, були засновані, і далі головним чином добудовувано вали, засіки й малі острожки, які з'єднували згадані фортеці і творили щось, що одному з дослідників Черти нагадувало „китайський мур“ — тільки зроблений з дерева і землі [1]).

Міста південної Московщини мали особливий характер: це були правдиві військові поселення; невійськової людности тут майже й не було; досить сказати, що в головному і найстаршому місті „Черти“ Білгороді р. 1668 було всього $2^1/_2$ відсотки „посадських“ людей (міщан) [2]); тільки в торговельному Воронежу було їх більше. Тутешня служила людність складалася з військових нижчого розряду („приборних людей“) — козаків, стрільців, драгунів, салдатів та ін. Вищої категорії військових — „дворян“ і „дітей боярських“ надсилали до залог дуже не багато, як підпору для воєвод на випадок якихось заколотів у залогах [3]). Ця людність звичайно не була місцева, її переводили з старших міст тульської лінії, а потім переводили з одного міста до другого, в міру потреби. Голос і бажання самої людности не брано на увагу — наслідком цього були часті масові втечі служилих. Отже майже всю людність південних міст становили військові залоги, що величина їх хиталася приблизно між 3 сотнями і 3 тисячами.

Дарма що залоги були невеличкі, людей і для їх комплектування завсіди не вистачало, тому воєводи не спинялися перед тим, щоб приймати різних утікачів з центру держави, навіть т. зв. тяглих, і перед тим, щоб верстати їх у служилі розряди. В цих умовах особливо велику ролю відіграла українська еміґрація до міст московського півдня (на цій еміґрації та її розмірах спинимося нижче). Еміґрантів охоче приймали, частково верстали в місцеві служилі розряди, а частково утворювали з них окремі служилі колонії в складі залог південних фортець (особливо по містах східнього відтинку Білгородської черти, які й збудовано значною мірою силами української служилої людности). Утримання всіх цих залог це був постійний і надсильний тягар на вбогому державному бюджеті зруйнованої Московщини, що головним чином складавсь з прибутків від посередніх податків (пропінації і мит). Витрачувано величезні для тих часів суми, а людність по південних містах всеж дуже часто жорстоко голодувала. Утримання складалося з грошового „жалування“, — його видавано пересічно по 5 — 6 крб. на кожного на рік, і „хлібного“ жалування натурою. Звичайно попід містами людність діставала землі, які мусіла сама обробляти; частина врожаю (з „десятинної“

---

[1]) „Мірні книжки“ всієї Черти — див. В. И. Холмогоровъ, Акты, относящіеся къ Малороссіи, „Чтен. Моск.“ 1885, кн. ч. 2.; тогочасний опис валів під новим Осколом (Царевим-Олексієвим) див. Д. И. Багалѣй, Матеріалы, II, ч. 15; сучасний опис валів між Усердом, Острогожським, Усманню і Козловим — див. Е. Л. Макаровъ, Валы защитной черты по р. Ти хой Соснѣ, „Труды Воронеж. учен. архив. комис.“ т. II, с. 115.

[2]) Д. И. Багалѣй, Очерки, с. 216; Доп. к Акт. Истор., IX, с. 258; по містах західнього відтинку Білгородської Черти, Вольному і Хотмижському до складу залог увійшла незначна кількість місцевих уходників-севрюків, що концентрувалися в Путивлю.

[3]) Ibidem, с. 110. Цікаво порівняти військові залоги міст Курська і Карпова в р. 1652: Курськ — дворян 4, дітей боярських 1126 всього 1130; видано утримання 7.315 карб; Карпов — драгун 336, дітей боярських 135; козаків 908, стрільців 374, інших 48, всього 1801 душ, видано 3.217 крб. (В. А. Сторожевъ, Матеріалы для исторіи колонизаціи лѣвобережной Украйны, „К. С.“, 1890, IX).

оранки) йшла до державного скарбу. Землі розподілювано в певній кількості „четвертей“ в трьох полях, і звичайно ці „дачи“ звано „помістями“ (у джерелах ми тоді ще не бачимо спеціялізації цього терміну для земель вищих військових верстов). Землі давано від 20 до 200—300 „четей“, а поблизу міста окремо по 2—10 четей, при чому відрізнялася земля „орна“ і дика (цілина); першу ціновано вище [1]).

На землях, розподілених між служебною людністю міст, в деякому віддаленні від самих міст, іноді закладалися слободи, що згодом перетворювалися на села. Але кількість цих сіл була невелика, і вони зберігали той же характер військових поселень. Пояснювано це тим, що вільна великоруська колонізація не досягала цих місцевостей, мабуть через ті перешкоди, які ставила адміністрація для селянських переходів. Селяни з центральних земель держави тікали, але тікали очевидно в іншому напрямі [2]). Величезні простори степу і лісостепу, готові для колонізації, покищо лежали диким перелогом через брак людности, а нечисленні залоги нечисленних міст голодували, несучи тягар оборони і охорони величезних незалюднених просторів.

Розвиток торговельного капіталу на Московщині йшов у парі з територіяльним розсуванням меж, в яких функціонував цей капітал. Культурна відсталість земель, суміжних з московським центром, робила їх легкою здобиччю московських торговельних кіл; окремі острови, економічно розвиненіші (як Новгород, Казань, Астрахан), нищено за допомогою військової сили держави, що найтісніш зв'язана була з торговельним капіталом і значну частину його зосередила в своїх руках [3]). Та ж культурна бідність околишніх земель примушувала державу прокладати далекі шляхи до далеких торговельних центрів; на півдні за головні шляхи (крім великого волзького шляху) були шляхи на Дін (через м. Вороніж) і на Україну — Дніпро (через м. Путивль). Обом шляхам загрожувала неспокійна людність і можливі татарські напади в пустельних степах сучасної Курщини і Вороніжчини; фортифікувати ці просторі землі це була річ першої потреби. Особливості природи і продукційних сил країни вимагали від держави тут на півдні тих же заходів і методів, яких ця держава примушена була уживати і звикла уживати на інших ділянках своєї території. Схарактеризуємо коротко московську державно-адміністративну систему в середині XVII віку, як ця система виявилася в колонізаційній діяльності держави на московському півдні. На Слобожанщині ми зустрінемося власне з цією ж системою, тільки трохи зміненою відповідно до місцевих умов.

---

[1]) Про людність південної Московщини й землевласність див. И. А. Благовѣщенскій Четвертное право, М. 1899; И. Н. Миклашевскій, Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства, М. 1894.

[2]) Див. великий диспут між акад. Д. І. Багалієм і В. О Ключевським, Н. А. Поповим і інш., які відстоювали, що на півдні була народня великоруська колонізація. Акад. Д. І. Багалій не знаходив у джерелах вказівок на цю колонізацію — див. відповідь акад. Д. І. Багалія, Нѣсколько словъ о характерѣ колонизаціи южной степной окраины Московскаго государства, „ЖМНП“, 1888, VIII і Очерки по русской исторіи, т. II, с 261.

[3]) Див. напр. свідчення Павла Алепського про те, що торговельні кола й факторії Московської держави залежали від уряду („Чт. Моск.“, 1897, IV).

Державну систему цю так характеризує дослідник російської місцевої адміністрації XVII в. Б. Чічерін: „Государство,... возникшее на развалинах средневековых учреждений, нашло вокруг себя чистое поле; не было мелких союзов, крепких и замкнутых; отдельные личности, бродящие с места на место и занятые исключительно своими частными интересами, одни противостояли новому общественному союзу. Главною задачею сделалось устройство государства, которое организовалось сверху, а не снизу: нужно было устроить общий союз, а частные должны были служить ему орудием. Поэтому на всех учреждениях лежал государственный характер... Средства нового государства были ничтожны: ему недоставало людей, и оно сделало государственную службу обязанностью сословий; ему недоставало денег, и оно учредило множество местных повинностей в пользу государства. Ему недоставало наконец и административных средств, и оно восполняло их ответственностью подданных... Оно было исходною точкою для всего (!?) и нуждалось в орудиях для своей деятельности“ [1]).

Не вважаючи на яскраво виявлену ідеалістичну однобічність авторову, ми знаходимо тут поверхову, але стислу й дуже виразну характеристику системи, що з окремими її рисами щоразу зустрічаємося в актах. Ту ж перевагу ініціятиви державного центру і панування її над підлеглою людністю бачимо ми і в колонізаційній діяльності Московської держави на півдні. Характеристику цієї діяльности подає акад. М. С. Грушевський, зазначаючи, що московська система фортифікацій „вповні аналогічна з українською системою Литовської України, з її великокняжими замками, оселями военнослужебної людности, сторожами замковими, польними і шляховими. Аналогія пояснюється не тільки однаковими географічними і колонізаційними обставинами, але й спільними традиціями — організації пограничної оборони в Київській державі, своєю дорогою теж приготовленої попередніми століттями пограничної практики в сусідстві з степом і його кочовниками. Але те, що в Польсько-Литовській державі, при її дезорганізації, недостачі фінансів і незмірно слабій екзекутиві велося слабко і уривково, виходило хаотично і безтолково, — в Московській державі... переводилося систематично і планово, виконувалося досить точно і вірно. Тільки... в Московській державі менше було активности (народніх мас) — хоч би і тому, що запопадлива правительственна опіка лишала їй безконечно менше місця. І в результаті голий обрабований український демос упередив великоруську народність, в часи найбільших лихоліть своїх опанувавши простори московської України, — перехопив у великоруської народности ці території, географічними і політичними обставинами призначені властиво їй до сколонізовання“ [2]). Подібну характеристику знаходимо у одного з новіших дослідників історії будування південних фортифікацій „Засічної черти“ 1636 — 8 р. Яковлева [3]) „Как возникновение черты, так и ее поддержание были символом сформировавшегося в XVI в. московского государственного строя. Образование черты служило наглядным выражением в глазах всех чинов людей (?) идеи

---

[1]). Б. Чичеринъ, Областныя учрежденія Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ, М. 1856, сс. 339, 575 — 577. Цитати подаємо як ілюстративний матеріял.

[2]) М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, с. 370.

[3]). Яковлевъ, Засѣчная черта Московскаго Государства въ XVII вѣкѣ, М. 1916.

московской государственности, по настоящему взявшейся за оборону подвластной московскому государю территории... Черта, как учреждение, выражала тот момент в развитии московского строя, когда главное внимание влиятельных слоев населения и правительственной власти было направлено на Москву и на Замосковный Край. Всем своим расположением черта говорила о стремлении закрыть подступы к центру государства, и все, что лежит к югу от черты, интересует мало" і т. далі. Далі автор висловлює думку, що уряд і його Черта були швидше за гальмо для колонізації, ніж за її чинник, бо він розгонив людність, обтяжував тих, хто лишавсь, надмірними повинностями для будівництва, власне вже непотрібного, бо передові загони колонізації були вже далеко на півдні. Тільки будування Білгородської черти зблизило колонізацію і фортецю, військо і сторожу.

Московський уряд був, звичайно, не „началом всего", але тільки виконавчим органом помісного землеволодіння і торговельного капіталу в боротьбі за нові землі і торговельні шляхи. Але напруження всіх сил і надмірно великі тягари підривали сами джерела прибутків. Так, коли встановлено було в м. Воронежу „кружечный двор" і торговельні збори р. 1652, почалися конфлікти місцевої торговельної людности з „Черкасами" (українцями), що зберегли свої пільги в заміну звичайного утримання і нарешті і ті і ті почали тікати до нових міст на півдні, зменшивсь торг і збори в Воронежу, місто підупало і прибутки зійшли ні на що [1]).

Життя ставило перед країною величезні завдання, але її убогість не давала засобів їх осягнути. У цьому найбільш і полягала причина, чом безмежно загострилася державна ініціятива, що її змальовано у наведених вище цитатах. Війна вимагає наступу, і лишити степи, хоч і порожні, за татарами, визначало віддати себе ще на гіршу руїну! Треба було дійти природного бар'єру — Дінця, і це було зроблено. Але які труднощі були на шляху — про це каже не тільки мапа з величезною територією і 5—6-ма містами, де, як каже П. Мілюков, „приходилось вместе с городами создавать и население"; про ці труднощі каже хоч би гороїчний податок, визначений під час початку будівничої діяльности уряду: р. 1638 накладено на кожну „жилу четверть" по 1 крб. 80 коп. з вищої категорії (духівництва) і по 30 коп. з найнижчої, що мало дати 129 тис. крб., а р. 1639 на душу накладено було від 16 до 20 крб., це становило за тих часів величезну суму, а всього мало дати близько 271 тис. крб. [2]). Отже не дивно, що дві головні риси Московської держави були — напружене озброєння і збирання податків [3]).

---

[1]) Л. Б. Вейнбергъ, Городъ Воронежъ, „Ворон. Юбил. Сбор.", Вор. 1886, с. 101.

[2]) П. Милюковъ, Очерки по исторіи русской культуры, ч. 1, с. 58; він же, Государственное хозяйство Россіи въ первой четверти XVIII в. и реформа Петра В., СПБ 1905.

[3]) В. О. Ключевскій, Очеркъ русской исторіи, т. II, с. 506. Р. 1658 на утримання служилим людям „українних і полевих" міст вислано з Москви з різних приказів 175.200 крб. (М. Д., Блгр., ст. 397, а. 111); щождо прибутків по цих містах, то з р. 1656 маємо розпис митних прибутків з міст, відомих в Розряді; в тому році дали: Козлов 219 крб., Чернавськ 200. Коротояк 175, Яблонов 170 (+ лавочных 60 + банних 77), Новий Оскол 138, Короча 97, Чугуїв 88 (+ млинового 106), Хотмижськ 82 (+ 95 п. медвяного оброку + 5 крб.), Усерд 80, Карпов 76, Добре 66, Вольний 60 (+ млинового 48), Недригайлів 52 (млинового), Сокольськ 41 Болхов 34, Обоянь 30 (+ 42 млинового), Усмань 30, Верхососенок 22, Камінне 9 (+ 10 млинового), Олешня 8, Талецьк 2 крб., всього 2.223 крб. (М. Д., Блгр., ст. 370, а. 90).

Диктатура поміщицького уряду за слабкої адміністративної системи, при аморфному суспільстві і вбогій людності могла існувати тільки за глибоко витриманого централізму. Відбивавсь цей централізм на житті служилих українських залог по містах московського півдня, відбивавсь він, як нижче побачимо, і на житті Слобожанщини. Але незмога здійснити державну схему в умовах швидкого зростання й мінливого життя слобідських громад сприяло тому, що певні галузі їх урядування відокремилися в сферу козацької автономії, а загроза тяжкої адміністративно-фіскальної системи скріплювала становище старшини і її панування на Слобожанщині. Можливо, що це чимало, прискорило процес розвитку козацько-старшинської автономії, що розвинулася не вважаючи і всупереч цим несприятливим умовам.

Як сказано вже в першій половині XVI віку передові військові сторожі Московської держави опанували природну південну оборонну смугу середнього Дінця, що замикала собою південний берег Центральної східньоевропейської височини. На жаль, ми не маємо безпосередніх відомостей про початки тутешньої московської служби, але можна думати, що початок реґулярних роз'їздів степових сторож з південних західніх фортець р. Сойму — з Путивля і Рильського сягають дуже давніх часів. На ці дві старовинні бази осілого життя, старі князівські осідки південної Сіверщини, — Путивель і Рильськ спираються московські сторожі і станиці і в другій половині XVI в. коли виступають вони як складна чудово організована і детально реґляментована система. Діяльність сторож, станиць і „стоялих голів" охоплювала власне ту територію, що вже від тих часів і аж до кінця XVII віку була за терен державної московської колонізаційної діяльности з одного боку і з другого боку — була за тих же часів в посіданні мандрівної уходницької української людности. Сторожові роз'їзди, виходячи з Путивля чи Рильського, перетинали р. Псел приблизно в районі пізнішого м. Сум, р. Ворскло приблизно в районі м. Вольного, далі обходили з заходу і півдня лісовий масив Харківщини і на півдні охоплювали степовий пляцдарм в горішній течії річок Самари, Береки й Торця, де татарський шлях розбивавсь на дві сакми — Ізюмську і Муравську і давав від себе низку менших шляхів в напрямку перелазів Савинського, Балаклейського, Обишкінського і ін. Далі роз'їзди переходили на північний берег Дінця і доходили до гирла р. Айдару [1]).

Як згадувано вище, в кінці XVI віку на північ від цієї смуги військових сторож з'явилися дві південні московські фортеці — Білгород на Дінці і Валуйки на р. Осколі. Білгород (1593), збудований на горішній течії Дінця, майже в центрі південної частини Центрального плато, а разом з тим між двома головними татарськими сакмами, зробивсь центральною фортецею усіх оборонних споруджень на Слобожанщині і центром вістової і сторожової служби на півдні. Білгородські станиці охоплювали всю територію Слобожанщини, доїжджаючи до верхів'їв р. Орелі і Самари на заході і гирла Айдару

---

[1]) Перегляд станичної служби — див. Д. Багалѣй, Очерки, с. 91 і далі на підставі давнішої клясичної праці і матеріялів Бєляєва „О сторожевой, станичной и полевой службѣ"... розпис станиць р. 1571 (М. Тюфякіна і Ржевського і інш.) видано знову в А. М. Г., сс. 7 — 13. Термін „сторожа" мав ще вузьке спеціяльне розуміння, що відрізняло „с орожі" від „станиць", але на деталях організації сторожової служби не маємо змоги тут спинятися.

ба навіть Деркула (Сокольїх Гір) на сході; т. ч. Білгород перейняв на себе попередню сторожову службу Путивля і Рильського. Року 1628 було тут 40 станиць (і 360 чол. станичників [1]), р. 1642 менше — 24 станиці по 9 чол. в кожній, які їздили до гирла р. Айдару [2]).

Білгородська фортеця, як центральна, мала відповідно велику залогу, що складалася р. 1649 з 1301 душі, з них 1.055 д. кінних) [3]). Воєвода білгородський мав ранґ „воєводи головного міста", і мав привілей контролювати зміну воєвод по інших містах і їх діяльність, а також пересилати до них розпорядження від центральної влади [4]). Цей же воєвода мав обов'язок доглядати фортифікації на Слобожанщині і керувати будуванням нових міст. У Білгороді централізовано і роздавання промислових уходів на Слобожанщині: до Білгорода тягли „юрти" центрального району Слобожанщини — по рр. Удам-Лопані-Можу; у сточищі р. Уд лежали і величезні володіння білгородських церков і манастиря. В цей же бік в напрямку на південний захід звернено було і військовий фронт фортеці.

Східню частину південної оборонної смуги охороняла друга фортеця Валуйки (1599).

М. Валуйки було висунено досить далеко на південний схід; лежало місто не в „Черті" а на властивій Слобожанщині, у сточищі річок Валуя і Протви, в степовій місцевості, де всеж було чимало лісових островів; відокремлюючи донецьку частину Слобожанщини від дінської (Острогожчини), це місто творило тут з своїми селами й слободами острів російської колонізації (як на південному заході Чугуїв). Валуйська залога була невелика (р. 1626 — 630 чол., з них 436 кінних козаків і стрільців [5]); р. 1637 — 351 д. [6]); пізніш тут було понад 500 чол. служилих); фортеця теж не була міцна; здається тут зовсім не було мурів, мабуть через те, що поблизу не було доброго лісу [7]). Проте, на валуйську залогу покладено відповідальні обов'язки охороняти всю смугу південно-східнього степу між Дінцем і Доном, а передусім неспокійні місця уходів на долішньому Осколі і Айдарі; разом з вороніжцями валуйчани мали охороняти і середній Дін, особливо район р. Богучару. Відповідно валуйські станиці (було їх з р. 1628 весь час 24 — по отаману і 5 їздців в кожній, всього 144 душі) їздили на гирло р. Осколу до Ізюму і Святих Гір і далі аж до р. Бурлуку [8]). Велику ролю в степовій сторожі відігравала українська

---

[1]) Д. Багалѣй, Очерки, с. 106.

[2]) М. Д. Десятня ч. 251; в кожній станиці був тоді голова, отаман, 2 вожі і по 5 їздців (М. Д., Блгр., ст 288, аа. 106 і 109).

[3]) Ibidem, a. 106. Залога мала такий склад: дітей боярських 418, станичників 399, українських козаків 51, полкових (російських) козаків 183, стрільців 195, пушкарів 51. В року 1646 всієї людности було в Білгороді 2.634 душі, що мешкали в 833 дворах (М. Д., Писцова кн. ч. 344).

[4]) Цікавий прецедент: р. 1656 білгород. воєвода заарештував цареборисівського воєводу Коптєва на підставі скарг людности без наказу з Москви (див. нижче).

[5]) М. Д., Писцова кн. ч. 149.

[6]) М. Д., Блгр., кн. 2, а. 16 (разом з станичниками 495 д.).

[7]) Р. 1657 призначений до Валуєк воєвода Ол. Ловчиков писав, що він прийняв „город земляной Волуйку"; скарживсь, що через стан фортеці їй загрожує небезпека (М. Д., Приказн., ст. 297, а. 96).

[8]) Второвъ и Александровъ-Дольникъ, Древн. грамоты..., т. I, с. 118; описи станиць з рр. 1628, 1633, 1644, 1652 — див. М. Д., Десятн. 143, 301 і 251; Блгр., кн. 2.

залога в Валуйках[1]). Життя валуйчан зминало в характерних умовах степу: р. 1657 воєвода, побоюючись татарського нападу, наказав людності покинути пасіки, яких було дуже багато; р.1649 наказано, щоб під час оранки половина людей орала, а друга половина стояла напоготові із зброєю[2]); щаразу бачимо валуйчан на рибних і звіриних ловах на середньому Дінці, де вони зустрічаються з „ворами“ — уходниками.

Цікаво, що мало не одночасно з будуванням Валуєк (рр. 1599 — 1600) збудовано ще одне місто — Цареборисів у гирлі р. Оскола[3]). Це був дуже рисковитий крок, але важко добачати в ньому тільки бажання Годунова звільнитися якось від ненависного боярина Б. Бєльського, доручивши йому небезпечну справу: розташований на Дінці в гирлі Оскола, отже в вузлі важливих річкових шляхів, поблизу славетних Ізюмських уходів і Торських озер, Цареборисів мав відіграти велику ролю, як військовий форпост проти татар, осередок для боротьби з „черкасским воровством“ і як опора для південних сторож.

Коли під час „Смути“ місто було знищене, це завдало багато труднощів для московської колонізаційної охоронної діяльности на півдні в першій половині XVII в.

Зруйноване місто потім не було відновлено, аж доки тут р. 1654 оселилися українські еміґранти. До цього спричинилося не тільки небезпечне становище городища, але також і те, що увагу урядову за цієї доби звернено було в інший бік; тому й інші фортифікаційні плани адміністрації на південному сході не було реалізовано. За такий план був план воронізького воєводи А. Бутурліна побудувати фортецю на Дону, на славетному Казанському перелазі, коло гирла р. Богучара і т. ч. перетяти шлях українським добичникам, що йшли з Дінця через Айдар на р Богучар, з'єднувалися тут з ватагами з Дону і йшли звідси на північ: вони, як писав воєвода, „рѣку Дон отняли небольшими людьми“[4]).

Другий нездійснений план був план збудувати фортецю на Торських солоних озерах. Вище вже підкреслювано, яке значіння мали ці озера для українського уходництва — це уходництво мало тут ніби головний свій осередок на Дінці. Для російської адміністрації крім того багато важило ще й те, що сюди ввесь час їздили служилі люди з міст Білгородської Черти, щоб варити сіль, а нерідко тут перебували й чималі загони з Польщі з цією метою. Через те мати тут осідок для військової залоги багато важило для московського уряду. Крім того, на озерах можна було б побирати чимале мито. „Стоялі острожки“ для сторожі були тут, здається, вже в 1644 — 6 рр[5]), Року 1646 план будування фортеці поставлено на порядок денний. Розпочато збирати відомості про озера, наказано валуйському воєводі зробити

---

[1]) Р. 1642 згадується залога в 62 чол. на чолі з отаманом Петром Даниловим (М. Д., Блгр., кн. 15, а. 218); р. 1656 — 48 д. з отаманом А. Антоновим (М. Д., Блгр., кн 2, а. 56).

[2]) А. Ю. и З. Р., VIII, с. 5.

[3]) Д. Багалѣй, Матеріалы; т. I, с. 297.

[4]) Ibidem, т. II, чч. 9 і 10, рік 1647.

[5]) Про такий острожок в Маяцькому на р Торці згадує акад. Д. І. Багалій (Очерки, 245) за Філаретом (V, сс. 117 і 145); проте, досить численні архивні матеріяли про Тор, що з ними я міг обізнатися, нічого не кажуть про цей острожок, а ні в 1640-х, а ні в 1650-х, роках.

детальний опис і чертеж цієї місцевости. Представники української козацької залоги в Валуйках поставилися до проєкту прихильно, можливо сподіваючися на вигідніші умови щодо конкуренції на озерах з вільними уходниками, і дали оптимістичні висновки щодо перспектив будівництва [1]). Але інакше поставилися валуйські росіяни з своїм воєводою, міркуючи мабуть про ті труднощі, які були б постали для них у зв'язку з реалізацією плану [2]). Раптом хід справи пожвавішав. У березні 26-го 1648 р. до Хотмижського приїхав місцевий чоловік, посиланий до Миргорода по вісті, і оповів про чутки, ніби п. Батий з наказу гетьмана Потоцького вже наготував людей й матеріяли, щоб на весні йти й збудувати місто на Тору. А що на озерах справді раз-у-раз перебувала людність з закордону, ця чутка була ймовірна. За тими ж чутками п. Лабицький мусів будувати місто на р. Мерлу. Через те наказано негайно розвідати про справу досконаліш [3]). Та на тому не скінчилося. Вже 12 квітня наказано негайно розпочати будувати місто Торець, а до Яблонова, Курського, Білгорода, Нового і Старого Осколу надіслано розпис 500 душ людей і хлібних запасів, які треба було негайно готувати [4]). На місцях розпочалася діяльна підготова й листування, але раптом вислано на місця наказа припинити всі розпочаті заходи, бо „на р. Тору города строить нѣколи“ [5]). Невідомо, що саме викликало цю постанову: чи те, що чутки виявилися фалшиві, чи може звістки про велике заворушення, що розпочалося під той час на Україні. Будування Торецького острожка залишено надовго, і тільки з р. 1660 маємо невиразну звістку про наказ вирядити на р. Тор українських козаків, що прийшли тоді на службу до Воронежа [6]).

Таким чином на південному сході Валуйки лишалися за єдиний центр оборони і адміністрації. Відколи занепав Цареборисів, передовий форпост Московської держави відсунувсь куди далі на південний захід ближче до сфери головних інтересів держави в другій чверті XVII віку. За передовий форпост на Слобожанщині 1640 р. зробивсь Чугуїв, що його збудували , як відомо, українські еміґранти 1638 р. Коли еміґранти повернулися до Польщі, в ньому приміщено російську залогу (в 1641 році) [7]). Чугуїв через розташування своє мав відіграти визначну ролю передового охоронного центру: він лежав на Дінці, сполучаючися т. ч. з близькою Білгородською фортецею, розташований між двома головними сакмами, близько до їх початку, оборонений від небезпеки дуже перетятою лісовою місцевістю. Не вважаючи на своє значіння передового форпоста на півдні, Чугуїв мав досить малу залогу,

---

[1]) М. Д., Приказн., ст. 170, а. 347.

[2]) Ibidem, а. 353. Під час огляду озер на посланого з Валуєк напали уходники, і він мав вертати не закінчивши доручення.

[3]) М. Д., Приказн., ст. 571, а. 111.

[4]) М. Д., Блгр., ст. 203, а. 634 і ст. 255, а. 1

[5]) М. Д., Блгр., ст. 431, а. 73.

[6]) Ibidem, а. 73. Оглядаючи заселені місця на середньому Дінці, не можна не згадати про два манастирі — Савинський і особливо Святогорський, де спинялися завсіди станиці і сторожі. Але був він замалий (4 старця р. 1656) і самостійного колонізаційного значіння не мав (див. нижче, розд. IV).

[7]) До історії Чугуєва — див. розвідку Н. Петрова, Къ исторіи колонизаціи Слободской Украйны, К. С., 1888, IV, писану за матеріялами чугуївських стовпців музею К. Церк.-Арх. Т-ва.

що її до того тримали в досить тяжких матеріяльних умовах, отже вона часто в значній частині розбігалася. Так року 1642 тут лишилося всього 408 душ [1]).

Від татарської небезпеки Чугуїв не визволяло добре оборонене положення, як це показує татарська облога 1643 р. [2]). Але ще більше страждали чугуївці від постійних нападів українських уходників і пасічників, що грабували служилих в якихось 3—4 верстах від міських мурів, як це було рр. 1644, 46, навіть 1650 [3]).

Московська влада через те розмірно невелику увагу приділяла Чугуєву і призначала мабуть його не для оборони (бо татарські сакми проходили далеко від міста), а для вістової служби. Станиці чугуївські в р. 1650 в кількості 10 (по 1 голові і 4 їздці в кожній — отже 50 душ всього) їздили проте тільки до Валок на захід і до Цареборисівського городища (гирло р. Осколу) на сході [4]). В 1650-х роках Чугуїв відіграв визначну ролю під час оселення в його повіті 2-х нових міст і низки слобід [5]).

Ми бачили, як чутливо поставилася Москва до чуток про польські претенсії і наміри на Тору. Бачили також, що зрештою не там зосереджено було головну увагу московського уряду. Головну увагу звернено на те, щоб фортифікувати західню частину південного кордону, і то не через те, що можливі були татарські напади, але щоб закріпити ці землі за Москвою супроти можливих польських претенсій.

Фортифікаційну роботу в цій місцевості — у сточищі горішнього Ворскла — почато одночасно з будуванням усієї Білгородської Черти, наприкінці 1630-х років. Р. 1641 збудовано тут дві фортеці: Вольне і Хотмижськ на Ворсклі [6]). Ці фортеці перетяли бічні татарські шляхи від Муравської сакми на Бакаїв шлях, а звідти до Путивльщини, Рильщини і Курщини. Самий Бакаїв шлях (що починавсь коло гирла р. Мерла) перетинали замки Гадяцького ключа на польській території.

---

[1]) Д. Багалѣй, Очерки, с. 56.

[2]) Ibidem.

[3]) М. Д., Блгр., ст. 181, а. 99; ст. 211, а. 35; також див. нижче в розділі про „черкаське воровство".

[4]) Д. Багалѣй, Матеріалы, т. II, ст. 74. Варт згадати, що через Чугуїв проїздили з центральної Московщини на Дін московські служилі, донці і „гулящі люди" (Харків. Центр. Істор. Архів, Чугуївське листування, ст. 25).

[5]) До історії Чугуєва багато відомостей подав Є. Альбовський, Харк. коз., сс. 20—37.

[6]) У році будування в Хотмижську влаштовано 254 д. дітей боярських, 125 стрільців, 350 рос. козаків, 23 пушкарі та 1 коваль, усього 753 д. (Д. Багалѣй, Матеріалы, т. II, с. 30, строєльна книга р. 1646, в заголовку помилково помічено роком 1640-м). Станиць здається не було, а сторожі стояли між Вольним і Білгородом, на південь, на р. Удах в 90 вер. від міста. В р. 1655 тут було 30 д. станичників (М. Д., Десятня ч. 254). Вольний р. 1653 мав 5 станиць по 5 душ, що їздили вздовж р. Ворскла до гирла р. Мерла (Колонтаєвої Гаті — Н. Оглоблинъ, Обозрѣніе историко-географическихъ матеріаловъ XVII в., „Описаніе документовъ и бумагъ. Моск. Арх. Мин. Юст." т. 4, с. 309 і М. Д., Приказн., ст. 571, а. 129.) В р. 1643 в Хотмижську було 418 душ служилих, в Вольному 288 (И. Миклашевскій, op. cit., ст. 141). Ці міста, а також Карпов (між Хотмижськом і Білгородом) збудовано на місцях старих урочищ: Карпові Сторожев'ю, Хотмижському Городищі і Вольному Кургані (Оглоблинъ, op. cit., с. 313). В р. 1641 між Охтиркою і Вольним збудовано Лосицький острог „чтоб того Лосицького городища не занели преж их Литовские люди" (М. Д., Блгр, ст. 146, а. 284); але після розмежування 1647 р. наказано перевезти все знаряддя до Охтирки, „а в Лосицком острожке служилым людям быти не велено" (М. Д., Приказн., ст. 174, а. 28).

Щоб перейняти татар на самій Муравській сакмі і не підпустити їх до Черти, збудовано вже р. 1646 Можевський острожок (Валки) приблизно на широті Чугуєва, на межі між харківським лісовим масивом і лісами по р. Мерлу у досить вузькому вододілі між верхів'ями рр. Мерла і Можу. Це було найтісніше й найнебезпечніше для татарської кінноти місце, і здавна існували тут досить потужні земляні фортифікації (вали) невідомого походження. Тут і раніш постійно проїздили сторожі, але сторожового острожка, здається, не було. Будування проваджено не поступінно, а зразу ж, як з'ясовує Є. Альбовський [1]), зважаючи на велику татарську небезпеку, збудовано фортецю, поставлено гармати і призначено воєводу. Будування Валок було тісніш зв'язане з польськими претенсіями на землі по р. Мерлу (пор. протест полтавського державці Я. Клосинського). Острожок був невеличкий і незручний, залога мала (з дуже непостійним складом між 100 до 250 чол.), та й та увесь час розбігалася через дуже важкі умови життя, які головним чином полягали в ворожих стосунках з околишньою пасічною людністю [2]). Пізніш ця фортеця зовсім підупала, і р. 1667 ватага українських еміґрантів перенесла її на інше місце в верхів'ях р. Можу, а на старому городищі через деякий час відновлене (теж українське) поселення Нові Валки чи Перекоп [3]).

Одночасно з будуванням Валок наказано воєводі хотмижському захопити Городне городище на р. Мерлі в гирлі рр. Мерчика раніш, ніж це встигнуть зробити поляки, і збудувати тут острог [4]). Це й зроблено за допомогою з Вольного [5]). І надалі острожок доглядали і контролювали з Вольного, але гармату і пушкарів присилали і доглядали з Хотмижського [6]). На початку 1650-х років тут була залога в 100 чол., що багато страждала від нападів околишніх пасічників (як у Валках та Чугуєві [7]). Р. 1664 острожок за наказом з Москви зліквідовано, знаряддя перенесено до новозбудованого Колонтаєва, а в мурах острожка оселено українську колонію, що з'явилася тут мабуть незадовго перед тим [8]).

Власне кажучи, аж до кінця 1640-х років на всьому досить великому просторі від Валок до Путивля, Рильського й Курського не було жадного

---

[1]) Є. А. Альбовський, Валки, украинный городъ Московскаго Государства, „Сборн Хар. Ист.-Фил. О-ва", т. 16, 1905, с. 8; це єдиний добрий огляд історії одного міста з цілої території Слобожанщини (коли не рахувати м. Харкова), написаний на підставі великого архівного матеріялу, зачерпненого з Моск. Архіву Мін. Юст. (Тепер. М. Д.).

[2]) Див. при огляді пасічництва і нижче в розділі про „черкаське воровство". Все ж господарство валківців стояло не погано, і худобу свою вони випасали аж на р. Орчику (Д. Багалѣй, Матеріалы, ч. II, с. 81).

[3]) Є. Альбовский, op. cit.; І. Срезневський (Историческое Обозрѣніе гражданскаго устройства Слободской Украины, с. 4) згадував про те, що Можевський острожок збудував в 1640 р. Кіндрат Сулима; акад. Д. І. Багалій (Очерки, с. 415, пр. 2) не вважає цю звістку за певну.

[4]) Н. Оглоблинъ, op. cit., сс. 134 і 299; Д. Багалѣй, Матеріалы, т. II, с. 47.

[5]) М. Д., Приказн., ст. 174, а. 70; тут же строєльні книжки і топографічний опис околишньої місцевости.

[6]) М. Д., Сівськ., ст. 129, а. 154. Мм. Волне і Охтирку відає чомусь переважно яблоновський воєвода.

[7]) М. Д., Приказн., ст. 571, а, 122.

[8]) М. Д, Сівськ., ст. 179, а. 122.

міста крім новозбудованих на Черті Хотмижська і Вольного. Отже в цих роках західній відтинок Черти висів в повітрі. Р. 1646 збудовано Валки і Городне, а року 1647 на підставі мирової угоди і за новим розмежуванням Москва дістала низку прикордонних польських острожків.

Як показує опис острожків, зроблений, коли їх передавано [1]), вони перейшли до Москви звільнені від людности, яка частково не повернулася до Польщі, а еміґрувала за кордон (так 10 родин з Бобрика і Олешні перейшли до Вольного [2]); але дуже гарні дерев'яні фортеці і частина покинених будинків перейшли до нових хазяїв цілі.

Перше передане місто, починаючи з півдня, була Охтирка. Під час передачі на городищі описано острог, під ним слободу на 48 дворів; в околицях міста багато пасік. Першими по передачі часами це був невеличкий. Московський острожок з залогою в 49 душ, що його доглядав олешинський воєвода [3]); допіру наприкінці 1653, чи початку 1654 тут оселилося кілька сот еміґрантів з Лівобережжя, і т. ч. Охтирка перетворилася на велике полкове місто, на яке спиралася вся Білгородська Черта своїм західнім краєм.

Недалеко від Охтирки на північний захід від неї за Ворсклом лежала Олешня. Під час передачі це було рівняючи досить значне поселення: тут було 2 замки, 530 дворів (з них 403 зберегли свої будівлі), 36 крамниць, 4 ковальні і зокола аж 30 гуралень. Року 1648 призначено сюди за воєводу Р. Борятинського на чолі з залогою в 143 душі (з них 31 постійних „жильці" решта „веденці" з інших міст). Офіційно Олешня це була остання фортеця Білгородської Черти [4]). Р. 1650 сюди мали висилати по 100 душ з Курського і Сівського, острожок був досить слабкий, на погляд нового воєводи; в р. 1656 тут було 351 душ, з них 77 українців, решта діти боярські [5]).

Далі на захід, близько р. Псла, лежало м. Бобрик. Тут як і в Олешні передано було 2 замки, в них 349 дворів і 9 крамниць; під містом с. Будилівка (18 дв.), що після передачі, здається, спустіла. Лежачи поблизу Гадячого, це місто мало для Москви велике значіння; вже р. 1648 сюди вислано з багатьох південних міст 254 душ служилих [6]). Але прийняте місто здалося новій адміністрації незручним, бо лежало на Сагайдачному шляху, поблизу кордону і мало занадто простору фортецю, яку годі було утримати в разі нападу з звичайною для московських острожків невеличкою залогою [7]). Р. 1651 вирішено було перенести фортецю й наказано вислати 610 душ служилих з різних міст для будови (у будуванні взяли участь і кромські українці з отаманом Г. Трофімовим) [8]).

Призначений сюди воєвода Ф. Арсеньєв вибрав зручне місце на одному з трьох близьких „Кам'яних городищ" на р. Пслі [9]); тут під час передачі

---

[1]) Холмогоровъ, Акты, относящіеся къ Малороссіи, „Чт. Моск." 1885, кн. 2.

[2])М. Д., Десятня ч. 213, а. 265.

[3]) М. Д Приказн,, ст. 571, а. 102.

[4]) Ibidem.

[5]) А. М. Г., II, с. 263, р. 1650; М. Д., Блгр., ст. 384, а. 334, р. 1656.

[6]) М. Д., Десятня ч. 298.

[7]) А. Ю. и З. Р.. XIII, с. 275; М. Д., Блгр., ст. 304, а. 379.

[8]) М. Д., Сівськ., ст. 129, а. 173: „городу Бобрику 20/I—1651 быти не велено"; про участь українців — в реєстрах М. Д., Десятня ч. 298.

[9]) М. Д., Сівськ., ст. 129, а. 173.

була слобода на 68 дворів і багато пасік, але в р. 1651 сиділо тільки дві родини українців [1]). Того ж року місто збудовано і влаштовано в ньому 262 служилих, з них 200 дітей боярських, вийняткове явище на півдні [2]).

Останнє передане місто було Недригайлів на Сулі між гирлом р. Терна і м. Ромном, де передане було чимале поселення: 145 дворів, оточених земляним валом, і за валом на посаді і в слободах 306 дворів. Лежачи на р. Сулі поблизу м. Ромна, Недригайлів був дуже важливим прикордонним центром між рр. Пслом і Сеймом, замикаючи з заходу степовий пляцдарм на південь від Путивля, відіграючи визначну ролю осередку для зносин московської адміністрації з лівобережними містами і разом з тим являючи собою забороло для лівобережної еміґрації з Роменщини, що її тиск місцевий воєвода відчував дуже гостро. Залога тут була здається дуже мала, бо навіть присутність 50 приїжджих козаків з сусіднього закордонного міста Костянтинова дуже непокоїла воєводу [3]). На захід від Недригайлова в гирлі р. Олешенки лежав острожок Ольшанський з 91 двором, але після передачі до Москви його, здається, зліквідовано.

Увага, яку уряд звертав на західній кордон Слобожанщини, цілком виправдувалася досить складним і небезпечним для Московської держави становищем у цій місцевості, де уперто просувалася наперед півосіла пасічницька людність з Лівобережжя. Передані від Польщі міста добре скріпили цей відтинок оборонних смуг московського півдня.

На історію української колонізації на Слобожанщині чимало вплинуло те, що на Слобожанщині поширилися російські села; але з історією цих сіл тісно зв'язане питання про міру господарчої експлуатації країни з боку взагалі службової людности місцевих залог. Звичайно прийнятий в науці погляд, що господарче освоєння території від московських служилих на півдні не було велике, стверджують і наші джерела. Служила людність південних міст, переобтяжена військовими повинностями, дивилася на своє перебування по цих містах як на тяжку повинність, мало не кару, увесь час мріючи повернутися на північ, ближче до батьківщини, і через те не мала великої охоти і потрібних умов, щоб кохатися в хліборобстві. Може сприяло цьому і ставлення служилої людности до землі не як до об'єкту промислової експлуатації через прикладення праці, а як до джерела особистої натуральної поживи. Через те головну увагу зверталося не так на розвиток сільсько-господарчої промисловости, як на одержання хлібного і грошового утримання. Знаючи, що на хліборобську ініціятиву людности нема чого покладатися, уряд намагавсь забезпечити залоги південних міст, довозячи хліб з півночі, а так само вводив т. зв. „десятинну" оранку, що працювати на ній було обов'язково й урожай з неї ішов на хлібне утримання самих же залог. Отже хліборобство не притягло великої уваги служебної людности південних міст, дарма що земельні

---

[1]) Н. Оглоблинъ, op. cit., с. 226; М. Д., Десятня ч. 169, а. 34.

[2]) М. Д., Десятня ч. 298. Камінне як і Недригайлів відав воєвода путивльський, а не білгородський (Див. „Опис. док. и бум. Моск. Арх. Мин. Юст"., с. 18, с. 2, прим. 1).

[3]) М. Д., Блгр., ст. 304, а. 113. Усі передані міста позначені на Бопляновій мапі, при чому найбільшу фортецю вказано в Недригайлові, менші — в Охтирці і Олешні; в Кам'яному — тільки поселення (В. Ляскоронскій, op. cit., мапа Київського воєводства).

її наділи були чималі, становлячи по 50 пересічно четей у полі = 75 десятин усього. Землю відповідно до номінальних „окладів“ відрізали кожній категорії служилих в кількох полях, а далі ці поля сама громада поділяла між себе, при чому пайка кожного члена громади лишалася за ним і його спадкоємцями чи наступниками в службовім реєстрі, а до громади не поверталася. Проте врядигоди, як зазначив І. Миклашевський, [1]) відбувалася перевірка і загальний перерозподіл земельнних „дач“. Так утворився тут своєрідний лад „четвертного“ землеволодіння, що його різні автори уважали то за помісний (акад. Д. І. Багалій), то за общинний (Бєляєв) і який дав в дальшому особливу культурно-історичну форму „одиодворської“ землевласности.

Щоб наблизити поселення до земели, окремі категорії служилих виділяли з-під фортеці на окремі слободи; але такі слободи з міркувань адміністративних (нетривкість служебної людности) і військових (потреба охорони фортеці) оселювано звичайно попід самим містом, в 1—3 верствах від нього. Так утворювалися численні приміські слободи козацькі, стрілецькі, пушкарські тощо. Щодо до вищих служебних категорій — дворян і дітей боярських, то через їх більшу надійність, великий розмір земельних дач і можливість (реальну) експлуатувати селянську працю, їх з більшою охотою виділювано на окремі поселення, до чого і сами ці служилі категорії виявляють виразну тенденцію [2]). Огляд сіл на півдні Московської держави в кінці першої чверти XVII віку подав Миклашевський в згадуваній вище праці [3]). На властивій Слобожанщині, що ввіходила до Донецької волости Білгородського повіту, тоді зовсім не було поселень самі тільки юрти [4]). По інших волостях, власне близько самого Білгорода, було: 7 сіл у Розумницькому стані (в них в 1—84 дв., в 2—25 дв., в інших менше [5]), 10 сіл в Коренському стані (кількість дворів в них 60, 58, 48, 45, 30, інші менше [6]), і 9 сіл в Корочанському стані (34, 18, 10 і менше дворів [7]), а всього в цілому Білгородському повіті (разом з Сажним станом) було 32 поселення. По цих селах мешкали мало не самі служилі, на кожного з них припадало пересічно по 0,7 селян і по 2 душ сільської людности разом з бобилями“ (всієї людности 320 служилих і 647 селян). Цікаво, що на Білгородщині села були більші, ніж звичайно за тих часів (напр. в Оскольському пов.). Про російські села на властивій Слобожанщині, що постали тут, як будовано московські фортеці, маємо уривчасті відомості з 1640 — 1650 років. Передусім побільшало сіл у західньому відтинкові Черти, коло міст Ольшанська (Воронізького пов.), Н. Оскола (Оскільського п.), Корочі (кол. Білгородського повіту) так само у Валуйському повіті [8]). Так само

---

[1]) И. Миклашевскій, Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства, М. 1894 с. 87. Ця праця містить прекрасну аналізу складу і господарчого побуту служилих верстов півдня в І-ій половині XVII віку.

[2]) Але в р. 1651 наказано сплатити двори дітей боярських по р. Пслу, що не хотіли переходити до мурів м. Обояні (М. Д. Блгр. ст. 328, л. 53).

[3]) Миклашевський, с. 102; Д. І. Багалій подав теж реєстр російських сіл на Слобожанщині, але на підставі даних після 1663 р., через що не можемо з нього користатися (Очерки с. 249).

[4]) І. Миклашевський, op. cit., с. 106. [5]) Ibidem, с. 103. [6]) Ibidem, с. 104.

[7]) Ibidem, с. 105.

[8]) Про них больших відомостей не маємо, але Л. Вайнберг на підставі своїх джерел (мапа при „Воронежскихъ Актахъ“, т. І) подав відомості тільки про села в запіллі Черти і на півд.-зах. від Валуєк (для часів пізніших).

в західньому відтинкові Черти з'явилися села поблизу м. Карпова — Високе і Ямне [1]), певно й села під самим Білгородом. Коли помер син борський з Хотмижська Л. Овдеєв, зроблено опис його „усади" (земель); із свідчень дітей боярських з сусідніх сіл бачимо, що під Хотмижськом (на р. Локні, трохи вище Хотмижська по правому берегу Ворскла) було р. 1648 аж 4 села: с. Чумаково (15 дітей боярських), Тростенське (19 д. б), Хотешське (13 д. б,) „Невідоме" (12 д. б.) [2]). Виселення на р. Локню не задовольнило хотмижських дітей боярських, і вони почали посуватися далі на північ, в запілля Черти, на Обоянське городище і до водозбору р. Пени [3]). Це занепокоїло воєводу, і він заборонив виселюватися так далеко [4]), та р. 1650 діти боярські дістали дозвіл від центрального уряду селитися на р. Пені, може в зв'язку з будовою сусіднього м. Обояні [5]).

Найбільше сіл засновано поблизу Чугуєва. З р. 1646 маємо звістку, що зважаючи на тяжке становище міста супроти татар і „воровства" чугуївцям заборонено виселятися з міста; тимчасом тамтешні діти боярські повиходили на помістя і живуть в 10—20 верстах від міста [6]). Знаємо про слободу в Салтові; звідти р. 1656 частина дітей боярських перейшла до с. Жихоря [7]); поруч з Жихорем бачимо с. Бабаї чи Архангельське [8]), а в р. 1658 чуємо про велику родину (селян) — батька Луніна з 4 синами і їх товаришів, що живуть в с. Васищевому „за чугуевскими детьми боярскими за Пр. Васищевим, да за Мих. Ливоновим, да за Сопр. Левиним" [9]). Т. ч. маємо вже села з експлуатацією селянської праці. У перепису 1660 р. до Харкова тяжіло 4 села, де жили діти боярські (з своїми селянами), Липці (8 люду) Жихор (20 люду), Тишки Руські (37 людей) і Ольшана (9 людей) [10]).

Крім хліборобства служила московська людність займалася уходництвом, особливо людність Валуйська і Хотмижська (рибними і звіриними ловами і бортництвом); займалися і більшими підприємствами — брали в оренду південні юрти; так р. 1646 двоє хотмижан платили з бортних уходів за Ворсклом $98^1/_2$ пудів меду на рік [11]). Особливо розвинені були бортні уходи Севрюцької людности з Путивля, що відколи засновано Вольний і Хотмижське, перейшла й до цих міст.

Щодо проблеми російської народньої колонізації на Слобожанщині [12]), то

---

[1]) Ibidem с. 105.

[2]) М. Д. Приказн., ст. 174 а. 140.

[3]) М. Д. Приказн., ст. 571 а. 45.

[4]) М. Д., Блгр. ст. 256, а. 84; „селитьбу велѣть розметать". Отже і тут маємо зародки заїмки, але вона не розвинулася в дальшому.

[5]) М. Д. Блгр., ст. 328, а. 235.

[6]) М. Д., Блгр., ст. 384 а. 339.

[7]) М. Д. Блгр., ст. 370, а. 76; Сівськ, ст. 158, а. 244: Салтовську слободу знаємо з 1640 р. (Филаретъ. VI, 85).

[8]) М. Д.. Блгр., ст. 480, а. 222; тут діти боярські жили в р. р. 1643, 1648, 1653 (Филаретъ II, 101—102). Року 1654 дітей боярських оселено також на Верховитській і Бершадській полянах на р. Бабці (Харк Центр. Істор. Архів, Чугуєвське листування, ст. 36 (мос) чч. 14, 687).

[9]) Н. И. Петровъ, Къ исторіи колонизаціи Слободской Украины", К. С., 1888, кн. IV, 23

[10]) Див. авторову розвідку: Харківський перепис р. 1660, „Зап. Іст. Філ. Відд.", XX.

[11]) М. Д. Приказн., ст. 571, а. 147.

[12]) Див. диспут між акад. Д. І. Багалієм і В. С. Ключевським — Д. Багалѣй, Очерки изъ русской исторіи. т. II.

селянська колонізація з центру Росії йшла в інших напрямах, і на Слобожанщину потрапляли тільки випадкові її бризки (як у згаданому селі Васищеві). Як з'ясував Яковлев, труднощі, сполучені з будуванням фортифікацій Засічної і Білгородської Черт повинні були лякати селянську еміґрацію більше, ніж татари; ті ж, хто проходив, легко знаходили собі притулок по військових залогах, бо до них „верстали" кожного, не дуже розбираючись, звідки він походив [1]).

Усе ж служебна людність, розселившися по селах, утворила острови російської людности, що збереглися геть аж до наших часів в тих місцях, де утворилися ще в 1640—50-х роках, а власне: 1) на обох берегах горішнього Дінця в районі між Чугуєвим і Салтовим (чугуєвські поселення) і 2) на правому березі горішнього Ворскла в районі м. Хотмижська (ближче запілля західнього відтинку старої „Білгородської Черти" [2]).

Масова осіла українська колонізація 1650-х років вихопила з рук московської адміністрації ініціятиву в справі дальшого залюднення Слобожанщини й будування на Слобожанщині нових міст та фортець. Заклопотаний ускладненями на заході і тяжкою білоруською кампанією, московський уряд не міг з тою ж енерґією, як в 1640-х роках провадити далі свою будівничо-фортифікаційну діяльність. Усеньку увагу звернено тепер на те, щоб підтримати фортеці, які вже існували, постачати зброю й інші засоби новозбудованим українським містам; але, як побачимо далі, участь московської держави у будуванні фортець і озброєнні їх та їхніх залог по українських містах була завсім мізерна. За все десятиліття 50-х років збудовано на півдні тільки три нові фортеці, та й то одна з них лежала у запіллі Черти (Обоянь 1649 р.[3]), друга являла собою невеличкий форт під самим Білгородом (Нежегольське, залога-115 чол.) і третя — Колонтаїв — була власне перенесена з м. Городного до новоосадженої української колонії на Колонтаєвій Гаті (в гирлі р. Мерла).

Старші міста московського півдня [4]), власне сами недавно збудовані,

---

[1]) Згадаємо напр. скаргу 1641 р. курчан—дітей боярських, від яких р. 1638 повтікали селяни до Чугуєва, і там їх поверстано в стрільці і пушкарі (Харк. Центр. Іст. Арх., Чугуєвське листування, ст. 35 (хар.) чч. 7,8,9).

[2]) Етнографічна мапа У. С. Р. Р., складена картографічною частиною Наркомвнусправ за матеріялами переписів 1896, 1920, 1922, 1923 р.р. а також відомостями порайонного опису 1924 р. X. 1925.

[3]) Р. 1649 призначено воєводу І. Колтовського, що р. 1650 докінчив будову і влаштував в місті 75 діт. бояр., 25 пушкарів, 10 стріл. і 27 козаків (М. Д., Блгр., ст. 328, аа, 57 і 275).

[4]) Вважаю за корисне навести деякі числові відомості і про залоги південних московських міст в 1650-х роках. В р. 1650 було: в Путивлю 1325 д. залоги, Рильську 1041, Сівську 509, Курську 1783 (черкас 20), Орлі 1077, Кромах 469 (черкас 49), (М. Д., Сівськ. 129, а. 169). За перечневим розписом військових сил Московщини дяка Заборовського за 1658 р. по 6 південних полках (Білгородському, Яблоновському, Козловському, Усередському, Карповському і Верхососенському) було всього 24.994 чол. з них 8.743 черкас (але до цієї кількости ввіходили очевидячки не тільки старі залоги, але і змобілізована під час війни людність (М. Д., Блгр. ст. 397, а. 137). Склад залоги м. Воронежа показує, що й там, а не тільки на Черті переважали нижчі служилі розряди; в р. 1657 воронізька залога мала в порядку розрядів: старшин 7, дворян і дітей боярських 334, помісних козаків і отаманів 157, драгун 351, Черкас 19, пушкарів 57, стрільців 300, козаків рос. 603, посадських 208, всього 2.029 душ. (М. Д., Блгр., ст. 389, а. 1011). Повний розпис залог по Білгородській Черті маємо за р. 1651 (М. Д., Блгр., ст. 299).

особливо міста Білгородської Черти, мусіли нести за Хмельниччини подвійний тягар: висилаючи частину своїх залог на терен воєнних дій, вони повинні були ще брати участь по залогах нових українських міст на Слобожанщині, де являли собою потрібне опертя для призначених туди воєвод в умовах неспокійного життя нових осад.

За переписом Б. Репніна 1651 р. (детально подано в примітці 4 с. 81) в головній фортеці Черти—м. Білгороді було 1.325 чол. служилої людности; разом із молодшими родичами всього 2965 чол. озброєної людности[1]); мало не стільки було в Новому Осколі (2.479); менше, близько $1^1/_2$ т., було в Яблонові (1781), Карпові (1664), Корочі (1388), коло 1000 мали Усерд і Коротояк, інші ще менше, а міста західнього відтинку Черти були зовсім не великі (крім згаданого Карпова, сусіднього з Білгородом): Хотмижськ мав трохи більш — 1164 чол., але Вольне 523, Охтирка кількадесят чол., Олешня 268 чол., так само і прикордонні: Бобрик 265 ч., Недригайлів 141 ч.[2]), отже власне були вони зовсім незначні осторожки[3]). У тяжкому становищі перебували московські фортеці властивої Слобожанщини. Валуйки лишилися невеликим містом, висуненим далеко на південний схід до степу. Р. 1652 тут було, разом з 144 ч. станичників 591 ч.[4]), а в році 1656—689 ч.[5]), в тому числі 48 українських козаків. У південно-західньому форпості Слобожанщини — Валках в 1655 р. було 236 чол. залоги самих росіян[6]), як

Усієї служебної людности було 8.877 чол., а з молодшими родичами 16 583; складалася вона з таких розрядів (за порядком їх): воєвод і приказних 12, голов 4, сотників 9, дворян і дітей боярських 1726, драгун 725, черкас 682, станичників 203, полков. козаків 2.850, стрільців 2.375, пушкарів 275, воротників 19, ковалів 7, посадських 2. До цього розрахунку не увійшла залога м. Білгорода, що складалася з 1325 д. (з молодшими 2.965), а власне: черкаси 61, двор. і дітей боярських 397, станичників 396, стрільців 158, козаків 179, пушкарів 43, посадських 84. По інших містах Черти, ідучи із сходу на захід, було: (Воронеж), Коротояк 1023 д., Урив 67, Ольшанськ 600, Усерд 1165, Верхососенськ 847, Новий Оскол 2.479, Яблонов 1781, Короча 1388, (Білгород), Карпов 1664, Хотмижськ 1164, Вольне 523, Олешня 268. У західньому відтинкові Черти склад залог нагадував залогу Воронежа; отож, напр. в Новому Осколі того самого року було: дворян і дітей боярських 168, станичників 48, драгун 281, черкас 103, козаків 412, стрільців 219, пушкарів 56 (це склад не всієї залоги — Д. Багалѣй, Матеріалы, т. II, ч. 15). Щоб схарактеризувати залоги західнього відтинка Черти, наведу склад залоги Хотмижського (М. Д., десятня ч. 254): в р. 1655 було діт. боярських 361, станичників 30, козаків 192, стрільців 188, пушкарів 20. За рік 1651 є ще одна таблиця, трохи відмінна від наведеної; тут у Білгороді зареєстровано всього 2.106 озброєної людности (М. Д., Блгр., ст. 327, а. 127). Служила людність усіх міст півдня не спиралася на іншу: по всіх містах Черти було посадських (міщан) 86 чол., з них 84 в Білгороді. а 2 в Коротояку. У цілому Білгородському повіті з усіма його селами було тільки 318 селян. Отже майже вся людність була військова.

[1]) Див. попередню примітку.

[2]) За іншим реєстром того ж 1651 р. (М. Д., Блгр., ст 227, аа. 162-191). За десятнею 1650 р. (М. Д., Десятня ч. 298) в Бобрику була залога в 254 чол.

[3]) Про труднощі з комплектуванням залог свідчить, напр. той факт, що з невеличкої залоги Олешні (351 ч.) року 1655 у похід послано 112 д. (М. Д., Блгр., ст. 384, а. 334).

[4]) М. Д., Блгр., кн. ч. 2, а. 35. Залога тутешня складалася з таких категорій: козаків 217 ч., стрільців 116, пушкарів 92, охотників ямської служби 18, чорноклобуцьких (!) людей 4, станичників 144 (24 станиці, як і раніш).

[5]) Ibidem, л. 56; крім того 8 душ манастирських селян дер. Яблонової.

[6]) М. Д., Блгр., ст. 384, а. 222. Який різноманітний був склад московських південних залог, можна бачити в Валках якнайкраще: було тут дітей боярських 14, стрільців 9, козаків 68, пушкарів 9, дячок 1; втікло людей 16; „веденців“ прислано 119 ч. з Білгороду й Чугуєва — ста-

і по інших західніх містах Півдня, де українців по залогах майже не було [1]).

Центральна фортеця властивої Слобожанщини — Чугуїв відіграла за Хмельниччини визначну ролю. Нові міста — Харків і Зміїв і низка слобід оселилися в межах Чугуївського повіту, і місцевий воєвода мусив узяти на себе догляд і контроль над новоосілими колоніями за перших років їх існування, відогравав ролю посередника між ними і вищою владою, переводив перші переписи їх і описи (в Поворсклі це робив вольновський воєвода), а також потім, коли до нових міст призначено окремих воєвод, мусів висилати до залог цих міст „веденців" з Чугуєва [2]). На жаль, не маємо відомостей про розмір і склад чугуївської залоги 1650-х рр.; з усього видно, що ця фортеця не була така вже мала, (див. вище) [3]), а пізніш за неспокійних часів 1663 р. тут було 1.000 чол., з них 450 українців [4]), рр. 166 8544 служилих і 507 українців [5]). Року 1655 українська частина залоги була невеличка — нараховувала 46 чол. [6]). Р. 1656 їх вислано на війну [7]).

З років 1654 і 1657 збереглося дві книжки „пошлинныхъ сборовъ" по м. Чугуєву, що малюють нам господарче становище міста [8]). Велике млинове — 78 карб. — показує нам розвинене хліборобство, і загальна сума мит за 1657 р. — 164 карб. — досить розвинену торговлю. У записах ми не знаходимо звісток про торговельні операції тут українців, але з інших джерел [9]) довідуємося, що в цих операціях українці з сусідніх міст і слобід брали чималу участь: одного разу „черкашенин" продав в Чугуєві на 50 карб. риби; р. 1658 чугуївський митний голова прохає воєводу, щоб той наказав пообкладувати митами „черкас", які торгують у Чугуєві меринами.

Р. 1654 наказано зліквідувати фортецю Городне (на р. Мерлі в гирлі Мерчика) де стояла залога в 100 чол., і все знаряддя передати до Колонтаєва, де оселилися тоді українці. До нової фортеці вислано служилих з різних міст, які схотіли їхати туди своєю волею, в кількості

ничників, Єльця, Білгорода і Корочі дітей болгарських, з Ряжська козаків і Карпова стрільців. Низку описів і переписів м. Валок див. в М. Д., Блгр., кн. 56; так само див. названу вище працю Є. Альбовського, Валки.

[1]) Див. вище, де розглянено служилу українську колонізацію.

[2]) До Харкова висилалося р. 1658, здається, 20 чол. (Д. Багалѣй, Матеріалы, т. II, с. 77, з датою 1655 р.), до Змієва 20 станичників (ibidem, с. 84) і до Цареборисова 35 ч. дітей боярських, стрільців і козаків. Філарет (II, с. 60) вказує, що в. 1658 посилано: до Цареборисова 50 д.; по кількадесять до Змієва, Харкова, Валок. За воєводу у Чугуєві до осени 1654 р. був Ф. Пушкін; у серпні того року на його місце призначено Гр. Спєшньова (М. Д., Блгр., ст. 401, а. 13; після Спєшньова за воєводу був Осип Сухотін, змінений в лютому 1657 р. на С. Бунакова (М. Д., Блгр., ст. 389, а. 13); р. 1658 воєводою бачимо Ісая Савича (Д. Багалѣй. Матеріалы, т. II, сс. 78-85).

[3]) Усе ж це був досить міцний центр; року 1658 воєвода заходивсь організувати тут виробництво салітри (для пороху) в великому розмірі і видав для того Ст. Тєвяшову 400 карб. Покуплено на ці гроші 60 волів і 10 коней (Д. Багалѣй, Матеріалы, т. II, с. 79).

[4]) Річна „смета" міст за р. 1663 (М. Д., Володимирський стіл., ст. 145).

[5]) Те ж за р. 1668 (Д. Багалѣй, Матеріалы, т. I, с. 91).

[6]) У місті і в підгородній слободі — М. Д., Блгр., ст. 384, а. 125.

[7]) М. Д., Блгр., ст. 384, а. 202.

[8]) М. Д., Денежного столу, кн. ч. 104 і 105.

[9]) Н. Петровъ, Къ исторіи колонизаціи Слободской Украйны, „К. С." 1888, IV, с. 49.

86 чол. [1]), але р. 1656 29 з них повтікали додому [2]). Усе ж колонтаївський воєвода відігравав велику ролю у стосунках з Лівобережжям і в збиранні вістей на півдні.

Отак уявляємо ми становище московських фортець на Слобожанщині 1650-х роками. Були вони слабкі і нечисленні. Не дивно, що відколи українські пересельці заснували нові міста, центр ваги зразу же перейшов до них.

Як згадувано, визначну ролю в ході і успіхах московської колонізаційної діяльности на Півдні відіграли колонії української людности, розташовані головно по містах Білгородської Черти і в її запіллі. Спинимося тепер на історії і ролі цих колоній детальніш.

2. Українська людність по залогах південних московських міст.

(Служила колонізація).

Переходи української людности до південних міст московської держави і служба її по тамтешніх військових залогах власне кажучи виводять нас поза межі властивої Слобожанщини. Але картина колонізаційної діяльности московського уряду і колонізаційного українського руху на схід була б не повна, коли б ми обминули цей північний струмень української колонізації. Тим більш ми повинні на ньому спинитися, що „служила“ українська колонізація на півночі Слобожанщини, починаючи вже з XVI в., занадто тісно була зв'язана з процесом залюднення самої Слобожанщини, безпосередньо впливала на це залюднення і певною мірою підготувала остаточну „городову“ колонізацію Слобожанщини.

Еміґрація української людности в межі Московщини — це старе явище, що його початки ховаються в дуже давніх часах. Стара традиція переходів на північ, уникаючи ударів татарських нападів, пізніш підтримана переходами князів на бік московського великого князя в XV — в початку XVI віків, набуває згодом нової форми переходів військової козацької людности; можливо, що московська служба відомого вояка Байди Вишневецького — не був перший такий і ізольований факт. Під той час (в середині XVI віку) почали вже приймати козацьких отаманів для служби в південних степах. У цих степах українське добичницьке козацтво розгорнуло жваву діяльність, і московський уряд у своїх оборонних заходах проти татар не міг іґнорувати цю нову силу. З другого боку спроби активної політики Москви на півдні мусіли раз-у-раз втягати козацтво в свою орбіту. Особливо показну ролю відіграють українські козаки на московській службі за часів інтенсивного руху Московщини на південь в двох останніх десятиліттях XVI віку [3]). Року 1582 чуємо ми про українських козаків в Путивлю, пізніш у Ливнах; р. 1589 організовано на самому Донці козацький загін під проводом отамана Матвія

---

[1]) Д. Багалѣй, Очерки, с. 231. „Строєльну книгу“ видав Холмогоровъ, op. cit., с. 34, звідти мабуть зачерпує і акад. Д. Багалій.

[2]) М. Д., Блгр., ст. 389, а. 68.

[3]) Конкретний матеріял про українську служилу еміґрацію XVI в. зібрав акад. Д. І. Багалій (Очерки, с. 149); перегляд і доповнення див. у акад. М. С. Грушевського, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, с. 365.

Федорова. За тих років дуже поширюється на півдні Московщини „черкасское воровство“, себто сутички українських уходників з московською служебною людністю і різні грабунки з їх боку. Служебне козацтво бере в цих сутичках жваву участь на боці Московської держави, зчиняє з „ворами“ бійки і т. д.[1]). З'являються помалу і великі українські залоги по містах Московщини, навіть у Сибіру. З'являються багато українців і в московському війську.

Події „смути“ відкрили широкий шлях з України на північ для української людности, що шукала виходу для своєї енерґії. Українське козацтво на Московщині не все мало риси розбишацького добичництва, як це малюють здебільшого тогочасні джерела, особливо московські. На соборі року 1614 ухвалено щодо цих козаків таку постанову: „Которыи отаманы и козаки от воровства отстанут и пойдут на государеву службу — тѣм велѣть корми давать... как можна сытым быть“[2]): уряд потребував організованої військової сили, що на неї можно було б спертися, і після заколотів 1603—13 рр. чимало української людности лишилося на службі по містах Московщини. Чималу еміґрацію маємо ми знову після війни 1618—19 рр.[3]). Коли Сагайдачний відходив з Калуґи, від його війська відокремивсь, мабуть, не без його згоди (пор. його посольство до Москви р. 1620), цілий полк у 609 козаків на чолі з полковником Жданом Коншиним і 10 отаманами та сотниками. 17 січня вони ставилися перед московськими представниками, їх радо прийнято і розподілено по залогах московських міст відділами по 20—100 душ[4]).

З цією еміґрацією не зовсім пощастило[5]), як пізніш з еміґрантами Курськими та Чугуївськими, але все ж і згодом українського козацтва по московських містах було досить.[6]) Служила еміґрація оживилася після війни 1632—3 рр. і тривала дальшими роками. Р. 1635 до Білгороду почали при-

---

[1]) Ibidem.

[2]) С. Соловьевъ, Исторія Россіи, XI, с. 1063.

[3]) Згадаємо тут звістки про те, що того ж року з деяких місцевостей Лівобережжя (напр. з Лубенщини) вийшло невідомо куди чимало тамтешньої людности (див. вище).

[4]) Акад. Д. І. Багалій (Очерки, с. 156) згадує про перехід 300 чол. на підставі згадки Ніконовського літопису (П.С.Р. Л., VIII, с. 242). В архіві Сибірського приказу переховується досить великий стовпець (М. Д., Сибір. прик., ст. ч. І; ще див. Розр. прик. Блгр., Приказн., ст. ч. 2521), що дає вичерпливі відомості про цих еміґрантів і їх дальшу долю. Їх розіслано по таких містах: послано до Нижнього Новгороду 100 душ, Шацького—50, Ярославля і Вологди по 44, Переяславля-Рязанського 30, Арзамасу, Переяславля Залеського, Коломни і Пронського по 20, а 60 передано до розпорядження Казанського приказу (а. 81 і далі). Декого для певности наново охрищено і за це видано додатково сукна (а. 194).

[5]) Козаки зразу ж почали тікати; вже року 1621 в Шацькому з 50 чол. лишилося 10, в Переяславлі-Рязанському з 30 залишилося 6, в Ярославлі з 44 залишилося 20 (ibidem, аа. 25—40). Дуже характерна скарга Ярославського воєводи: «Послано, — пише він, — в Ярославль выходних Черкас 44 д., и из того числа измѣнило (втекло) 24, а осталось в Ярославле 20 д., и из них 7 душ побежало в нынешнем во 129 (1621) году июня в 15 день» (л. 201).

[6]) Акад. Д. І. Багалій (Очерки, с. 156) подає такі відомості про залоги в 1616—30 рр.: в Тулі (1614 р.) було 170 чол. „черкас“, в Казані (1626) 220, Тюменському (1616) 90, Пронському (1629) 50, в 1622 р. в Шацькому було 10 чол., в Коломні 14, Переяславлі-Рязанському 7 (мабуть з полку Коншина) і т. д.; за матеріялами Московського столу Розрядного приказу бачимо, що в 1620-х роках уряд особливо заклопотаний тим, щоб улаштувати українців в Тулі, Діділові, Михайлові і Черні (напр. стовпці 905, 1020, 1110 і інші). В 1620-х рр. бачимо „черкас“ — найчастіш в Тулі, Михайлові, Діділові і Черні (М. Д., Моск. ст., ст. 1020, 1110, 905 і ін.)

бувати козаки з Миргороду і Полтави, сподівалися їх у великій кількості, але дано розпорядження набрати з них на місці тільки невеликий відділ у 61 чол., що лишивсь тут в цьому розмірі й надалі, а решту еміґрантів відправляти до Осколу та Ливен [1]). Та особливо численна, масова еміґрація відбулася дальшими роками, найбільш року 1638. З цього року і ближчих до нього років 1639—40 починаються відомості вже цілком реґулярні про українські залоги по московських містах [2]). Великі залоги бачимо ми в Курському (300 чол.), Черні (100 чол.), меншу в Тулі (35 ч.). Московський уряд починає надсилати тепер українські залоги і на південь, до „Черти". В Корочі оселено 100 чол., року 1639 тут було вже 213 чол., оселено ще 40 і були чутки, що ідуть ще 200 чоловіка; в Усерді оселено 1638 р. 117 люду, з них 20 селян [3]). Як відомо, тоді ж відбулася і відома Острянинова еміґрація до Чугуєва [4]). Цим разом з еміґрацією знову не все пішло гаразд, і р. 1640 найбільші колонії — Курська і Чугуївська покинули Московщину, почалися втечі і з інших міст, а Тульську колонію переведено до Валуєк [5]). Та колонізація всеж розвивалася далі, і року 1640 маємо вже згадки про „черкаські залоги" в Воронежу (62 ч.), в Ливнах (62 ч.), Кромах (46 ч.), Осколі, Талецькому, Тамбові (70 ч.), Орлі, трохи пізніш знову в Курському, Єфремові, Новосилі, Чернавську, Усмані, Яблонові, Орлові й інш. [6]) Усі ці залоги існували і дальшими роками, хоч переважно невеликі, мали по 20—30 чол. крім Козлова (50—60 чол.) і Курського, де в р. 1647 було знову 119 чол., але їх частково тоді ж кудись переведено [7]).

Наприкінці 1630-х років почато будувати міста т. зв. „Білгородської черти". Тепер московський уряд силою обставин примушений був куди більшою мірою використовувати українських еміґрантів, що як вище згадувано, почали цими роками припливати в великій кількості. Щоразу ми бачимо українські залоги в містах по „Черті" вже в році будування міста; отже й будовано „Черту" значною мірою силами українських еміґран-

---

[1]) М. Д., Приказн., ст. 99, а. 116; як з'ясовується, це був загін з війська Тараса Чорного, якого не принято на службу (див. далі). Еміґрантів в року 1636, крім Білгорода, розташовано в Ливнах і Осколі (М. Д., Приказн., ст. 99).

[2]) Див. таблицю, додану до цього розділу. Відомості до таблиці зачерпнено головно з сирового архівного матеріялу Розрядного приказу (М. Д.). Ці відомості не зовсім повні, бо деякі південні міста і особливо північні і східні підлягали іншим приказам; до того і архів Розрядний вичерпано для цього питання далеко не цілком, і тому зачеплена в мене тут тема потребує ще спеціяльного дальшого дослідження і архівних розшуків, а відомості, які подаю, мають тимчасово-ілюстративний характер, особливо до р. 1650. Про еміґрацію 1637—8 рр. див. особливо М. Д., Приказн., ст. 99.

[3]) Адміністрація Гадяцького маєтку на Лівобережжі скаржилася тоді, що близько 20 тисяч еміґрантів вийшли з Лівобережжя на Московщину і поставили слободи під містами Усердом, Ливнами, Яблоновим, Новосилем, Мещовським, Осколом, Валуйками, Воронежем, Михайловим, Діділовим, Гремячем, Курським, Путивлем, Сівським. Цей приблизний реєстр має всеж певну імовірність зважаючи на відомості з архівних джерел (Соловьевъ, op. cit., XI, с. 1231).

[4]) Про цю еміґрацію ще див. нижче.

[5]) Див. далі.

[6]) Ак. Д. І. Багалій (Очерки, с. 160) вказує ще на Костенки під Воронежем, Комарицьку, волость, Вологду.

[7]) Див. таблицю в додатку. З року 1647 маємо реєстр українських залог по багатьох містах, що дає вичерпливі відомості про розмір цих залог.

тів [1]). Так бачимо українців в Вольному (1641), Хотмижську (1641), Карпові (1645), Корочі (к. 1638), Н. Осколі (1646), Усерді (1638) — в усіх цих містах в роках, коли їх будовано. Можливо, що так було і в інших містах — Кам'яному, Болхові, Ольшанську, Коротояку і Уриві, хоч наші відомості про тутешні українські залоги починаються пізніш (в Ольшанську з року 1647-го, збудовано 1645 р., в інших ще пізніш; але ці міста, крім Камінного і Болхова, лежали найдалі — на крайньому сході південного відтинку „Черти"). З року 1647-го маємо серію „десятен" цих залог [2]). З них бачимо, що найбільша українська колонія була в Корочі (512 чол.), далі в Усерді (140 чол.) і менші в Н. Осколі (70 чол.) і Ольшанську (37 чол., але 50 чол. перед тим послано до Валуйок). На заході від Білгорода українців показано тільки в м. Вольному (32 чол.). У Валуйках від року 1638-го була постійна українська колонія в 35 чол., переведених з Тули; року 1645 тут було 70 чол., а року 1647—51 чол. (крім присланих на час з сусідніх міст 250 чол.). На жаль, не маємо підсумків північної української колонізації по містах у запіллю „Черти" в цих роках, але вже з наведеного видко, що вона була чимала [3]).

Закінчуючи оглядати українську служилу колонізацію по московських містах в 1640-х роках, треба згадати, що там осідала не тільки спеціяльно-служила козацька людність, а й інші верстви еміґрації. З наведених вище звісток з Лівобережжя ми вже бачили, що звідти на північний схід виходили масами селяни; з матеріялів московських маємо таких звісток обмаль [4]), це можна пояснити тим, що наші джерела спеціфічні, але крім зареєстрованої людности, що осідала на державних землях, могло бути багато людей, які оселялися на землях поміщицьких (а писцові книжки не дають відомостей про походження людности помісних земель); могло бути чимало й мандрівної людности, поза всяким контролем.

За Хмельниччини північна служила колонізація тривала й далі, особливо першими роками, але вже не так інтенсивно, як раніш. Рр. 1648—1650 природно ми не спостерігаємо припливу еміґрантів. Пізніш, 1651—2 рр. навпаки з'явилося зразу їх багато; маємо підсумок цієї еміґрації [5]); з нього бачимо, що до Карпова прийнято 28 „нововиїжджих" українців, до Ольшанського—197, до Коротояку й Уриву, незадовго перед тим, р. 1648 збудованих, 77 і 100 ч., до Воронежу 155 і до Ливен 90, а всього, разом з полком Дзіковського в Острогозьку (1003 ч.) — 1650 чол. Але далі кількість „нововиїжджих"

---

[1]) Пор. далі. Треба узяти на увагу, що іноді українців „верстали" до московських служилих категорій, і врахувати розмір цього „верстання" дуже тяжко. Мені трапилося про нього небагато звісток. Так в Ольшанську з загальної кількости еміґрантів в 301 ч. 15 чол. поверстали в найвищу з місцевих служилих категорій — в „дітей боярських". (М. Д., Блгр., ст. 392, а. 41); р. 1656 наказано верстати „гулящих" росіян і охочих українців до відділу стрільців в розмірі 150 душ для м. Острогозька (А. Вейнбергъ, Воронежскіе акты, т. I, ч. 24).

[2]) М. Д., Десятня ч. 213; див. таблицю.

[3]) Цікаво, що навіть на Дін еміґранти йдуть дуже часто північчю через московські міста, очевидячки, звичайним утертим шляхом служилої еміґрації (Україна та Дін, с. 30 і ін.).

[4]) Напр., рр. 1638—40 до Курська еміґрують міщани і „пашенні селяни" (М. Д., Приказн. ст. 124, а. 18); тоді ж в Усерді оселено 20 д. селян; селяни в р. 1651 з'являються в Корочі (М. Д., Приказн., ст. 281).

[5]) М. Д., Блгр., ст. 1035, а. 283.

еміґрантів меншає , рр. 1653—4 з'являється 23 чол. в Хотмижському, щождо Ольшанського, Коротояка й Урива. то тут терміном „нововиїжджі" названо, здається, згадуваних попереду еміґрантів 1651—2 рр., так само як і в Воронежу [1]).

Що північна еміґрація за Хмельниччини поменшала, це стає особливо помітним, коли ми візьмемо підсумки цієї еміґрації, — загальні і по окремих містах (див. таблицю). Маємо за цей час досить документального матеріялу, щоб скласти більш-менш повну її картину. Передовсім маємо два „перечневих розписи" українців по містах, підлеглих Розрядному приказу—з р. 1650 [2]) і з р. 1651 [3]), які дають нам розмір північних колоній на початку Хмельниччини. З дальших років, крім поодиноких вказівок, можемо скористатися розписами видачі хлібного утримання тим козакам, що брали участь в поході 1654—5 р. в війську В. В. Бутурліна за р. 1654 [4]) і розпис їх же за р. 1655 [5]); з року 1657-го розпис грошового утримання козакам, що були в Переяславі в полку Г. Г. Ромоданівського [6]) і інший розпис утримання 500 козакам того ж року [7]); нарешті, наслідки еміґрації за Хмельниччини, можливо, змінені еміґрацією 1658—9 рр., бачимо в загальному перепису „Черкас" московської України за р. 1660 [8]). У розписах років 1650 і 1651 маємо і підсумки, що охоплюють за р. 1650 всі міста, підлеглі Розрядові. Ці підсумки можемо вважати за досить певні. Вони дають нам для р. 1650 кількість в 1247 чол. [9]), а для року 1651 (тільки по „нових" містах) 882 чол. Отже числа все ж розмірно не такі великі. Зовсім іншу картину дає розпис московських озброєних сил дяка Заборовського 1658 р. Тут на загальне число 24994 чол. в 6 (?) полках „черкас" в 3-х полках пораховано 8743. Очевидячки, сюди крім українських залог, увійшли люди, набрані спеціяльно, щоб брати участь у поході [10]).

Перейдімо тепер до перегляду українських залог поодиноких московських міст за Хмельниччини.

Як і 40-ми роками українські колонії по містах західнього відтинку „Білгородської Черти" за Хмельниччини дуже малі: в Вольному (ще в р. 1647) 32 ч., в Хотмижську (1654 і 1655) 23 нововиїжджих, в Карпові (1652) 41 нововиїжджих (з них взято в похід 1654—55 рр. 15 ч.), в Болхові (1650) 12 ч. (узято в похід 7, потім ще 3). Зрозуміло, що в цій місцевості, оточеній українською колонізацією з півдня і з півночі, поблизу кордону, де перед тим

---

[1]) Див. таблицю.

[2]) М. Д., Помісн., ст. 39, а. 318.

[3]) М. Д., Блгр., ст. 327, а. 35 і далі.

[4]) М. Д., Сівськ., ст. 158.

[5]) М. Д., Моск., ст. 1099.

[6]) М. Д., Блгр., ст. 397.

[7]) М. Д., Блгр., кн. 56; також під час друку праці знайдений перепис 1657 р. з підсумком разом з Слобожанщиною)—5358 чол. (Блгр., ст. 481—див. таблицю).

[8]) Див. мою розвідку „Харківській перепис р. 1660" в „Записках Іст.-Філ. Відд." кн. XXI, с. 137 і замітку В. Сторожева в „К. С.", 1890, VI.

[9]) З них старшини 34 чол.: отаманів в 14 містах 11, сотників 5, осавулів 12, хорунжих 5, літаврщик 1.

[10]) М. Д., Блгр., ст. 397; в р. 1657 в полку Г. Ромодановського в Переяславі було 493 душ, українських козаків.

точилася уперта боротьба з українськими пасічниками і їх „воровством“, в цій місцевості московський уряд бажав мати вільні щодо українців руки. Дальші події років 1658—9 показали, що уряд мав підстави бути обережним. Так само невеличкі були українські колонії і по прикордонних містах: в Олешні в р. 1654 бачимо 26 ч. нововиїжджих, але були, мабуть, там ще люди, бо в похід в р. 1654—5 рр. взято 30 чол.; у Бобрику про українців ще не чуємо, до Кам'яного р. 1651 тимчасово прислано 29 ч., в Недригайлові теж здається були українці в р. 1654. До Валок присилали чергою по 10 ч. з Білгорода. Пізніш, коли українська колонізація зміцніла, дві значні колонії з'явилися (обидві, мабуть, вже після 1657 р.) в Олешні і Карпові; в Олешні в 1660 р. було „розібрано“ 113 „городових“ козаків (міщан) і 74 „пахотних“ (селян), всього 187 чол.; в Карпові 49 ч. полкових козаків, 41 городових і 87 пахотних, всього 177 чол. По інших містах в р. 1660 було тільки 27 городових в Хотмижську і 7 в Болхові. В Білгороді лишалася ввесь час залога в числі 61 чол., як визначено ще року 1638-го, і цю залогу не збільшувано; р. 1654—5 звідси взято 30 чол. в похід. По містах західнього відтинку „Черти“ бачимо, як і раніш, великі залоги: в Корочі українська залога в 500 чол. (протягом 50-тих років вона зменшилася до 400 ч. і до 385 ч. в р. 1660), в Н. Осколі трималася в розмірі коло 100 ч. (102 в р. 1660), в Усерді було ввесь час коло 180 чол. (194 в р. 1660), в Валуйках коло 50, в Ольшанську понад 200 чол. (вказівки в джерелах суперечливі), в Коротояку і Уриві по 100 приблизно (в р. 1660 в обох було 195 чол.). Щодо міст глибокого запілля Черти, то тут за розписом 1650 р. найбільші колонії були в Козлові (66 ч.), Ливнах (56) і Кромах (46 ч.), але, як бачимо, все ж не великі; ще менше українців було в Воронежу (33 ч.)[1]), Талецькому (33 ч.) і Ст. Осколі (27 ч.). По 17 чол. було в Курському (!) і Єфремові. Чи були (вірніш чи збреглися) колонії по інших містах, сказати не можемо[2]).

Переглядаючи таблицю північних українських колоній, ми можемо спостерегти, що протягом 1650-х років ніде не збільшуються старі колонії[3]): деякі з них тримаються в попередньому розмірі, інші підупадають, чи зовсім зникають[4]) Щоб відповідно пояснити й зрозуміти це явище, спробуємо коротко схарактеризувати життя українських залог по московських містах і тамтешні колонізаційні умови за Хмельниччини[5]). Накреслити картину цієї

[1]) Здається, більше було в слободах під Воронежем — Костенках, Ендовищі, Гвоздівці, бо р. 1652 наказано роздати „воронежским Черкасом“ 180 рогатин, а іншим разом утримання на 166 чол., між інш. 2 отаманам і 2 осавулам, отже не самій тільки воронізькій колонії (Второвъ и Александровъ-Дольникъ, Воронежскіе Акты, т. 2, сс. 9 і 180).

[2]) Наведу цікаву згадку з Криму про брянську українську залогу і інші: „Хочет Ислам-Гирѣй царь и царевичи с крымскими и ногайскими людьми и з запорожскими Черкасы итить не займуя Путивля в Сѣвские и в Камарицкие мѣста и под Брянѣск, потому что во Брянску государевих служилых людей половина, а другая половина Черкас, которые Черкасы на государево имя приѣхали и живут во Брянску. А идет де царь и калга царевич во те мѣста по присылке гетьмана Хмельницкого и запорожских Черкас. А чаютъ де они Черкасы, что тѣ Черкасы, которые живут во Брянску и в иных государевых городѣх, битца с ними не станут.“ (Оповідання Гришки Гончарова II.VII 1650 р. московським послам Волкову и Огаркову. — М. Д., Посольский приказ, Кримські справи 1650 р., ствб. ч. 33).

[3]) Коли не рахувати, що з'явилися дві згадані нові колонії в Карпові і Олешні.

[4]) Пор. особливо дані 1660 р. на доданій таблиці.

[5]) Характеристику цих умов — див. у акад. М. С. Грушевського, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, с. 379.

північної колонізації тим потрібніш, що осіла колонізація властивої Слобожанщини 1650-ми роками дуже нагадує нам деякими рисами життя і устрій північних колоній, а, як уявляла собі московська адміністрація, вона на початку таки й була тільки дещо зміненим варіянтом попередньої служилої колонізації.

У літературі висловлювано думку, що перші українські пересельці до степів південної Московщини прийшли туди з Чернігівщини [1]); це дуже ймовірне [2]), але, як вище вказувано, вже з років 1615—20 починає відливати на північний схід людність з Центрального Лівобережжя; далі, очевидно, звідси йшли переважні маси еміґрантів [3]). Московський уряд приймав переходнів з великою охотою [4]), і становище „черкаських" колоній на чолі з власною виборною старшиною було досить вигідне. В разі сутичок з воєводами, українці іноді вдавалися з чолобитною просто до Москви, минаючи місцевого воєводу, і звичайно московський уряд ставав на боці української колонії [5]), і бувало, що воєводу після того скидали. Переходнів забезпечували найвищим окладом (5—6 крб. і 100—150 „четей" землі — 75 дес.) і всякими пільгами. Торговельні пільги [6]) давали змогу українцям з успіхом ремісникувати й крамарювати. Всюди по московських містах бачимо „черкаські" млини і пасіки [7]), млини будують українці по московських містах і селах на запрошення тамтешньої російської людности [8]). Маючи скрізь пасіки, українці нама-

---

[1]) М. Василенко, op. cit.

[2]) Після того, як звідси на початку XVII віку вийшло московське військо, уряд вивів звідси численні відділи служилої людности. Відтоді численні чернігівці, стародубовці, новгородсіверці і т. д. фігурують у розрядному листуванні по залогах південних московських міст. Форми прізвищ цієї людности можуть дати дослідникові змогу зробити деякі висновки щодо колонізації на Чернігівщині за передпольських часів.

[3]) На жаль, у списках української служилої людности першої половини XVII віку ми не знаходимо відомостей про те, звідки прийшли еміґранти.

[4]) Наказувано до них „привѣт держати добрый и ничѣм их не оскорбити".

[5]) Напр., так було в Ольшанському р. 1653 в справі земельних суперечок між ольшанською українською громадою і місцевими „дітьми боярськими" (М. Д., Моск., ст. 252, аа. 95, 227).

[6]) Звичайно українцям давано право торгувати безмитно, коли сума продажу не перевищує 12 крб. (дуже велика, як на той час, сума); таке право мали українці в Ольшанському, Корочі і, здається, і в інших містах, де були більші українські колонії (А. М. Г., II, с. 239; Корочанські акти, ч. 61; М. Д., Моск., ст. 252, а. 358 і інш.). Звільняли українців і від простих податків, як це було в р. 1657, коли видано такого наказа: „Въ украинныхъ и по Черте и за Чертою в городѣхъ со всякихъ чиновъ служилыхъ людей опричя Черкасъ, за которыми (служилими людьми) крестьянъ нѣт, и съ тѣх самихъ, а за которыми крестьяне есть, и с тѣх крестьянскихъ дворовъ, и которые служилые люди устроены пашенною землею, собрать на кормъ государевымъ ратнымъ людемъ со всякого двора по полуосмине ржи, овса тожъ в московскую таможенную мѣру, и устроить въ тѣхъ городѣхъ житницы, чтобъ въ приходъ воинскихъ людей государевымъ ратнымъ людемъ беззапаснымъ не быть" (Н. Петровъ, Къ исторіи колонизаціи Слободской Украины, „К.С"., 1888, кн. IV, с. 48, на підставі стовпців Чугуївського листування К. Церк.-Арх. Муз).

[7]) Див. „Описаніе документовъ и Бумагъ Московскаго Архива Министерства Юстиціи", т. XII, стіл Білгородський, в багатьох стовпцях.

[8]) Напр., в 1647 корочанські українці скаржилися, що московські служилі люди багатьох міст запрошували їх збудувати у них млини, „и которые ихъ братья в Бѣлгородскихъ волостяхъ многие мельницы построили,.. и тѣхъ де мельниковъ"... воєвода обкладає великими поборами (Корочанські акти, № 91; див. також „Оп. Д. и Б.").

гаються побудувати там двори і жити коло них, а воєводи провадять проти цього постійну боротьбу затримуючи служилих українців по містах і в підміських слободах [1]). Дуже часто маємо чолобитні з проханням дозволити їхати на „звірині промисли“ і звістки про перебування там і поворот з промислів [2]). Багато важило право курити горілку, але це право мав, здається, тільки Острогозьк, і туди приїздили українці варити горілку аж із Ольшанського, що непокоїло тамтешнього воєводу [3]). У книжці митних зборів м. Верхосенська за р. 1657 [4]) бачимо раз-у-раз українців місцевих (їх було мабуть небагато, бо про місцеву українську громаду майже не чуємо) і приїжджих з Усерду і Ольшанського, що продавали тут рибу, хліб і воли. Валуйці, що мали великі пасіки в 1—10 вер. від міста, в дуже вигідній і мало залюдненій місцевості, продавали продукцію пасік в Усерді і Новому Осколі, куди провадили з Валуєк великі шляхи [5]). Особливо вигідно було продавати горілку й тютюн. Але цих державних реґалій нікому ніколи не віддавано, і воєводи провадили жорстоку і постійну боротьбу проти такого торгу; найчастіш винними знову бували „Черкасы“; але цікаво, що дуже часто репресії спадали не на продуцентів-продавців, а на покупців, напр. р. 1651-го наказано „бити батоги нещадно“ новооскільських стрільців за те, що купували у „Черкас“ заборонені в вільному продажі горілку і тютюн [6]). У Новому Осколі двом місцевим „Черкасам“ належали крамниці, з яких вони платили найвищі оклади — 2 і 4 гривні [7]). Зберігався зв'язок і з купцями з Лівобережжя, що заїздили навіть сюди з своїм крамом [8]).

Українці жили по московських містах скрізь в окремих слободах під міськими мурами чи принаймні в окремих кутках міста; у цих слободах були у них окремі церкви з українським причтом [9]). Ці слободи закладувано, мабуть, звичайно в момент еміґрації; але маємо й такі випадки, коли укра-

---

[1]) Напр., у Корочі р. 1644 (Корчанські акти, № 9); в Валуйках р. 1653, М. Д., Блгр., ст. 393, а. 173), Ольшанському (М. Д., Приказн., ст. 281). Р. 1657 валуйський воєвода мусів звести місцевих служилих українців з пасік, побудованих по рр. Валую, Полатовці і Сінній, але не міг цього зробити, бо пасічники спротивилися („учиннились сильны“) і далі живуть по пасіках з своїми родинами (М. Д., Сівськ., ст. 186, а. 104); дуже багато пасік заводили ольшанські козаки в лісах Іловському і Тернівському на лівім боці р. Тихої Сосни (див. справи 1649 р. — М. Д., Блгр., ст. 314, аа. 212 і 231 і 1650 р. — И. Миклашевскій. Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства. М. 1894, с. 129).

[2]) Найбільше звісток про промисли валуйських козаків на гирлі рр. Айдару, Деркула; так само звірині промисли за Ворсклом, куди їдуть вольновські українці в р. 1651 (М. Д., Помісн., ст. 39). Питання про відношення помісної системи до звичайної української заїмки служилих козаків потребує додаткового студіювання.

[3]) М. Д., Помісн., ст. 131, рік 1653; Болховітінов (Историческое географическое и економическое описаніе Воронежской губ., В. 1797, с. 153) вказує, що право безмитно курити горілку (для своїх потреб) мали ще р. 1797 ті дідичі на Бирюччині, що мали села, заселені українцями; очевидно, це право перейшло до них від переднішої вільної людности цих сіл.

[4]) М. Д., Грошевий стіл, кн. ч. 105.

[5]) М. Д., Блгр., ст. 393, а. 173, рік 1653.

[6]) М. Д., Помісн., ст. 41.

[7]) М. Д., Блгр. кн. ч. 29, а. 286.

[8]) Див. напр. інцидент з воєводою Ловчиковим (М. Д., Блгр., ст. 298, рік 1651).

[9]) Так, напр., в р. 1613 в Усердській слободі церква Успіння а в ній „литовской земли белоруской поп“ (М. Д., Блгр. кн. 6, а. 282); так само в ольшанській „Черкаській“ Покровській парафії був піп, що року 1657 мусів перейти до Змієва, бо Ольшанці прийняли до

їнців, розселених між іншої служилої людности виводили в окремий кінець; ті, яких лишали, вважали це за прояв спеціяльної неприхильности до них воєводи [1]).

Що старшина була в українців виборна, про це тепер вже маємо досить категоричні свідчення в джерелах. Обрану старшину тільки затверджувала місцева адміністрація, але затверджену вже не вільно було переобирати і змінювати [2]), через те іноді і маємо враження, що старшина спирається на впливи воєводи проти своєї громади і ніби переймає від влади воєводи і свою правоможність [3]). Звичайно, право обирати старшину не було принципове, особливо в менших колоніях і першими часами після оселення; але існувало воно фактично майже усюди. Наведу історію, як організувалася білгородська колонія, цитатою. Наказано р. 1636, коли оселялися там українські козаки, тих „которые в Белъгороде будут,... устроить слободою, и для береженья быть сыну боярскому добру; и Черкасы... Іван Шелюский с товарищи били челом,...чтоб ты в. г. пожаловал, велѣл им промеж себя выбрать атамана для того, чтоб он их вѣдал и знал“; це їм дозволено, „и Черкасы выбрали отамана Ятцка Петрова, кому их вѣдать“ [4]). Цікаві епізоди маємо також з життя громад мм. Кром і Корочі. Акад. Д. І. Багалій згадує, що отамана Кромського обрано ще року 1641-го і без дозволу центрального уряду воєвода не міг його змінити [5]). Справді року 1645 воєвода скаржиться на сотника І. Нощенка до Москви [6]). З цим сотником сварилася і його ж казацька громада: скаржилася ще року 1643, що він захопив „полковництво“ без вибору, отже ніби був призначений без волі громади, і це громада вважає тільки за порушення звичайного порядку настановляти старшину в громаді, і навіть не має гадки про те, що сотника спеціяльно призначено безпосередньо від московської влади [7]). Року 1645 на осавула Лавр. Іванова скаржиться громада за затримку утримання [8]). Цікавіший конфлікт трапивсь в Корочі року 1645. Тоді громада поділилася на заможнішу частину, на чолі з старшиною, і біднішу. Процитую цей акт у цікавішій частині: „Межи тѣми государь, — пише воєвода, — Короченскими Черкасы ссора большая, атаман да сотники да осаулы да знаменщики а с ними лучшія люди из Черкас; и рядовые государь Черкасы (сами по) сѣбе, и ни на какие гос. совѣты рядовые Черкасы к атаманам и к сотникам не ходят, думают однѣ“ [9]); бойкот старшини від громади скінчивсь тим, що

себе (отже обрали) іншого (М. Д., Приказн., ст. 295, а. 378). Слободи знаємо в Корочі, Ольшанському, Кромах та ін. містах.

[1]) Див. нижче.

[2]) Напр., року 1645 за скаргою громади на отамана Степ. Волошенина, на його „обиды й налоги“ дано дозвіл обрати нового отамана (М. Д., Приказн., ст. 163).

[3]) Акад. Д. І. Багалій свого часу (Очерки, с. 162) ще не міг висловитися в той чи той бік в цьому питанні, яке і в дальшому лишилося нез'ясоване. Про призначення старшини від воєвод ми не знайшли звісток в матеріялах першої половини XVII в. (до р. 1657).

[4]) М. Д,. Приказн., ст. 99, а. 331.

[5]) Д. Багалѣй, Очерки, с. 162. Автор уважає це за окремий випадок, і каже тільки, що еміґранти „удерживали“ свою старшину — неясно, на завсіди, чи до її зміни.

[6]) М. Д., Приказн., ст. 163.

[7]) Ibidem, с. 257.

[8]) Ibidem, с. 163.

[9]) Корочанські акти, одп. Милославського ч. 2.

перемогла громада, і з іншого акту (того ж року?) довідуємося, що вся старшина вдалася до воєводи, прохаючи „перемѣнить со старшинства“, себто перевести вибори нової старшини. Це й було зроблено [1]). З наведених вище звісток бачимо, що інститут ради (загальної) і перевага більшости громади зберігалися за тих часів цілковито. Українські служилі колонії трималися часом досить самостійно, і отаман не відділяється від громади під час конфліктів з воєводою. Так, року 1645 в м. Усерді заарештовано отамана, бо громада відмовилася йти проти татар [2]).

Вже з наведених актів бачимо, що на чолі українських службових громад стоять отамани; сотників попри них зустрічаємо хіба зрідка, і вони мають підрядне значіння. Так само рідко бачимо сотників самостійних. Крім них зустрічаємо в більших колоніях осавулів і хоружих. Вище наведено вже перепис 1650 року, коли з 14 міст в 11-ти були отамани, сотників всього 5, осавули майже усюди — 12, хоружих 2 [3]). Але в перепису року 1654 (з приводу хлібного утримання учасникам походу) зазначено в поході на 16 міст 8 отаманів і 6 сотників [4]).

Щодо земельного забезпечення, то не мігши спинятися на цьому питанні спеціяльно, зазначу тільки, що землю служилим українцям надавано в тому самому порядкові, як і іншим служилим категоріям „нових“ міст: відповідно до розрахунку номінальних окладів вирізувано на всю громаду кілька великих шматків поля і сіножатей, які потім за участю воєводи розподілювано між окремими козаками. Фактичний наділ звичайно не завсіди відповідав номінальному окладові [5]); наділ закріпляли за володільцем і, коли його захоплювали сусіди, громада за нього не відповідала. Після виходу з служби (смерть чи хороба) наділ до громади не повертали, а залишали вакантним [6]) і передавали тому, кого записано на службу на місце попереднього володільця. Отже це був своєрідний устрій, що однаково був далекий і від займанщини і від „общини“ і дав потім так зване „однодворське“ землеволодіння. По містах „Черти“, а особливо на півдні в Валуйках існувала фактично й займанщина в формі закладання пасік (пор. попереду розділ про пасіки).

Не вважаючи на пільгове становище, матеріяльна вбогість московського уряду і тяжка адміністрація мали свій вплив, і еміґрантам часто доводилося зазнавати лиха [7]). Крім звичайних труднощів — поганих перспектив щодо хліборобства і особливо щодо різних промислів, крім пожеж, поборів (де вони були) і несправної видачі грошового утримання і натуральної допомоги, дуже

---

[1]) М. Д., Помісн., ст, 163.

[2]) Ibidem.

[3])М. Д., Помісн., ст. 39, а. 318.

[4]) М. Д., Сівськ., ст. 158, а. 29.

[5]) Але коли всіх служилих було цілком завдоволено відповідно номінальним окладом, лишки землі роздавано і понад окладами, здається, на тимчасове користання, як було, нпр., в Недригайлові р. 1654 (М. Д., Приказн., ст. 508, а. 130).

[6]) Забирали у володільця чи його нащадків навіть садибу, і тільки в деяких випадках робили вийняток. Щодо розподілу наділів цікавіші акти див. А. М. Г., II, 299, Оглоблинъ op. cit., с. 216, М. Д., Блгр., ст. 397, а. 13 і ін.

[7]) Про тяжкі умови служилої колонізації — див. М. С. Грушевський, Іст. У.-Р., т. VIII, ч. 2, с. 381.

дошкуляли українським козакам, як і іншій служебній людності, постої [1]), виряджання на варту, роз'їзди і висилки чи то до південних міст, як їх будовано, чи то в далекі походи, — за Хмельниччини на Україну (р. 1655) і Білорусь (р. 1656 і далі) [2]). Через те для нас цілком зрозуміло, чому українська людність так часто тікала з московських міст („измѣняла") [3]); крім того, переглядаючи книжки митних зборів по різних містах, виразно бачимо, що в 1640-х роках господарче оживлення посувається далі на південь; міста, розташовані далі на північ, підупадають [4]), підупадають промисли, якими українська людність звикла живитись. Разом з тим і переважна увага уряду звертається далі на південь, а в парі з установленням життя гіршає становище українських колоній на півночі в оточенні московського життя з його напруженням всіх сил людности (див. нижче).

Людність, що не хотіла тікати, і собі починала думати про переселення далі на південь, а нові пересельці ні за яку ціну не хотіли селитися на півночі. Ще року 1638-го цей потяг на південь вже починає відчуватися: тоді переведено тульську колонію до Валуєк, при чому спеціяльно підкреслено, що українців переведено за їх чолобиттям і наказано в Валуйках „их устроить... с прежними перехожими Черкасы" [5]). 1640-ми роками еміґрантів ставало і на комплектування північних міст, але 1650-ми ми вже бачимо, що еміґранти тяжили на південь цілком виразно. Коли року 1653 в Яблонові одержано наказа відправляти нових еміґрантів до Ливен і Чернавського, але ні в яким разі не до Острогозька, де вже була тоді велика українська колонія, і де уряд ніби хотів улаштувати і велику московську залогу, воєвода мусів відповісти, що до північних міст українці йти не хочуть, а „бют челом, чтоб им жить в Новом Черкаском (Острогозьку) і в иных порубежных городѣх, гдѣ живут отцы их и братья и племянники" [6]).

---

[1]) Напр. р. 1650 наказано звільнити від постоїв білгородських Черкас, для того: „стояли у них на дворех служилые люди и их во всем обижали, лошеди и животину и платья у них крали" (М. Д., Помісн., ст. 39, а. 42).

[2]) М. Д., Моск., ст. 1099; Блгр., ст. 384, 392 і ін.

[3]) Року 1641 побунтувалися курські українці (в залозі їх 300 чоловік), зчинили бійку з московською залогою, побили багатьох „дітей боярських" і втекли (Н. Сторожевъ, Матеріалы для исторіи колонизаціи Лѣвобережной Украины, „К. С", 1890, IX, с. 497—503). Тоді ж повтікали еміґранти з Воронежу, Корочі (М. Д., Приказн., ст. 552), Білгорода, Валуєк, Хотмижського, Вольного, Усерда (ibidem, ст. 135). Здається, утікачі здебільшого належали до еміґрантів 1638-го року; згадаємо, що в 1641-му році втекли чугуївці, теж з бунтом, як і курчани. Уряд був дуже занепокоєний таким поворотом справи і розіслав по містах спеціяльні грамоти до українців, в яких казав, що московська адміністрація не причетна до цих подій і запевняв українських козаків в своїй до них прихильності (Второвъ и Александровъ, Древния грамоты... Воронежскіе акты, т. 1, с. 100). Року 1643-го знову чуємо про втечі з Корочі, Валуєк, Воронежа, Курська (М. Д., Приказн., ст. 257). Року 1644—6 з Валуєк, Корочі, Усерда (ibid., ст. 163). Року 1647 з Козлова (М. Д., Володимирський стіл, ст. ч. 451) і т. д.

[4]) Ще Вейнберґ (Къ исторіи города Воронежа, В. 1886) підкреслив, що в Воронежу 50-х років торг підупав у зв'язку з привилеями, наданими південним містам. Митні книжки дають такі числа: Болхов (1657 р.) митних зборів — 34 крб., Вороніж (1654) пересічно 30 крб. місячно, Лебедянь 15 крб. Натомість Валуйки 80—90 крб. місячно (1654), Курське (1654) 68 крб., Сівське (1657) 483 крб. і т. д. (М. Д., Грошовий стіл, книжки чч. 104 і 105). Явище це треба ще дослідити.

[5]) М. Д., Десятня ч. 118.

[6]) М. Д., Помісн., ст. 131, а. 22.

Ми бачили, що як будовано нові міста на „Черті“, московський уряд мусів широко використовувати українську еміґрацію. Ставлячись у деяких випадках до еміґрантів обережно, уряд тим більше мусів користатися з сил північних українських колоній, вже вихованих в умовах московської дисципліни і призвичаєних до воєводської системи в своїй будівничій діяльності на півдні. Справді, про такі переведення українських залог з півночі на південь тимчасово, для будування нових фортець, чи на „вѣчное житье“ чуємо досить часто [1]). Таким чином спостерігаємо за Хмельниччини зворотний рух з півночі до півдня, почасти добровільний, почасти примусовий, що пояснює нам, чом саме відбулося послаблення за цих років північної української колонізації і чому ми не помічаємо в 1650-х роках того зростання північних українських залог, якого могли би були сподіватися, беручи на увагу жваву колонізацію 1640-х років. Тепер українська людність починає концентруватися вже на властивій Слобожанщині.

ДОДАТОК.

ТАБЛИЦЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗАЛОГ ПО МІСТАХ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Примітки: 1) У полку Бутурліна 1655-го р. — М. Д., Моск., ст. 1099. 2) Розпис 1650 р., М. Д., Помісн., ст. 39. 3) М. Д., Блгр., кн. 56, р. 1657. 4) Перепис р 1660 — М. Д., Блгр., кн. 19 і 44. 5) В. Н. Сторожевъ, Матеріалы для исторіи колонизаціи Лѣвобережной Украйны, „К. С.“, 1890, IX. 6) Хлібне утримання частині козаків (що брали участь в поході ?) р. 1654.— М. Д, Сівськ., ст. 158. 7) Розпис полку Г. Г. Ромодановського по смотру в м. Переяславі р. 1657. — М. Д., Блгр. ст. 397. 8) М. Д. Блгр., ст. 327. 9) М. Д., Десятня 213. 10) В. Н. Сторожевъ. Къ вопросу о южно-русской колонизаціи, „К. С.“ 1890, V. 11) М. Д., Блгр., кн. 15, а. 218. 12) М. Д., Приказн. ст., 171, а. 545. 13) В. Н. Сторожевъ. Изъ архивныхъ мелочей, „К. С.“ 1892, XII. 14) И. Миклашевскій, Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства, М. 1894, сс. 141, 171 і 260. 15) Второвъ и Александровъ-Дольникъ, Воронежскіе акты, т. 2, с. 180. 16) М. Д., Блгр., ст. 165, а. 298. 17) Смотр Б. Репніна 1651 р. — М. Д., Блгр., ст. 299. 18) М. Д., Блгр.. 1035. 19) М. Д, Блгр., кн. 30. 20) М. Д., Блгр., кн. 20. 21) М. Д., Помісн., ст. 42. 22) М. Д., Блгр., ст. 392. 23) М. Д., Десятня 112. 24) М. Д., Блгр. кн. 2. 25) М. Д., Десятня 201. 26) М. Д., Блгр. 27) М. Д, Блгр., ст. 384. 28) Д. Багалѣй, Матеріалы. т. II. 29) Д. Багалѣй, Матеріалы, т. I. 30) Д. Багалѣй, Очерки. 31) М. Д., Блгр., ст. 107, 32) М. Д., Блгр., ст. 66. 33) М. Д., Блгр., ст. 288. 34) М. Д. Приказн. ст. 163. 35) М. Д.. Приказн., ст. 135. 36) М. Д., Сівськ., ст. 129. 37) М. Д., Помісн., ст. 131. 38) М. Д., Десятня, 254. 39) М. Д., Десятня 298. 40) М. Д., Десятня 113. 41) В. Н. Сторожевъ, Къ вопросу о колонизаціи Лѣвобережной Украйны, „К. С.“, 1890, VI. 42) М. Д., Приказн., ст. 124. 43) М. Д., Приказн., ст. 260. 44) М. Д., Приказн., ст. 99. 45) М. Д., Десятня 207. 46) М. Д., Приказн., ст. 170 і 558. 47) М. Д., Десятня 238. 48) М. Д., Блгр., кн. 15. 49) М. Д., Приказн., ст. 354. 50) М. Д. Приказн., ст. 529. 51) М. Д., Грошевий, ст. 186. 52) М. Д., Приказн., ст. 560, 53) М. Д., Приказн., ст. 571. 54) М. Д., Сівськ., ст. 158. 55) М. Д., Приказн., ст. 508. 56) М. Д. Блгр., ст. 481. Значок ╳ показує наявність української колонії без означення її розміру.

---

[1]) Отож, року 1647-го орловських українців (37 ч.) переведено до Ольшанського, а курських (70 ч.) до Нового Осколу (М. Д., Десятня ч. 213) і до Ольшанського (12 чол. — Десятня ч. 219); року 1651-го переведено 28 чол. з Курського і Кром до Кам'яного, щоб будувати фортецю (Десятня ч. 298) і т. д.

Міста і рік їх будови	Олешня 1647	Вольне 1641	Кам'яне 1647	Хотмижськ 1641	Карпов 1645	Болхов 1646	Білгород.	Короча 1635	Но
1636—9							60/32/	100/30/ ; 213/31/	
1640—44				×/20/35/				440/14/ ; 30/ .	
1645—46				20/36/	×/34/				
1647		22 + 10н./9/; 40/						512/9/	70
1648—9							51/33	461/9/ ; 150 до Валуйки/10/	
1650							61/2/	391/2/	
1651			29/39/				18/2/	392/8/	106/8/
1652					28 + 13н./5/; 18/				
1653									
1654	26н/6/			10н./37/	15/6/	7/6/	32/6/	143/6/	
1655	30/1/			13н./38/	15/1/	10/1/	30/1/	163/1/	
1656									
1657	108/56/			21/56/	93/56/	90/56/ 12/3/ ; 13/7/	13/7/ ; 59/56/	147/3/ ; 120/7/ 350/56/	89 56
1658—60	187/4/ Гор. 113 Паш. 74		646+144міщ./41/	27 Гор./4/	177/4/ Полк. 49 Гор. 41 Паш. 87	7/4/ Гор.		5 Полк. 176 Гор. 138 Паш. 71	10 4/

В. Юркевич

...лхов 646	Білгород.	Короча 1635	Нов. Оскол. 1646	Усерд. 1637	Валуйки	Ольшанськ. 1645	Коротояк. 1648	Урив. 1648
	60/32/	100/30/ ; 213/31/		X/25/ ; 117/26/	35 з Тули/25/			
		440/14/ ; 30/.		200/14/ ; 107/16/				
					63/11/ ; 70/12/			
		512/9/	70 + 119п?/9/	140/9/	51/9/	37/9/		
	51/33	461/9/ ; 150 до Валуйки/10/		50 до Вал./10/	250 з ріж/10/	50 до Вал./10/		
	61/2/	391/2/	108/2/	179/2/	56/2/	146/2/		
	18/2/	392/8/	106/8/ ; 103/28/. ч15	169/8/	50/8/	148/8/		
				60/20/		30 197/120/ 18/	90 77/13/ 18/ 131 н./14/	100 н./14/ ; 18/, 211?/13/.
						151 + 47 41/21/ 6/	80 + 30 н./14	100 + 21 н./14/
	32/6/	143/6/	30/6/	50/6/			100 н./19/	60/6/
	30/1/	163/1/	30/1/	50/27/		80 + 45 н/1/	60/1/	80/1/
						100 + 186 н/22/		
3/	13/7/ ; 59/56/	147/3/ ; 120/7/ 350/56/	89/56/ ; 20/3/ ; 30/7/	137/56/ ; 43/3/ ; 46/7/	52/56/	286/56 ; 21/3/ ; 68/7/	193/56/ ; 7/3/ ; 66/7/	12/3/ 46/7/
		385/4/ Полк. 176 Гор. 138 Паш. 71	102/4/ Полк. 78 Гор. 24	194/4/ Полк. 92 Гор. 17 Паш. 55	48/24			155/4/ Полк. 118 Паш. 77

Міста і рік, коли їх збудовано	Вороніж	Курське	Ливни	Орел	Кром
1635—9	X / 42/	300 / 14/ ; X / 42/	X / 44/	X / 42/	49 / 46/ ;
1640—44	Костен. 150 / 14/ ; 162 н / 15/	X / 43/	X / 43/	X / 40/	150 / 14/
1645—7	29 / 9/ Гвозд. 22 Костен. 7	119 / 9/		37 / 9/	X / 46/
1648					
1649					
1650	33 / 2/ Гвозд. і Костен.	17 / 2/	56 / 2/		46 / 2/
1651	68 / 8/ Повіт.	7 / 39/	56 / 8/		22 / 47/
1652	/240/ н /180/ + 155 / 18/		82н. ; 90н. / 18/		
1654	31,19 + 118 н. / 37/ 6/	14 / 6/	29 + 58 н. / 6/		
1655	45 / 1/	30 / 1/	30 + 63н. / 1/		
1656					
1657	22 / 3/		17 / 3/ ; 127 / 56/		10 / 3/
1658					
1660			122 / 4/ Полк. 88 Гор. 42		

Орел	Кроми	Ст. Оскол	Талецьк	Єфремов	Козлов	Чернавське
X/42/	49/46/ ; 46/45/	X/42/ ; 44/				
X/40/	150/14/			X/35/	53/51/	
37/9/	X/46/	31/48/			X/52/	
						14 з Вол./33/
	46/2/	27/2/	33/2/	17/2/	66/2/	
	22/47/				68/8/	
		24/6/				
		24/1/	10/6/	X/50/	X/49/	
			15/1/			
	10/3/	13/7/ ; 19/56/	27/56/		56/56/	76/56/
			24/7/			
		22 Полк./4/	34/4/ Полк. 21 Гор. 13			92/4/ Полк. 54 Гор. 20 Паш. 13

с. Ольшанка. Недр. пов.: 1660— $\frac{820}{41/}$.

Яблонів: 1643 Приказн., 257; 1652—21/.

Тула: 1614— $\frac{170}{30/}$.

Тамбов: 1640— $\frac{70}{\text{Дес. } 231.}$

Новосиль: 1641—35/; 1643 — Прк. 257.

Казань: 1626 — $\frac{220}{30/}$.

Михайлов: 1628—Моск. 905 і 1020.

Діділов: 1628—Моск. 905 і 1020.

Чернь: 1628—Моск 1020; 1639— $\frac{130}{11/}$; 1657—Моск. 110.

Свіязьк: 1620— $\frac{28}{30/}$.

Чугуїв: 1655 $\frac{17}{64/}$

Недригайлів: 1654 $\frac{X}{55/}$

1660—169 + 34 + 92 міщ. /41/

Путивль: 1638 $\frac{X}{42/}$

1660 $\frac{269}{41/}$

3. Московська державна адміністрація і українське входництво на Слобожанщині.

Посуваючись на південь і опановуючи оборонну смугу середнього Дінця, московська військова колонізація зустрілася на Слобожанщині ще в XVI ст. з стихією українського уходництва і степового добичництва, що напливало сюди з українського заходу ще за тих часів, а певно ще й ранішими. Властиво обидві сторони мали спільного ворога — татар, над якими „промишляли“ добичницькі ватаги (б'ючи при нагоді і купецькі каравани), і від яких мала боронитися московська сторожа. Але протилежність степово-добичницького побуту мандрівних козацьких ватаг, з одного боку, і помісної системи з суворо-централізованою реґляментованою військовою московською адміністрацією — з другого зразу, ж викликала конфлікт поміж обома колонізаційними силами, тим гостріший, що обидві сторони являли собою озброєні військові загони. Далі зупинимося на тих суспільно-економічних причинах, що лежали в основі цієї боротьби, викликали її загострення і привели до принципової постійної і жорстокої війни, на знищення одної сторони від другої.

Оглядаючи українське добичництво на Слобожанщині, вже ми згадували, що вже в XVI стор. боротьба проти „воровського“ уходництва розвинулася широко і наводили чималенький реєстр „воровських черкаських отаманів“ на кінці XVI віку. На боці московської адміністрації виступають тоді українські козаки на службі Московської держави з Путивля. Яка тяжка була ця боротьба, видно з повідомлення путивльського воєводи 1587 р.: „стояти сторожевымъ головамъ... а с ними по 36 человѣкъ на Донецкихъ сторожахъ не мочно, громятъ ихъ Черкасы на урочныхъ мѣстѣхъ, а укрытися имъ такими людьми не мочно“, і ухвали центрального уряду: „Онъ (воєвода) то учинилъ гораздо, что сторожей съ Донецкихъ сторожъ свелъ, а учалъ на донецкіе сторожи посылать станицы“ [1]), — станиці, як рухливіші й гнучкіші; цікаво, що постійні сторожі на Дінці вже не відновлювано, і в XVII стор. ці сторожі стояли поблизу великих міст в 10 — 30 верстах від них.

---

[1]) А. М. Г., I, с. 61.

Коли по ліквідації наслідків „московської смути“ 1620 роками відновлено колонізаційну діяльність Москви на півдні, відновилися й сутички з уходниками. Вище вже показано, що 1640 роками ці сутички охопили всю територію Слобожанщини, московських служилих грабують і вбивають трохи чи не під мурами найбільших міст — Білгорода й Чугуєва, і міста ці, особливо Чугуїв, перебувають ніби в постійній облозі від уходницьких ватаг, що, нарешті, на початку 1648 р. перепинили шлях московським станичникам на місця їх сторож [1]). Сутички відбувалися скрізь, де московські служилі натрапляли на добичницькі ватаги, але й служилі українці з московських залог не завсіди під час цих зустрічів могли почуватися в безпеці — часом доводилося їм ховатися, а часом їх побивали. Маємо численні матеріяли про ватаги, що, виходячи „до степу погуляти“, мандрували середнім Дінцем на Дін, а звідти — на північ, для грабунку; але не менш численні матеріяли кажуть про уперту дрібну війну, про принципове „луплення“ московської військової служби, її окремих представників, що виїздили на промисли, чи хоч по дрова до лісу (як у Чугуєві), а також і більших загонів під час подорожів слобідськими степами. Сторона, що нападає, завсіди — українські ватаги: рухливі, невловимі, вони були непереможні; складаючися часом, як вище змальовано, в більші загони по кілька тисяч люду, вони під проводом виборних отаманів збиралися „Волуйку звоювати“, чи пограбувати царську казну, що її везли до Криму [2]).

Важко сказати, що дошкуляло московській адміністрації більше — оті напади на військових служилих, знищення сторожевої служби і фактичне зведення ні на що оборонних заходів Московської держави на середньому Дінці, чи переривання сполучення великим дінським водяним шляхом. Купецькі бударі, що йшли Доном, були за улюблену здобич для степових добичників. Року 1647 воронізький воєвода після одного такого грабунку скаржився, що „воровскіе Черкасы рѣку Донъ отняли небольшими людьми“ і пропонував, щоб охороняти дінський шлях, збудувати місто в центрі уходницьких операцій — коло гирла р. Бугучара [3]). У цій місцевості (на Казанському перелазі) пограбували тоді купців, а перед тим р. 1643 зчинилося тут справжнє бойовище, що в ньому взяли участь озброєні бударі і піші загони на кілька сот люду [4]). Також і шлях Дінцем і Осколом на кінець 1640-х ро-

[1]) М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, ст. 391.

[2]) Ibidem, сс. 348 — 351. Фактичний матеріял про напади уходників на московських служилих наведено почасти вище. Цей матеріял дуже численний і іноді досить характерний і належить головним чином до Чугуєва. Р. 1644 воєвода з Чугуєва пише, що посилає весь час сторожу круг міста, але що до міста ввесь час підходять черкаси, то мусить ввесь час тримати варту на мурах: черкаси нападають на слободи і забирають коней, тому треба всюди ставити нічну варту, що дуже стомлює людей; „постояно Черкасы лежат на лежах“, пише воєвода нападають на сторожу і на служилих на рибних ловах, отже людей з міста доводиться висилати більшими купами, і їм ніколи відпочивати (М. Д., Блгр., ст. 181, а. 99). Минулого року 10 чугуївців везли з Білгорода хліб; на них напало 20 їздців, побили кількох, забрали коней і зброю, покинувши хліб і вози; воєвода посилає ввесь час роз'їзди, але вони нікого натрапити не можуть, бо слід по лісах знайти не можна (ibidem, а. 365). У червні 1648 р. напали на сторожу в 3-х верстах від міста, людей порубали, забрали зброю і коней (А. Ю. и З. Р, III, с. 218) і т. д. і т. д.

[3]) Д. Багалѣй, Матеріалы, т. II, ч. 9 — 10.

[4]) М. Д., Блгр, ст. 177, а. 153.

ків майже зовсім перервано, і р. 1648 (в червні) білгородський воєвода скарживсь, що станичників, які їхали водою, коло Сокольїх гір пограбовано, „и рѣкою Донцомъ и степью отъ литовских людей воровъ Черкасъ проѣзду нѣтъ: вездѣ по дорогамъ станичниковъ въ станицахъ и всякихъ чиновъ людей до смерти побиваютъ и грабятъ“ [1]). Оце перервання торговельних шляхів і взагалі шляхів сполучення мусіло особливо боляче відбиватися на московських інтересах.

Був ще один бік справи, що загострював становище. Річ у тім, що добичницька людність не мала на Слобожанщині постійного осідку. Вище вже з'ясовано, що приходила вона сюди з центрального Лівобережжя і середнього Поворскля, отже це були підданці чужої, до того фактично ворожої держави. Накоївши грабунків і вбивств на Слобожанщині, злочинці безслідно зникали за кордоном, певні своєї цілковитої безпечности і невідповідальности, реалізували там пограбоване і знову з'являлися звідти, коли їх найменше чекали, мало не з дозволу від Лівобережної адміністрації [2]). Уходницька людність, що експлуатувала природні багатства Слобожанщини, вивозила за кордон увесь свій набуток, знекровлюючи цим країну і уникаючи московських митниць, а митні невеликі (внутрішні) збори були завсіди болючим місцем у Московської держави. Особливо гострі були стосунки московської адміністрації до осілої і півосілої пасічницької колонізації, що насувалася на західню Слобожанщину з Лівобережжя. Оглядаючи цю колонізацію, ми вже спинялися на історії, як спалено роменські слободи на горішній Сулі наприкінці 1620-х років. Наприкінці 1630-х років заходилися коло ліквідації лівобережних пасік у горішньому Поворсклі. „Зсилання“ пасік з „государської землі“ особливо пожвавішало в зв'язку з розмежуванням 1647 р. і після цього розмежування. Заходи московської адміністрації мали невеличкі наслідки: знищені пасіки знову відновлювалося, і тільки на горішньому Ворсклі в смузі фортець Черти — Вольного і Хотмижська пасіки вже в р. 1641 стояли пусті [3]), та в р. 1648 пощастило зліквідувати пасіки на горішньому Мерлі [4]); хоча завсіди наказувано „зводити пасічників з усім їх пасічним приладом... без бою“, але в разі їх опору — мусіли їх зводити „і силою“; а що опір не обмежувався загрозою „учинить с московскими людьми бой“ [5]), а здійснювано його досить реально, то доводилося давати аґентам для зне-

---

[1]) А. Ю. и З. Р., III, с. 186.

[2]) Див., нпр., вище походи Грицька Торського і інш. В 1645 р. з Миргорода вийшла ватага в 60 д. на чолі з якимсь Абакумкою на Дінець, щоб „громить государевыхъ людей, которые, ходятъ на р. Донецъ съ разних городов для рыбные ловли“ (Филаретъ, IV, 57).

[3]) М. Д., ст. 256, а. 119, перепис пасік С. Сухотіна.

[4]) М. Д. Приказн., ст. 571, а. 47.

[5]) Чуємо не раз про те, що пасічники зустрічають московських служилих огневим боєм, що вони „чинятся государевым служилым людям сильны“ що з ними нема змоги впоратися і т. д. Р. 1648 пасічники на Мжу заявили, що „только де вышлють ныне насъ исъ пасек и отъ насъ де городу Можевскому (Валкам) і караульному острожку не стоять“ (А. Ю. и З. Р., III, с. 182). Про посилання озброєних загонів, щоб понищити пасіки, див. напр. акт. з р. 1650 (М. Д., Посольський приказ, Польські спр. 1650 р., ст. ч. 1 — в); також і попередніми роками (див. вище опис пасічної колонізації), р. 1646, наказано: „будетъ тѣхъ Литовскихъ людей без бою з государевой земли ссылать нѣ мочна, и тѣх Литовских людей воров велѣно побивать“ (М. Д., Блгр., ст. 211, а. 35). Р. 1648, щоб повиселяти пасічників з горішнього Мерла, вислано 30 служилих, бо пасічники ставили опір (М. Д., Приказн., ст. 571, а. 72).

сення пасік більші загони озброєних служилих; отже репресії були неминучі, а це викликало звичайно опір од пасічної людности, що почувала свою силу супроти невеличких залог місцевих московських фортець, і перехід цієї людности до активних виступів проти московських служилих. Так утворюється і тут стан постійної війни на знищення, і доповнює загальну картину конфлікту між московською військовою колонізацією і українським уходництвом [1]). Про те, що пасічна людність нападала на московських служилих, чуємо раз-у-раз [2]); яке загострене було стоновище, бачимо, напр., з скарги станичників С. Сухотінові р. 1646, що їм Муравським і Бакаєвим шляхом проїзду нема: „угрожаютъ де имъ станичникомъ тѣ литовскіе пасѣчники смертнымъ убойством“ [3]). Надзвичайно тяжке становище Валківської залоги і постійні звідти утечі служилих пояснюються значною мірою через отой конфлікт з місцевою пасічною людністю; тут ворожі стосунки збереглися найдовше, і ще влітку 1652 р. валківський воєвода, наводячи епізод на Наумковій пасіці, де пасічники загрожували битися з залогою, писав: „а та де государь Наумкова пасека от города в верстѣ, да и многие г-рь литовскіе пасеки от города верстах в 2-х и в 3-х и в 4-х от города и блиска города, и Черкасы де г-рь блиска города лѣсъ сѣкутъ и золу жгут и засеку портят и через засеку дороги накладываютъ“ і воєвода нічого не може вдіяти [4]); не через татар, а через українців валківські служилі не тільки на оранку, ба навіть до своєї худоби на пасовиська не можуть проїхати.

За усіма цими звістками страждає московська служебна людність; в дійсності певно було не так, і уходники, а тим більш пасічники безумовно розплачувалися за свої вчинки, дарма що цього на папері звичайно не зазначалося.

Як же ми повинні оцінити суть цього конфлікту і його глибшу основу? Чи була це тільки сутичка степового розбишацтва з державно-правною системою московської адміністрації, як це можна собі уявити, побіжно обізнавшись

[1]) Крім боку принципового — польського підданства пасічників, до заходів московської адміністрації спричинилося ще й те, що пасічна людність прокладала шляхи, які нищили фортифікаційні спорудження Московської держави. А що на те, щоб просікати ліси і будувати мости, треба було витратити чимало сил та засобів, то псування і засікання шляхів, руйнування мостів від московської адміністрації (див. вище цитату з „Матеріялів“ акад. Д. І. Багалія, т. II, с. 47) викликало гостре обурення пасічної людности, безпосередньо зацікавленої економічно в тому, щоб ці шляхи існували й були цілі для певних господарчих потреб.

[2]) Р. 1646 чугуївський воєвода скаржиться, що лівобережани побудували пасіки по лісах верстах у 15 від міста і ближче „и с пасек к Чугуеву под город для всякого воровства приходят и твоих государевих людей на всяких промыслахъ и блиска города по дорогом і в лесах бьютъ и грабят и побивают до смерти и всякия обиды чинятъ“ (М. Д., Блгр., ст. 211, а. 35). Р. 1648 приходять люди з пасік з пізнішої Зміївщини і б'ють служилих під Чугуєвом (А. Ю. и З. Р., III, с. 198). Навіть з р. 1650 маємо кілька скарг, де ясно зазначено, що побудувавши в великій кількості пасіки „Черкаси“ приходять з них під Вольне на р. Боромлю і під Чугуїв „и государевых... людей бьют и грабят“ (А. Ю. и З. Р., VIII, с 351; М. Д., Блгр., ст. 291, а. 316); того самого року полтавські козаки скаржилися в Чигирині Б. Хмельницькому, що воєводи зганяють їх з пасік на р. Мерлі, і гетьман обіцяв, упоравшись з поляками, допомогти пасічникам (М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 3, с. 255.

[3]) М. Д.. Блгр., ст. 256, а. 117.

[4]) М. Д., Посольський приказ, Приказні справи 1652 р., ст. ч. 54; див. ще там, де ми розглядаємо пасіки.

з наведеним вище і іншим подібним матеріялом? Безперечно, важко відрізнити, де кінчалося уходництво, промислове, досить культурне зрештою пасічництво, і де починалося звичайне грабіжництво — „воровство“; де кінчалися напади, щоб здобувати зброю і коней, а де починалася справжня систематична війна з ворожою стороною.

Як з'ясовано вище, вся маса слобідського уходництва творила своєрідне суспільство з особливими формами господарства і побуту, створеного степом, а збудованого на самодіяльності і відповідальності за себе самої людности, — на тих же господарчих підставах, що дали пізнішу систему земельної заїмки. Ця система не мала нічого спільного з важкою, але логічно до найменших дрібниць реґляментованою машиною суспільно-адміністративної і господарчої системи Московської держави. На півдні ця система ґрунтувалася на помісному (точніш „четвертному“) землеволодінні військової людности, але ця людність, дарма що мала покріпачених селян на своїх землях, ще нічим не нагадувала дрібних февдалів західнього типу, що самотужки поралися коло поширення і колонізаційного освоєння своїх земель. У цій системі абсолютно не було місця для вільного степового уходництва, бо воно відкидало сами основи північної помісної системи. Але перетворити всю масу степового уходництва на „служилих Черкас“ було так само тяжко і небезпечно, як не можливо перетворити її на закріплюваних уже тоді селян типу чорносошних селян московської півночі тощо. В умовах мандрівного степового уходництва на Слобожанщині першої половини XVII віку московська адміністрація була позбавлена усякої змоги будь-якого компромісу, бо визнавши мирне промислове уходництво, треба було зразу таки втягти його до воєводської адміністративної і земельної помісної системи, а цього не можна було, бо обидві ці системи були цілком протилежні. До всього це давало б готову основу для існування і плекання різних форм уходницького „воровства“. Як вже згадувано, в XVII сторіччі довелося навіть відмовитися уживати надалі українські службові залоги для боротьби проти українського уходництва. Ще менш було можливо намовити саму уходницьку людність увійти в тісні рамки московської реґляментації в умовах страшного напруження всіх сил цілої країни і її окремих мешканців.

Та коли не могли тоді злитися обидві системи, не могли врости одна в одну, то звідси випливало, що одна з цих сил мусіла загинути, або обидві до краю себе обопільно знищити.

В основі боротьби двох колонізаційних сил лежало на Слобожанщині, як і всюди за всіх часів, питання про те, яка з цих сил дістане право на господарчу експлуатацію країни. Ми вже знаємо, що українські уходники господарювали і „годувалися“ на Слобожанщині влітку з давніх давен; але й Московська держава почала експлуатувати слобідські уходи ще чи не з XVI віку [1]). За передовими сторожами й станицями Московської держави насувалися і московські промисловці. Вони мали небагато подібного до українських уходників. Це були окремі підприємці, звичайно, мабуть, фактично купці (хоч формально їх іноді уважають за служилих), бували це й українці, але вже відомі воєводам. На свій риск брали вони в аренду величезні території, що мали назву „юртів“, і за певну поплату (від 5 до 20 крб. річно)

[1]) А може ще раніш.

діставали виключне право експлуатувати усі природні багацтва своїх юртів. Реєстр юртів [1]), а також церковних і манастирських маєтків, цілком подібних до юртів, показує, що в середині XVII віку вони охоплювали весь водозбір горішнього Дінця з усіма його допливами — Харковом, Лопанню, Удами. Зміївщина, де бучно розвинулося уходництво, належала (номінально, звичайно) власникам і орендарям юртів Талдиковського та Балаклейського; Савинська пустинь з її десятком ченців дістала славетний Ізюмський юрт, що міг прогодувати кілька тисяч люду. Усі юрти за цих часів були, очевидячки, придбання тільки номінальне і значною мірою ілюзорне; але надання юртів могло бути за підставу для претенсій юридичних власників, коли на це наставав відповідний час, і коли ці претенсії могли підтримати наймані загони, що за їхньою допомогою експлуатовано сами юрти. В якім становищі опинялися тоді уходники, показує нам скарга корочанської служебної людности (як можна гадати — української її частини) з р. 1644. Виявляється, що перед тим корочанці вільно промишляли на р. Вовчі Води, де були і їхні пасіки; але тепер нею володіє „ из Бѣлагорода Пятницкаго монастиря строитель и отдает ту рѣчьку Волчьи Воды въ наемъ бѣлогородскимъ служилимъ, и всяким людямъ, а ихъ де Короченцовъ на ту рѣчку бѣлогородцы для рыбныя ловли не пущаютъ и ихъ бьютъ и грабятъ“ [2]). Звичайно вільним уходникам у цих випадках доводилося страждати не менше, ніж цим служилим, але їм не було кому заносити свої скарги, — мусіли покладатися сами на себе. Сама уходницька людність не могла дивитися на ці „юрти“ інакше, як на ті лятифундії безмежні і без визначених кордонів, що їх роздавали на початку того ж віку польські королі на Лівобережжі. Правда, юрти роздавано не на віки, і уряд не дуже панькався з їхніми власниками, коли на їх території треба було „испомѣстить“ служилу людність новоосаджених міст; але замість юртів виникали тоді „помістя“ до 200 і більше десятин на чоловіка (помісний наділ часто мав 150 четей в полі — 225 десятин; дуже низький розряд — російські козаки діставали в Корочі в р. 1644 по 60 і 90 четей — 135 десятин); від такої зміни уходництву було не краще; до того в околицях новозаснованого міста всі уходи переходили в розпорядження служилої людности міста. Посуваючи на південь свої міста — фортеці, Московська держава мусіла забезпечити їх людність якнайкраще і звичайно не мала змоги ділитися земельними просторами з вільними уходниками, але й ці уходники не могли пристати на те, щоб у них на користь помісного землеволодіння відбирали кращі уходи, і на перспективу цілковитої своєї ліквідації. Отже сутички і боротьба февдального помісного землеволодіння і московського торговельного капіталу з українським уходництвом — це була основа глибокого конфлікту на Слобожанщині двох колонізаційних сил.

Вище вже зазначалося, що в загостренім конфлікті з уходництвом перед Московським урядом на ввесь зріст ставало питання про його цілковиту ліквідацію, коли уряд не хотів без кінця-краю виснажувати сили своїх південних залог на боротьбу проти нього. Виразно виступає ця ліквідаційна політика Москви вже в наказі Б. Бєльському, виряджeнному будувати Царе-

---

[1]) Див. вище, як розглядувано уходництво; також Д. Багалѣй, Очерки, сс. 121—126.

[2]) Корочанські акти, ч. 13.

борисів р. 1600. Починається інструкція зовсім несподіваним реверансом на адресу степових уходників: наказано їх „лучших“ людей скликати і передати їм царський дозвіл „володіти“ Осколом, Дінцем з усіма допливами „безданно і безоброшно“. Але зміст дальшої частини інструкції розвіює наше здивування. Виявляється, що це тільки дипломатичний крок на перші часи, поки воєвода зміцниться на новому місці; далі читаємо: „а как городъ поставятъ, и имъ тогды и посылки отъ себя на воровъ на Черкасъ посылати по вѣстямъ и слѣдъ ихъ искать и государевымъ дѣломъ надъ ними промышлять, чтобы Черкасъ съ Донца и Оскола и со всѣхъ рѣчекъ згонить“ [1]). Очевидячки вийняток мали робити тільки для тих козаків, які візьмуть участь у цьому „гоні“, вірно служачи воєводі і корячись усім його наказам. Це був яскравий початок тієї політики, що була цілком відновлена після реставрації південної оборони в середині 1630-х років. 40-ми роками виразно вимальовується вже в актах (скаргах та наказах) момент економічний. Дуже яскраву інструкцію р. 1644 до Корочанського воєводи, вже згадувану вище, наведу тут в автентичній формі. На початку її — наказ побивати козаків, що зачіпатимуть московських служилих, чи „стоятимуть проти них“ із зброєю, а кого захоплять, давати на тортури і тримати до царського розпорядження. „А которые Литовскіе люди, — читаємо далі, — и Черкасы учнут приходить на нашу сторону (мова мовиться про уходи на східних допливах Дінця на південь від „Черти“ — рр. Корочу, Нежеголь, Вовчу) в бортныя ухожья и во всякія угодья и убивства и грабежу и татьбы от нихъ не будетъ и ты-б тѣхъ Литовскихъ людей и Черкас с нашея земли ссылал безъ бою и без всякого дурна и велѣлъ имъ сказывать, чтобъ они впредь въ нашу сторону въ бортныя ухожья и во всякія угодья не приходили и въ нашей сторонѣ ничем не владѣли [2]). Отже звідусюди, де з'являлися московські служилі люди, уходники мусіли тікати або боронитися.

Заходи московської влади не мали бажаних для неї наслідків і на початку р. 1648 уходницька стихія панувала на всім просторі Слобожанщини. Але події середини того року відтягли найнеспокійніші уходницькі елементи з Слобожанщини і дальшими роками почалася тут стихійна осіла колонізація, що поставила московський уряд перед новими фактами і дала основу до розв'язання конфлікту, що набрав був наприкінці 1640-х років форм дуже загрозливих для московського півдня.

Становище московського уряду супроти масового українського еміґраційного руху до Слобожанщини за Хмельниччини.

Напружені стосунки, що склалися на Слобожанщині на кінець 1640-х років, ставили московський уряд перед потребою так чи інакше розв'язати питання про дальшу колонізаційну політику на Слобожанщині. Найпростіший вихід полягав у тому, щоб збільшити військову силу й мережу фортець в країні; але уряд виснажив свої сили, підтримуючи вже наявну систему фортифікацій, по залогах бракувало людей, і заходитися цілком і принципово ліквідувати

[1]) Д. Багалѣй, Матеріалы, т. I, с. 10.
[2]) Корочанські акти, ч. 8.

уходництво на Слобожанщині навряд чи було можливо (хоч на це й заносилося, як бачимо з спроби збудувати фортецю на Торських озерах) Так чи інакше розв'язати напружений стан на Слобожанщині зробилося ще пильнішою справою, коли 1650-ми роками почала напливати в межі Слобожанщини хвиля стихійної української еміґрації, а Московська держава тимчасом втягалася в конфлікт, а тоді в затяжну і важку війну з Польщею. Тепер кожна сотня озброєного люду була на обліку, і залагодити воєнний стан на Слобожанщині зробилося невідкладною проблемою. Так підготовано визнання від московського уряду новозаснованих осілих колоній на Слобожанщині і покладено початок своєрідному адміністративному устроєві слобідских полків, що його розвиток від перших його стадій можемо стежити на підставі наших джерел. Реальна можливість офіційно визнати південну еміґрацію, нездійсненна в обставинах, які існували на Слобожанщині в першій половині XVII віку, почала намічатися, відколи почалося повстання. Передусім вже в середині 1648 року з Слобожанщини відходять найнепримиренніші добичницькі елементи, запеклі степові вояки, мало призвичаєні до мирної праці. Далекі походи, військова сторожа на заході, можливість мати здобич у польских таборах і польських землях відтягала їх з слобожанських степів, а в перервах між походами для них знову відкрите вільне і просторе Запоріжжя. „Воровство" завмирає і зникає з одписок воєвод, боротьба з ним втрачає характер нагальности, залишаються ще сутички з пасічниками, але від р. 1652 і проних більш не чути. Тимчасом починає напливати до Слобожанщини більш мирна, промислово-добичницька хліборобська людність і напевно вже від р. 1652-3 починає закладати невеликі спочатку слободи й хуторі по лісових закутках, починається помалу осіла колонізація. Поява осілої колонізації сама собою вже давала Московській адміністрації ґрунт на те, щоб її визнати: перше, ця колонізація неминуче мусіла підлягати доглядові і контролеві воєвод, друге — від більших поселень годі було сподіватися розбишацьких нападів, тим більш, що російські залоги й сторожі могли передати свої функції новим українським колоніям; нарешті, еміґранти вже не були тимчасові виходні з-за кордону: відірвавшись остаточно від місць попереднього осідку, нові колонії ставали складовим елементом постійної місцевої людности; одночасно з осілою колонізацією зароджувалися, як побачимо, початкові форми своєрідних февдальних відносин, і це становило глибший ґрунт для залагодження попереднього конфлікту.

Українська людність, що посувалася з заходу, звичайно не могла виразно усвідомити умов майбутнього життя на нових місцях. Та сила місцевих обставин, численна перевага нових поселень над нечисленими залогами Московських фортець дозволяли їм розгортати свою діяльність у ширших рамках, ніж це можна було б передбачати на підставі досвіду попередніх служилих колоній по московських містах.

Автономія південних колоній юридично і формально не відрізнялася від автономії північних українських служилих громад, і це допомогало московській владі з тим більшою легкістю піти на зустріч вимогам цих колоній офіційно їх визнати; але кількісна різниця давала тут якісний ефект, і південні колонії, розірвавши оболонку північної системи, що обгортала життя північних українських залог, розвинули на Слобожанщині ті форми життя, які

принесли з Надніпрянського заходу, форми складні і суперечливі, але відмінні від помісної системи Московщини.

Звичайно, леґалізуючи нові колонії і оформляючи юридично стихійну, за тогочасних умов непереможну масову еміґрацію людности, що самостійно розташовувалася, розбирала землі, будувалася, оточувала свої оселі фортифікаціями, московська адміністрація заздалегідь мусіла відмовитися від думки уподобити устрій нових колоній до типового устрою міст Московщини; мусіла погодитися на те, що автономні козацькі громади, які становили вийняток у загальній системі московського ладу на півночі, тут на півдні будуть за провідну силу, і форми майбутнього життя і стосунки на Слобожанщині складатимуться поза намірами адміністрації і поза звичайною схемою, до якої вона призвичаїлася. В основі відмови московської влади від ініціятиви в справі дальшої колонізації Слобожанщини й формування тутешнього життя лежала примусова неминучість цієї відмови, продиктована загально-політичними і місцевими обставинами, Зрештою, відмовляючись розгортати на Слобожанщині служиле помісне землеволодіння, московська влада здобувала в цій далекій країні в особі українських громад військову силу, що нічого не коштувала державі, але обіцяла виконати тяжку повинність охороняти територію не гірше, ніж це могла зробити розвинена помісна система.

Звичайно, тяжкий апарат московського уряду і місцевої влади не міг зразу піти назустріч масовій і самовільний еміґрації до слобожанських степів; адже ж перед тим уряд мав тільки один подібний прецедент — нещасливу еміґрацію Острянина, та ще р. 1652 — оселення Острогозька, але оселення це відбулося з відому воєводської адміністрації, за її плянами і під її безпосереднім проводом. Оселення південних міст і слобід відбувалося зовсім в інших умовах: влада довідувалася про них вже post factum і потім тільки невеликою мірою могла впливати на їх дальше зростання й розвиток. Отже, не роблячи опору цій еміґрації, зрештою давно очікуваній, московська влада приглядалася деякий час до неї, поки визначила остаточно своє до неї ставлення і зробила перші кроки, щоб завести її в тій чи тій формі до своєї державної системи.

Подивімося тепер, як звістки про стихійне осіле залюднення відбилися на відповідних розпорядженнях центрального уряду до місцевих воєвод.

Починаючи від війни 1632-4 років і аж до Хмельниччини московський уряд тримавсь певної політики щодо української служилої еміґрації, що в головному лишалася незмінна протягом усього часу. Щодо дипломатичних зносин з польським урядом, московська влада трималася раз на завсіди визначеного принципу: через те, що в мировій угоді про поворот утікачів нічого не сказано, цих утікачів не видавати, але не вимагати і видачі еміґрантів, що тікали з Московської держави. Щодо самих еміґрантів, то тут система була така. До еміґрації більших загонів ставилися обережно і відмовляляли прийняти їх, виправдуючись мировою угодою і „братською дружбою і любов'ю“ з польським королем; менші загони і поодиноких еміґрантів приймали, але розташовували можливо далі на північному сході — в запіллю Черти, чи в її західньому відтинкові (див. вище огляд служилої колонізації). Чом так розташовувано еміґрантів, після того, що подано попереду, цілком зрозуміло. На це було чимало підстав: 1) охоронити себе від закидів і скарг

польського уряду; 2) охоронити себе від можливих в майбутньому претенсій польського уряду, що міг би поширити свої впливи на Західній та Південній Слобожанщині, якби їх залюднили еміґранти-українці; 3) запобігти втяганню еміґрантів в стихію воровського уходництва; 4) утруднити їм повернення за кордон і 5) поставити їх в умови легшого впливу і контролю своєї адміністрації і ізолювати їх між собою.

Конкретні випадки еміґрації все дають нам ілюстрації цієї основної лінії політики щодо еміґрантів [1]. Коли р. 1635 на середньому Дінці з'явилося 700 еміґрантів під проводом Тараса Чорного і прохали, щоб їм дозволено там побудуватися, їм відмовлено, але одночасно надіслано до Білгорода наказа влаштувати в Білгороді присланих до Москви депутатів (7 родин), приймати і далі тих, хто прийде до Білгороду, але не більше, ніж 60 душ всього (це справді зроблено), а з решти виділити загони й відправити їх до Старого Осколу і Ливен [2]; можливо, що значний приплив служилих українців по різних містах Московщини р. 1636—7 походив від цієї ж еміґрації [3]. Еміґрація Острянина спокусила уряд піти на зустріч можливості придбати фортецю в центрі Слобожанщини, та що з цією спробою не пощастило, то уряд мусів повернутися до попередньої політики, і, коли в кінці 1630-х років чималі українські залоги утворено в Корочі і Ольшанську, то потім рр. 1640 еміґрантів знову відсилають далі на північ [4].

Розпорядження московського уряду з приводу перших чуток про повстання 1648 р. показують, що уряд був під той час ще цілком під вражінням „воровської" небезпеки на свойому півдні і був напоготові нищити напасників, злучивши для того своє військо з польським [5].

Хутко в московських урядових колах заспокоїлися. Натомість, зважаючи на численні чутки про те, що українська людність ладна еміґрувати, коли з повстанням не пощастить, почали готуватися до цієї еміґрації; прецедент

---

[1]) Розпорядження: р. 1646 (Корочанські акти, ч. 49), р. 1648 (А. Ю. и З. Р., III, с. 187), інструкція посланцеві Унковському р. 1650 (А. Ю. и З. Р. VIII, с. 324)—послѣ „вѣчного докончанья на обѣ стороны переходить вольно".

[2]) М. Д., Приказн., ст. 99, аа. 23 і 116.

[3]) Див. вище огляд служилої колонізації.

[4]) Р. 1647 еміґрантів з Вольного відправлено до Болхова північного, дарма що еміґранти чинили цьому опір; р. 1648 звідти до Чернавського; цими й попередніми роками подібні звістки трапляються дуже часто.

[5]) Травня 21 р. 1648 вислано до хотмизького воєводи Семена Болховського такого наказа: „Велено тебѣ по самым подлинным вѣстем итти в литовскую сторону на помочь Литовским людем и над Татары промышлять с Литовскими людми заодин; и какъ к тебѣ ся наша грамота придет, а из Литвы Адам Кисель или из иных из литовских городов начальные люди про крымские вести подлинно отпишут, что Крымские люди пришли, а воюют литовские городы по Ворсклу и по Пслу и по Хоролу по сю сторону Непра, и ты б собрався с нашими ратными людми, которым с тобою быть указано, устроясь, шол в Литву з большим береженьем крепкими мѣсты меж Ворскла и Псла и над Татары промысел чинил, которые Татары учнут воевать по Ворсклу и по Пслу и по Хороли". Коли впіймає язиків, питати у них про наміри Татар. „и сколько к ним воровских людѣй черкас пристало, и кто у них начальных людѣй мурзъ и у Черкас гетманов. А сю нашу грамоту однолично тебѣ держать у себя втайнѣ" (М. Д., Приказ., ст. 571, лл. 203—204. одпуск). Порівн. коротку відписку воєводи від 4. VI (А. Ю. и З. Р., III, с. 214), так само інші матеріяли про спілку з поляками (ibidem, чч. 128, 133, 134); чи не цей саме наказ перейняв свого часу Б. Хмельницький?—див. ibidem, ч. 210.

еміґрації 1635—8 років і розмір зрушення р. 1648 віщував широкий приплив еміґрації. Отже в липні 1649 р. путивельський воєвода цитує таке розпорядження, що він одержав в Путивлі 8.VII:

„Которые Черкасы из Литовские стороны придут в Путивль на твое государево имя на вечную службу и мнѣ бъ, холопу твоему, тѣмъ Черкасомъ сказывать, что ты в г-рь их пожаловалъ, (велел) их принять в свою государеву сторону и велел их устроить в службу от крымские стороны. А которые городы в твоей государеве стороне от литовские стороны, і в тех городех быть им нѣ мочно для ссоры, да и им Черкасом в тех порубѣжных городех жить от поляков опасно. И которые Черкасы учнут бить челом, что они тому твоему государеву жалованью рады, и мнѣ б, холопу твоему, тех принимать со всем с тем, с чем они в твою государеву сторону придут и приводить их ко кресту по записи, какова запись о том в Путивле в приказной избе; а принимать велѣно мнѣ холопу твоему Черкас женатых и семьянистых, а одиноких, у которых Черкасъ племяни в выходцех не будет, и мнѣ, холопу твоему, тех не принимать и сказывать им, чтоб они шли на Дон, потому что они люди одинокие. И которые похотят итти на Дон и мне б, холопу твоему, отпускать их и давать им проходные памяти, а в прохожих памятях писать, что тѣ Черкасы отпущены на Дон по твоему государеву указу, и воеводы б в городех пропускали на Дон бѣз задержанья. А которых государь, семьянитых в твою государеву сторону приму, и мнѣ, холопу твоему, ис тех пятьсот человек з женами и з детьми и со всеми их животы отпустить с сыном боярским з добрым на Тихую Сосну на Моятцкое городище, а на том на Мояцком городище по твоему государеву указу вѣлено их устроить землями и всякими угодьи, а для бѣреженья от татарского приходу для их вѣлено учинить крепость усердцкими, ольшанскими і коротоятцкими служилими людьми и Борщова монастыря крестьяны; да их же перехожих Черкас отпустить бы мнѣ холопу твоему на вечное житье, на Коротояк ето человекъ, на Урыв сто человек, на Ольшанское сто человек, на Воронеж сто человек, а с ними послать вѣлено по сыну боярскому. А будет, государь, придут к Путивлю Черкасы з женами и з детьми большим збором и учнут бить челом, чтоб им быти в твоей государеве стороне на вечное житье, и мне б холопу твоему о тех писать к тебѣ наскоро с нарочными гонцами на заводных подводах. А писать бы мнѣ, холопу твоему, подлинно, сколько тысечь тех Черкас будет з женами и детьми. И что у тех Черкасъ, которых в городы отпущу, лошадей и всякие животини. А которые, государь, Черкасы и мещане Литовские люди нынѣ в Путивле и в Путивльском уѣзде живут для торговли и для хлѣбные и соляные покупки немалое время, и мнѣ б, холопу твоему, тех ис Путивля и ис Путивльского уѣзду велеть выслать в Литовскую сторону со всем с тем, что у них есть“.

Але сподівана еміґрація ще не розпочиналася, і воєвода відповідав:

„И в Путивль, Государь, Черкасы из Литовские стороны на твое государево имя на вечную службу июля по 13 число не бывали;... А которые, государь, Черкасы и мещане Литовские люди были в Путивле и в Путивльском уѣзде жили для торговли и для хлѣбные и соляные покупки, и тѣ, государь, все Черкасы и мещане Литовские люди выехали ис Путивля, и ис Путивльского уѣзду назад в Литовскую сторону и пошли в сход к гетману черкасскому к Богдану Хмельницкому до твоей государевы нынешней указной грамоты. И ныне государь в Путивле и в Путивльском уѣзде Черкасъ и мещан Литовских людей нѣт и приѣзду, государь, в Путивль из Литовские стороны мещаном Литовским людемъ ныне мало стало потому, что де, государь, из Литовских городов все Черкасы и мещане высланы в полки к гетману Черкаскому к Богдану Хмельницкому“ [1]).

Одже еміґрантів проєктовано, як і раніш, розташовувати на півночі; цікава згадка про проєкт обсадити р. Сосну: справді, як знаємо, пізніш там осаджено м. Острогожськ, але не на Маяцькому Городищі, а на Рибному Плесі на р. Острогожчі.

Служила колонізація відновилася р. 1650 і збільшилася р. 1651; у зв'язку з чутками про Берестечко в Москві сподівалися великої еміґрації, і бо-

---

[1]) М. Д., Малоросійський приказ, стовп. ч. 5815/5, аа. 147—151. За дозвіл використати цю грамоту висловлюю щиру подяку Д. О. Кравцову, що вперше звернув на неї увагу.

ярська дума ухвалила спеціяльну постанову про порядок, в якому належало приймати еміґрантів. Наведу і цей акт цілком. Пише до Москви з Яблонова воєвода О. Репнін і воєводи інших міст:

„Сказывют им торговые люди, которые по г-у указу ѣздят в литовскую сторону для торгового промыслу і от выходцев, что де Польские люди Черкас во многих мѣстах побивают и чают того, что поляки татар скупили. И Черкасы де говорят: будет де наша і не мѣра, і от Поляков учинитца которое неизможение, і мы де пойдем в Московское государство к г-ю къ е. г. мил-ти з женами из детьми. И боярин і воеводы просят на то государского указу, будет Черкасы придут в г-у сторону ста два и три или пятьсот и шестьсотъ, и тѣх принимать ли; а будет Черкас придутъ тысяч пять и шесть и тѣх принимать же ли. И будет приймать в которых городѣхъ их строить". Чернова поміта на окремому листку: „159 июля в 15 день г-рь указал, и бояря приговорали: будет учнут приходить Черкасы на ево г-о имя на вѣчное житье из женами и з детьми человек по десяти, и по двадцати, и по трицати, и по пятидесять по посту и по двести, и их велеть воеводам в украинных городах принимать и отсылать их к боярину князь Борису Олександровичу Репнину с провожатыми, а боярину велеть их отсылать с приставы и с провожатыми на Коротояк и на Воронеж и в Козлов на вѣчное житье, а в те городы объ них государев указ будет. А будет в который порубежный город придут Черкассы от погрому большими людьми, и им велеть говорить, чтоб они шли степью в государевы городы в Сенбирской и в иные городы которые городы к Волге подалися, а государевыми городы которые вблизи жить для соры нельзя" [1]).

Одже ухвалено продовжувати попередню тактику щодо розташування служилої української еміґрації.

Ситуація 1650—52 рр. і погрози нападу на московські кордони, що й далі йшли з України, не могли сприяти тому, щоб уряд добре ставивсь і мав велику довіру до еміґрації. Усе ж еміґрантів радо приймають, але, як і раніш, відправляють на північний схід: коли р. 1652 до Москви прибув Іскра, щоб намацати можливості щодо еміґрації за московський кордон, коли не пощастить остаточно у боротьбі з Польщею, йому дано відповідь, що поблизу польських кордонів їм селитися незручно, а коли б схотіли осістися на рр. Дону і Медведиці, то їх з охотою приймуть [2]).

Як ми згадували, оглядаючи еміґраційний рух з Лівобережжя, р. 1652 почали з'являтися у Путивльщині численні еміґранти, наполохані появою і репресіями польських жовнірів. До Москви вже в лютому-березні того року пишуть про те, що з'явилися більші й менші загони пересельців; ось відповідь на ці повідомлення, що повторювала попередні: „160 (1652) г. марта в 20 д. государь указал и бояря приговорили: которые люди приедут на государево имя, и тех людей примать и назат их не отсылать; и приветчи ко кресту посылать в украинные городы" [3]). У березні м. 1652 р. до Путивля прибуло 2 тисячі чернігівських еміґрантів на чолі з полковником І. Дзіковським; до Москви вислано депутацію з двох сотників з чолобитною, де прохалося розташувати переходнів поблизу кордону (на місці пізнішої слободи Ворожби в пізнішій Сумщині). Та московський уряд і тут лишився на своїй старій позиції: наказано (грамотою від 5.IV—1652 р.) оселити пересельців на р. Битюзі, за р. Доном, і тільки згодом зроблено поступку — оселено еміґ-

---

[1]) М. Д., Приказн., ст. 39, аа. 337—339, „доклад". Відповідну грамоту з датою 17.VII видав І. Д. Беляев в „Чт. Моск.", 1847 (год 11), кн. VII. Пор. ще М. Грушевський, Істор. Укр.-Руси, т. IX, I, с. 314.

[2]) М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, с. 416.

[3]) М. Д. Приказн., ст. 281, а. 198.

рантів на р. Тихій Сосні, коло Дону, але на правому березі, де й засновано перше українське слобідське місто Острогозьк [1]). З виданих реєстрів інших еміґрантів 1652 року бачимо, що їх, нарешті, справді розташовано (відповідно до попередніх розпоряджень) тільки на Дінщині і глибшій півночі, а саме: в Коротояку 101, в Уриві 130, Острогозьку (як згадувалося) 1000,— отже в східньому куті Білгородської Черти на Дону; окрім того, в Воронежі 240, Ливнах 82; до Талецького, здається, еміґранти не схотіли йти [2]). Отже попередні пляни зреалізовано, дарма що більшість еміґрантів усе ж лишалася на Черті — в її західньому відтинкові у водозборі р. Дону.

1652—3 рр. слобожани починають свавільно осаджуватися на півдні. Про початок і розмір осаджування в тім часі нічого не знаємо. Чи було воно в перших часах занадто незначне і непомітне, чи про нього воєводи не знали, чи, нарешті, свідомо його іґнорували, вичікуючи, „что у Черкас с Поляки учинитца", — важко сказати. Боротьбу проти пасічників припинено в р. 1652, і дальше просування пересельців до Слобожанщини відбувалося в умовах відносного спокою і дуже можливо — за мовчазного співчуття воєвод. На початку 1654 року вперше з'являються у відписках воєвод чутки про вже доконане переселення і осадження еміґрантів на Слобожанщині і заходи самих пересельців коло леґалізації своїх поселень. Можливо, що за зовнішній момент, що визначав початок заходів пересельців і воєвод, був момент Переяславської угоди, який звільняв обидві сторони від офіційних зобов'язань щодо Польської держави і так би мовити принципово леґалізував переселення за кордон.

Перші звістки про оселення еміґрантів надійшли в квітні — травні 1654 р.; це були звістки про оселення пересельців в Охтирці і про осадження Цареборисова. Улітку 1654 р. зробилося відомо і про осадження харківчан. Загальною системою чугуївський воєвода (за наказом з Білгорода) зробив перепис пересельців в Харкові і Цареборисові. На вісті про оселення міст уряд з походу, з табору під Смоленськом вислав спеціяльну грамоту, датовану 30-м вересня 1654 р. У цій грамоті уряд, похваляючи воєводу за зроблений перепис харківських пересельців, наказав послати до пересельців, які збиралися оселитися в Цареборисові, на Торські озера і казати їм, щоб вертали до полків Б. Хмельницького (сам гетьман скаржився, що люди тікають до Слобожанщини, пишучи до царя „о бунтовщиках и о беглецах" і до воєвод про еміґрацію на Тор); наказано також казати еміґрантам, що від царя жадного утримання дано не буде і що по російських містах їх наказано не приймати. Отже позиція уряду була вичікувальна: з одного боку — реєструвати, отож леґалізувати пересельців, „щоб не було сори" з воєводськими людьми, з другого — радити їм краще вертати, звідки прийшли [3]).

---

[1]) Ibidem, a. 230.

[2]) И. Миклашевскій, op. cit., cc. 171, 173, 261; М. Д., Блгр., ст. 1035, а. 91. В іншому реєстрі еміґрантів р. 1652 (неповному) маємо: Коротояк 77, Урив 100, Ольшанське 197; північ: Вороніж 155, Ливни 90; на заході тільки Карпов 20 (ibidem, a. 283).

[3]) М. Д., Сівськ., ст. 158, аа. 50—53, 237; частково видав Філарет (V, с. 5, 118); подаю цей важливий акт цілком: Від царя Олексія до білгородських воєвод В. Б. Шереметєва та Ф. В. Бутурліна і дяка М. Головина. „Писали есте к нам и прислали с листа список, каков прислал к вам

Але приблизно тоді ж в наказі Яблоновському воєводі дано розпорядження [1]) — зробити загальний перепис пересельців, що осілися на Слобожанщині, і т. ч. остаточно визнати самовільну українську колонізацію на півдні. Тим часом пересельці фактично почали влаштовуватися. Улітку 1654 р. вольновський воєвода Каминін їздив до Охтирки, переписав і т. ч. леґалізував тамтешню громаду. Тоді ж наказано передати фортецю Городне загонові еміґрантів, що там оселилися, а знаряддя перенести до нової фортеці Колонтаєва, на місці оселення пересельців; переписано зміївців і харківчан; у лютому 1655 р. наказано нарізати землі еміґрантам сл. Печеніги, і т. ч. офіційно першу визнано цю слободу, найближчу до Чугуєва. Тоді ж наказано нарізати землі еміґрантам Максима Тимофієва (отже, очевидно, харківчанам). 25.VI 1655 р. дано дозвіл будуватися сумським еміґрантам, а до Охтирки вислано Байдикова; після бунту охтирчан дозволено керувати громадою отаманові — „кого оберуть". Таким чином фактично місцева адміністрація р. 1654, а центральний уряд р. 1655 визнав потребу леґалізувати пересельців. Протягом 1655 р. ідуть розпорядження уряду переписати всіх

с табору с под Лозовой гетман Богдан Хмельницкой, и о Черкасех, которые на Царево Борисово городище пришли ис Черкаских городов ис Кобеляка да с Кременчюка семей с пятьдесят и больши з женами и з детьми и з животы и почели строитца на реке на Осколѣ, на устье Бахтина Колодезя пониже старово городища поблиску; и на Торскихъ озерах многие Черкасы живут, тысячи по две, и по три, и больши. А с Торских озер Черкасы многие селитца на Цареве Борисове городище хотят же и по жены и по дети в Черкаские городы послали. И которые Черкасы по нашему указу построились в Чугуевском уѣзде промеж рѣчекъ Харковы и Лопины о городовом строеньи, и что вы по их челобитью в Чюгуев к Григорью Спешневу писали, а велѣли ему городового мѣста осмотрить и описать и на чертеж начертить и Черкас переписать всѣх по имяном с отцы ис прозвищи, построенье нововыезжих Черкас о пятидесяти семьях, чтоб их устроить на Цереве Борисове городище дворовыми усадьбами и пашеною землею, и о хлѣбном жалованье; и что вы послали на том к Черкасом жильца Прокофья Сатина и велѣли имъ говорить, чтоб они с Тору шли в полк к гетману к Богдану Хмельницкому, — и вы то учинили добро, что не хотя меж вашими людьми с Черкасы ссоры, на том к Черкасом послали; и мы в. г. за то тебя боярина нашего и воевод Василья Борисовича да окольничего Федора Васильевича похваляемъ. И как к вам ся наша грамота придет, и вы б к гетману к Богдану Хмельницкому б писали, что которые Черкасы пришли на Тор... для соляного варенья, и к тѣм Черкасом вы письма посылали... і вѣлели им говорить чтобы они шли к тебѣ гетману по городом, і впредь их принимать не велѣть. А в украинные городы к воеводам и к приказным людям отписали, чтоб они в украинных городѣх Черкасъ и никаких людей, которые придут до сего нашего указу ис полков от гетмана Богдана Хмельницково или с Тору и из иных городов, не принимали и на вѣчное житье их не строили, и о том велѣли заказ учинить крепкой. А на Тор и в Чугуевъ к Черкасомъ отписали ж, чтоб они с Тору и с Чюгуева шли в Черкаские городы к гетману Богдану Хмельницкому. Потому ж вы есте от себя отписали, которые Черкасы пришли на Тор для соляного варенья, и они к тѣм Черкасом говорить послали жильца, чтоб они с Тору шли к гетману, и впредь их принимати не велят. А которые Черкасы учнут селитца в Чугуеве и на Цареве Борисове городище и в иных мѣстех, и тѣм нашего хлѣбного и денежного жалованья не будет. Писан на нашем стану под Смоленском лѣта 7163, сентября в 30 д. Такова царева грамота послана в Белгород с Матвѣем Уваровым октября в 1 д." Див. ще А. Ю-З. Р., XIV, 77; порівн. також М. Грушевський, Істор. Укр.-Руси, IX, 2, с. 953 і Філарет, V, 117.

[1]) В кінці 1654 р. воєвода повідомляв, що цей наказ одержано в Яблонові 23.X 1654 р. В наказі вказано, що ще 23.VII вислано розпорядження переписати пересельців на Змієві, Бабкіні, Охтирському и Салтовському, але воєвода запевняє, що того наказа в Яблонові не одержувано (М. Д., Безголосні, ст. 223, а. 29).

пересельців, щоб остаточно з'ясувати становище. 1-го січня 1656 р. перепис одержано в Москві і наступними місяцями видано розпорядження: виділити до нових міст окремі повіти, вислати до них воєвод з служилими загонами і арматою. Подібні накази видано: 20.III 1656 р. — призначення Ф. Сурміна до Цареборисова, 28.III — В. Селіфонтова до Харкова і Хітрово до Змієва, 1.VII — К. Арсеньєва до Сум і І. Ржевського до Змієва, близько того ж часу — Т. Чернова до Охтирки. Новий лад на Слобожанщині остаточно санкціоновано, і ставлення до нових стосунків на Слобожанщині таким чином зформульовано в наказі чугуєвському воєводі: наказано йому уважно зноситися з зміївським і харківським воєводами, „чтоб однолично... новые городы Змеево и Харьково и тѣх городов служилых людей Черкас от татарские войны заступить и уберечь и в плѣн і в росхищенье не выдать“ [1]). У наказах 1655 р. до цього додавано, що воєводи мають і далі по Слобожанщині „Черкас великому государю ссаживать“ [2]). Таким чином стихійний колонізаційний рух української людности розірвав мережу урядових заходів, норм і заборон і забезпечив собі до заселення багату ще не залюднену країну [3]).

Зробімо тепер коротенький огляд тих адміністративних стосунків, що склалися по новоосаджених містах Слобожанщини.

5. Московська державна адміністрація по новоосаджених містах Слобожанщини 1650-ми роками.

Нові міста і поселення, що їх 1650 роками заклала українська людність на території Слобожанщини, осаджено без участи місцевої воєводської адміністрації. Функції цієї адміністрації щодо нових міст починалися тільки через деякий час по тому, як їх оселено, а окремих представників московської влади надіслано туди 1—2 роки згодом, коли місцеві стосунки вже починали зформовуватися, господарство в головному налагоджено і по деяких містах розпочато і мало не доведено до краю будування фортець.

Про перші заходи воєвод щодо новоутворених українських колоній чуємо починаючи вже з 1654 року. Діяльність ця цього й наступного 1655 року полягала мало не виключно в реєстрації і переписуванні людности і інформації центрального уряду про хід колонізації. Цю роботу довелося переводити головним чином чугуївському воєводі (Спешньову) під зверхнім проводом білгородського воєводи (Г. Г. Ромодановського); про колонізацію на Сумщині центральний уряд інформував путивельський воєвода, а пізнішу Охтирщину доглядав вольновський воєвода (Каминін), що підлягав яблонівському воєводі. Яблонівському воєводі доручено чомусь також перевести загальний перепис новоосадженим поселенням 1655 р.

Перші звістки про осадження українських колоній на Слобожанщині одержано в Білгороді зразу з різних місць на початку 1654 року. У середині того ж року чугуївському воєводі наказано переписати людність Харківської слободи, що він і зробив, а до Цареборисова вислано для перепису П. Ма-

---

[1]) М. Д. Блгр., ст. 404, а. 13.

[2]) М. Д., Блгр. ст. 33.

[3]) Перегляд відомостей про українську еміґрацію і ставлення до неї урядів українського і російського — див. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, 2, сс. 1225—1231.

каніна; тоді ж вольновський воєвода М. Каминін відбув подорож до м. Охтирки і переписав українську людність, що еміґрувала з Лівобережжя до цього міста.

Охтирський перепис зберігся до нашого часу [1]); на його підставі можемо зробити висновок, що перші переписи р. 1654 складалися не за звичайними зразками розрядних реєстрів служилої людности, а за системою, близькою до системи т. зв. „писцових книг", себто давалося детальні відомості щодо складу родин і маєткового забезпечення переходнів (звичайно тільки рухомого майна). Ці відомості, очевидячки, потрібні були як підстава, щоб далі „верстати" переходнів, зарахувати кожного з них до відповідного служебного розряду і визначити розмір утримання і земельного окладу.

Року 1654 ані уряд, ані місцеві воєводи в справі улаштування пересельців не пішли далі від реєстрування і переписування людности, за одним хіба вийнятком: у середині того року наказано передати скасовану фортецю Городне в цілковите розпорядження невеличкої української громади, що там оселилася, а натомість збудовано нову фортецю на місці новоосадженої колонії на Колонтаєвій гаті.

Реєструвати людність — це було головним завданням воєвод на Слобожанщині і року 1655. Від центрального уряду наказано Яблонівському воєводі перевести загальний перепис усіх новоосаджених поселень; це зроблено, і 1 січня 1656 р. перепис вже був у Москві. Чугуївський воєвода не обмежився переписом самої но людности і зробив опис Харківської фортеці, що її почала будувати сама людність. Цього року зроблено і деякі дальші кроки щодо організації людности нових поселень; у лютому 1655 р. наказано улаштувати пересельців Печенізької слободи (поблизу м. Чугуєва) і нарізати їм землі; у червні того ж року дано офіційний дозвіл будуватися еміґрантам з м. Ставищ на Суміному городищі, наказано нарізати замлі харківським пересельцям; до Охтирки, де перед тим не було окремого воєводи, вислано навіть спеціяльного представника державної влади — вольновського стрілецького голову Байдикова. Але в справі землевпорядкування пересельців тільки розпорядження щодо Печеніг мало конкретні наслідки, а висланого до Охтирки Байдикова тамтешня людність не прийняла, і в Охтирці відновлено попереднє урядування виборного отамана. Отже і цього року уряд і місцева влада не виявили великої ініціятиви щодо керування слобідською колонізацію, і тутешня людність мала змогу вільно розташовуватися на нових землях. Пояснювати це треба, очевидячки, тими труднощами, які стояли і перед урядом, і перед його місцевими органами в зв'язку з польською війною. Допіру р. 1656, коли переведено загальний перепис і вияснено наслідки колонізаційного руху попередніх років, почалися конкретні заходи уряду щодо організації урядування в нових містах на Слобожанщині. Протягом цього року призначено окремих воєвод до всіх більших новоосаджених поселень — до Цареборисова (20. III), Харкова (28. III), Сум. (1. VIII), Змієва (1. VII), Охтирки. Одночасово до цих міст виділено окремі повіти із складу попередніх; офіційно утворено повіти для Змієва та Харкова, які вийнято з компетенції чугуївського воєводи. Треба зазначити, що менші поселення не всі і не відразу почали підлягати владі воєвод сусідніх більших міст.

---

[1]) Див. нижче, де ми розглядаємо історію охтирської еміґрації.

Новопризначеним воєводам дано низку наказів [1]), які загалом мають досить трафаретний зміст, складаючись з інструкцій про організацію вістової служби, „береження“ від татар, будування фортець тощо. Не маючи в минулому відповідного досвіду, прецедентів і традицій, уряд обмежується у своїх наказах загальними порадами новопризначеним воєводам „держати привѣт доброй“ до українських пересельців, „ничѣм ихъ не оскорбити“ і далі „Черкас великому государю ссаживать“. Виразно відчувається в цих наказах, що уряд, уживаючи традиційних зверхніх форм вислову, посутньо відрізняє ролю своїх аґентів у нових містах від їхнього становища по старих містах півночі і, не знаючи, як складуться стосунки, лишає все на волю обставин.

Новопризначені воєводи, прибувши до своїх міст, почали, як це бувало завсіди, реєструвати людність і описувати фортеці, а заразом визначати повинності людности надалі (щодо тримання варт — „караулів“ і висилання з міста сторожових роз'їздів) і організувати на нових підставах будування фортець (за традиційними вимогами московської стратегії і військової техніки). Отже воєводи мали намір ввести зразу в життя нових міст систему звичайного на півночі воєводського урядування. Але з цим не по всіх містах воєводам пощастило, і це виявилося вже під час перших „смотрів“, скликаних, щоб перевести реєстр.

Здається, вже р. 1655 з'ясувалося, що людність новоосаджених поселень не доведеться заводити до служебних категорій — розрядів, встановлених здавна в Московській державі. Того року, переписуючи людність, подавали або голі реєстри імен пересельців, або визначали тих, що мали зброю і верхових коней; пораховано голів родин і окремо молодших дорослих членів родин — чоловіків, здатних до військової служби. Року 1656 виявилося остаточно, що пересельці не виявляють особливого бажання увійти до складу офіційних військових реєстрів, і коли новопризначені воєводи з'явилися до своїх міст, вони мали перемагати великі труднощі, щоб зібрати людність для „смотру“ — переведення присяги і перепису: людність пороз'їздилася по пасіках і хуторах, на уходи і полювання і до реєстрації ставилася байдуже. Не пощастило навіть відокремити тоді спеціяльно військову людність від невійськової міщанської і селянської. Таке становище тривало і р. 1657.

Особливо становище слобідських громад супроти офіційних служебних категорій півночі виявилося виразно, коли переводжувано оклад, який у Московській державі мав значення головного моменту, що визначав службове становище певної особи. Як висловлюється дослідник офіційних описів служилої людности, т. зв. „десятень“, В. Н. Сторожев [2]), „служилые люди и служилое землевладение — это центр, к которому все тяготеет в Московском государстве“. „Черкаські“ служебні громади північних міст (також і українська людність м. Острогозька) мали певні грошові й земельні оклади (номінальні і фактичні), які визначали їхнє становище в московській помісній системі. Але на Слобожанщині спроба перевести в життя визначену в Москві схему земельних наділів (таку спробу зроблено в м. Цареборисові) натрапила на вороже ставлення до неї від місцевої людности і від неї довелося від-

[1]) Серію цих наказів — див М. Д., Блгр., ст. 33.

[2]) Передмова до „Описи десятенъ XVI и XVII вѣковъ“, «Описаніе докум. и бум. М. А. М. Ю“, Кн. 7.

мовитися. Р. 1656, а ще виразніш р. 1657 цілком зформувалася система офіційного землевпорядкування на Слобожанщині: до кожного міста відмежовано землі на певну кількість верстов у радіюсі (як у м. Сумах), чи попросту розмежовано землі сусідніх повітів (чи громад) і в цих межах відбувалася вже вільна заїмка місцевої людности (крім земель, що відійшли до помісних „дач" місцевої російської служилої людности). Суперечки розв'язувано, очевидно, за допомогою урядових органів самої громади, і до суду воєводи стосувалися тільки суперечки між сусідніми поселеннями (напр. між м. Сумами і сл. Ворожбою, між мм. Змієвим і Цареборисовим за уходи по р. Донцю), чи між українськими громадами й російською служилою людністю (на Харківщині і здається в м. Цареборисові).

Так само і грошові оклади не могли бути на Слобожанщині ані стимулом до зформування помісно-служилої системи, ані за підставу до її переведення, бо цих окладів тут в рр. 1656—7 зовсім не існувало: Сумчанам, які прохали видавати їм утримання, рішуче відмовлено, а цареборисовцям нереґулярно видавано по 2—3 крб., зважаючи на їх виключно тяжке становище на далекому півдні і з причини особливої уважности і зацікавлення уряду зберегти важливу для нього Цареборисівську фортецю. Таким чином брак земельних і грошових окладів припинив юридичне (номінальне) і фактичне формування тут помісної системи [1]).

Другий момент, що випливав з потреб живлення людности і її господарчої діяльности, і перебував звичайно під контролем і реґулюванням від адміністрації, була торговля, а передусім та її галузь, що зв'язувалася з продукцією державних реґалій — тютюну й горілки.

Торговельні шляхи, що йшли з півночі, обходили територію Слобожанщини на захід (шлях через Путивль до Лівобережжя) і на схід (через Ворогіж на Донщину і Озівщину). Але вже першими роками, як осаджено нові міста, почала розвиватися тут торговля, зв'язана з Лівобережжям, а одночасно з чугуївським ринком, де покупцями були російські торговці і служебна людність російських залог. Українці і по московських містах були звільнені від податків і від мит при операціях до 12 крб. Слобідські міста дістали ще більші пільги: в Сумах — право безмитної торговлі цілий рік, крім свят, можливо, що й по інших містах подібні пільги, а передовсім право ярмарків. Натомість заборонено торгувати тютюном і горілкою, дозволено тримати її для себе, але фактично мабуть і продавати її в межах того ж міста. Все ж у Сумах збудовану силами людности „варницю" — ґуральню воєвода К. Арсеньєв розламав, дарма що він загалом прихильно ставився до місцевої людности.

Щоб закінчити огляд юридичних моментів, які визначали стосунки між українськими громадянами і воєводською владою, треба спинитися на питанні про судову компетенцію воєвод по українських містах. З років 1655—8 маємо тільки одну вказівку, яка кидає деяке світло на організацію суду

---

[1]) Сумських пересельців наказано р. 1657 записати в „полкову" службу разом з „їх братьєю с Черкасы" себто на однакових умовах з українськими служилими громадами півночі; але не знати, чи цей вираз наказу мав яке особливе значення і вплинув на дальше служебне становище сумської громади. Можливо, що він зв'язаний був з мобілізацією служебної людности півдня для участи в воєнній кампанії на заході.

тими роками: р. 1658 наказано охтирському воєводі, щоб він судив українців не інакше, як в присутності отамана, але і отаманові заборонено судити без воєводи. Проте, зважаючи на брак відомостей про судову функцію воєвод, широкий розвиток самоврядування по громадах і напружені стосунки з воєводами (особливо в Харкові, Змієві і Цареборисові), можна гадати, що за тих часів суперечки між українцями звичайно не переходили ще до воєводиного суду.

Головне завдання воєвод південних міст взагалі була оборона проти татарских нападів. Але в 1650-х роках (до р. 1657) цих нападів не було, та й під час нападу 1657 р. воєводи виявили велику інтерність і млявість, а цареборисовський воєвода відмовив в дозволі місцевому отаманові вийти на допомогу людности Торського кошу, яку обложили татари. Ще раніш зміївцям заборонено виїздити в степ і ставати в сутички з татарами — ця заборона випливала очевидно з тактики пасивної оборони, яка панувала на московському півдні аж до останніх десятиліть XVII віку. Через це військово-оборонна діяльність воєвод полягала мало не виключно в спорудженні фортифікацій.

Фортеці по слобідських містах спорудила місцева людність ще перед воєводами. Це випливає і з безпосередніх указівок тогочасного листування (особливо щодо Харкова і Охтирки), а також і з того, що воєводи, призначені влітку 1656 р., вже через 1—2 місяці сповіщали уряд про закінчення головної частини фортець. Коли поприїздили воєводи, будування проваджено знову самостійно, без участи їх, в Харкові і почасти в Охтирці; в Сумах воєвода мав тільки зверхній догляд над будуванням, і тільки в Змієві і Цареборисові тамтешні воєводи взялися до будування ретельніш, але одночасно увійшли в цій справі в конфлікт з місцевими українськими громадами. У цих містах, а особливо в Цареборисові, фортецю будовано значною мірою силами російських залог; в Цареборисові витрачено на будування чималі кошти: так, вже коли висилано воєводу Сурміна, з ним вислано 500 душ веденців — росіян, 1000 крб. грошей і чимало зброї. Але по інших фортецях витрати уряду обмежилися на тім, що він висилав невелику кількість гармат, олова і пороху, напр. до Охтирки 2 пищалі, до Змієва 1 гаківницю й т. д.

Російські залоги висилано до нових міст разом з призначеними до них воєводами, отже 1656 р.; були вони дуже малі: в Сумах 50—100 душ, в Охтирці 50 душ, Харкові —70 д.; до Змієва вислано тільки 10 д. дітей боярських для підтримки воєводи, і допіру р. 1657 додано 100 душ, щоб добудувати фортецю. Тільки до Цареборисова, що мав належати до митрополичої катедри, зразу вислано 50 душ, веденців з різних міст, але й тут, як збудовано фортецю, залишено тільки 30 душ, яких висилано з півночі чергово що 3 місяці.

Таким чином місцеві громади і тоді, як призначено воєвод, задержали ініціятиву в місцевому житті, і держава не повинна була витрачати багато сил і коштів, щоб організовувати це життя і військову оборону нових міст.

IV. ОСІЛА УКРАЇНСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ НА СЛОБОЖАНЩИНІ ЗА ХМЕЛЬНИЧЧИНИ.

1. Спроби осілої української колонізації на Слобожанщині в XVI і першій половині XVII віку; поява перших українських міст на Слобожанщині: оселення м. м. Чугуєва і Острогозька.

У попередніх розділах з'ясовано вже ті економічно-колонізаційні умови, що протягом першої половини XVII віку і першими роками Хмельниччини підготували появу на Слобожанщині осілих українських колоній — міст і слобід. Перші спроби заснувати такі колонії зроблено ще раніш. Власне кажучи, за таку спробу було вже утворення р. 1589 — отож ще в кінці XVI в. — служилого загону в 700 чол. під проводом Матвія Федорова спеціяльно, щоб обслуговувати середній Дінець. Якби ця еміґрація зміцніла, лишився б один крок до збудування на середньому Дінці окремої фортеці чи навіть низки фортець, щоб розташувати цей й ін. служебні загони. Але події „смути" відтягли з Слобожанщини мандрівні і служилі козацькі елементи, і тільки в 1630-х роках відбулася подібна ж, але більша еміґрація, яка справді зрештою закінчилася тим, що збудовано нове місто Чугуїв. Перебіг подій коротко був такий. Узимку 1634—5 рр. серед полтавців зчинилося заворушення; за провідцю був Яцько Острянин, що брав перед тим жваву участь у протимосковській кампанії 1632—3 рр. і навіть узяв був Валуйки й підступив до Білгорода [1]). Полтавці хотіли були спалити місто й перейти до Слобожанщини. Полякам ніби пощастило залагодити справу, і Острянин лишився разом з полтавцями на Лівобережжі аж до повстання 1638 р. Але настрій серед Лівобережного козацтва у зв'язку з замкненням Запоріжжя був дуже пригніченний, і людність, що купчилася, здається, коло м. Лубень (може до лубенців приєдналися ватаги і з інших місцевостей) після ради у м. Каневі вирушила в степ на р. Самару під проводом колишнього гетьмана Тараса, що відходячи, спалив свій двір і майно [2]); звідти еміґранти перейшли на Дінець (було їх близько 700 чол.), тут отаборилися, а до Білгорода вислали 7 чол. з родинами на чолі з Іваном Шлюським. Було це влітку 1635 р. Про емі-

---

[1]) М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. I. сс. 200—201.

[2]) Гетьман Тарас з прізвищем Чорний виступає на Запоріжжі ще р. 1632 (ibidem, с. 136), далі його ніби виводять звідти поляки до „волости" (А. М. Г., I, с. 351) і він бере участь у Корсунській раді (ibidem, 411) і потім у протимосковській кампанії (Історія України-Руси, т. VII, ч. I, сс. 200, 201 і 204). Далі він, здається, знову гетьманував, але р. 1634 зложив гетьманство (ibidem, с. 214) і, як ми бачили, подавсь на еміґрацію; після невдачі з Москвою не повернувся зразу до Польщі, і р. 1635 сам особисто відвідав Москву, але знову, здається без наслідків (ibidem, с. 227).

ґрацію Шелюський у Білгороді мб. казав таємно, і його переслано до Москви удвох з іншим еміґрантом; тут він удавсь до царя, прохаючи дозволити усім еміґрантам оселитися на Цареборисівському городищі (!) або „ниже Белагорода на Донцѣ“ — отже десь у районі майбутнього Чугуєва. Московський уряд відмовивсь прийняти еміґрантів, може не довіряючи їм і трохи їх побоюючись (а ці побоювання не були безпідставні, як показала потім історія чугуївської еміґрації). Друга, офіційна причина відмови було небажання порушувати незадовго перед тим укладену угоду з Польщею. Тільки 7 еміґрантів, що з'явилися в Білгороді, оселено там, а потім прийшло ще 54 душі, і з них складено білгородський служилий загін з 61 чол. на чолі з отаманом Яцьком Петровим [1]). Про долю інших еміґрантів нічого не знаємо [2]).

Осадження м. Чугуєва. Еміґрація Тараса Чорного, що трапилася в незручний для Москви час, була невдала. Більший успіх мала еміґрація Яцка Острянина, що таки не втримавсь у рямцях польського режиму і під час невдач р. 1638 здійснив свій попередній намір — перейти до Слобожанщини.

Не спинятимуся спеціяльно на цьому епізоді, що його досить добре висвітлює література [3]), хоч разом з цим він все ж цілком заслуговує на спеціяльну окрему розвідку, бо є ще невикористані архівні матеріяли. Пересельці побудувалися на Чугуївському городищі, у тому районі „на Дінці нижче Білгорода“, який між іншим намічали для себе еміґранти Тараса Чорного. Мусимо підкреслити, що чугуївська колонія тісно зв'язана з м. Полтавою [4]).

Пересельцям (їх було близько 1 000 ч.) дано грошове й хлібне утримання. Воєводу Щетиніна, що загострив стосунки з козаками, відкликано. Пересельцям нарізано земель; крім того, мали вони багато пасік у суміжних лісах. Та не вважаючи на те, що становище пересельців, досить, правда, тяжке спочатку, далі покращало, все ж молода колонія почала швидко розкладатися, а члени її — тікати на Лівобережжя. До розкладу колонії безперечно спричинилися і невміння воєводи поводитися льояльно в самостійній українській колонії, і намови й загрози від закордонної польської адміністрації, [5]), також

---

[1]) М. Д., Приказн., ст. 99.

[2]) Історію цілої еміґрації знаємо з переказу Івана Шелюского, що його еміґранти вислали депутатом до Москви.

[3]) М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. сс. 386—391; Д. Багалѣй, Очерки, с. 181. Збільшений приплив служилої еміґрації в 1638 році акти відзначають і по містах південної Московщини.

[4]) Готуючи повстання, Острянин „з Полтави“ збирає козаків до себе (Історія України-Руси, VII, с. 364); на початку року 1638, під час польського терору, були чутки, переказані в Кисилевому листі, що Острянин хорий лежить у Полтаві і місцевий державець мав його заарештувати (ibidem, с. 380); аґітувати за поворот чугуївців їдуть аґенти з Миргорода та Полтави (Д. Багалѣй, Очерки, с. 193); Розсоха тікає з Чугуєва до Полтави (ibidem, с. 195), є звістки, що й інші утікачі отаборилися в Полтаві; нарешті, частина втікачів з Чугуєва в кількості 80 чол. під проводом В. Копаня напали влітку 1641 р. на Тор, і язики казали, що це були полтавці (Історія України-Русі т. VIII, 1, с. 390).

[5]) Загрози польської адміністрації здійснено, і чутки про готування карної експедиції проти Чугуєва не лишилися самими чутками. У вересні 1639 р. воєвода чугуївський Щетинін повідомив Москву, що до Чугуєва підходив загін з Лівобережжя в 2 000 чол., і підводив їх „зрадник“, чугуївський дсятник Данило. До них ніби перекинувся з Чугуєва козак Захар

і уходницький елемент у складі колонії, що про його ми знаємо з нападу пізніш Копаневої ватаги на Тор [1]). В основі усіх цих причин розкладу чугуївської колонії лажало ізольоване становище одинокого українського міста, оточеного з усіх боків стихією степового добичництва, що перебувало, як вище згадувано, в стані затяжного конфлікту з московською адміністрацією, і з яким занадто тісно зв'язані були окремі елементи чугуївської громади. Але були й інші згадані вище причини, чом українські служилі еміґранти тікали цими роками не тільки з крайніх південних московських міст, але й з міст, розташованих далі на північ. Чугуївська колонія впала, і Чугуїв перетворився на звичайну московську фортецю. Але чугуївська еміґрація має для нас визначний інтерес, як перша спроба заснувати окрему українську колонію — місто в слобідських степах [2]). Вже в Чугуївській колонії бачимо ми ті особливі риси, що відрізняли пізніш слобідські міста від служебних українських залог по містах московського півдня.

Формально обидва колонізаційні типи мали багато спільних рис: і тут і там був вихід з попередньої батьківщини, номінально назавсіди, під протекцію московського царя, на московську службу. Козаки мусіли підлягати воєводській управі. Їм визначувано утримання. На півдні, як і на півночі, забезпечено козакам право автономного самоврядування в межах самої громади. І на півдні фактичне право земельної заїмки обмежувалося іноді нормами, подібними до норм помісного права. Але під номінальними формами традиційної „служби" ховався на півдні фактично зовсім інший зміст, що створив вже з Чугуївської колонії зовсім нове явище. Особливість життя слобідських колоній полягала в тому, що в дійсності людність переходила сюди, до глухого степу, зовсім не на службу, а творила на нових місцях окремі поселення, де мала на думці жити так само вільно і б. м. незалежно, як перед тим на Лівобережжі, в умовах тамтешніх слобід. По московських містах служба була за мету й реальний зміст життя; на півдні служба була за формальний і зрештою номінальний привід для нових громад оселитися і далі існувати.

На півночі автономні громади мусіли увійти в рямці московського життя своїх міст, підлягати пересиланню і переводу з одного міста до другого, в війську творили одну з численних категорій московської військової людности. На півдні — українські міські („городові") громади творили самостійно своє життя, і воєводська адміністрація мусіла до нових форм цього життя пристосовуватися. 1640-ми роками воєвода в Чугуєві ще не бачив круг себе сталого скристалізованого життя, що самою своєю інерцією примусило б його поступитися; усе ще він почував себе тут, серед безмежних степів

і попередив їх, що залога тримається міцно і не має охоти до капітуляції. Тоді експедиція повернула додому, але страшенно спустошила пасіки чугуївців, побила багатьох пасічників і захопила коней (М. Д., Сівськ., ст. 124, а. 94.) Відомості, що їх мав воєвода, очевидно, навмісне перебільшено, але карний характер експедиції виступає досить прозоро. В експедиції взяли ніби участь з Лютенки п. Ів. Чоголовенко і п. Сирота, з Миргорода сотники Терешка та Кирейко, з Голтви — п. Котурча (ibidem, а. 98.)

[1]) Див. вище примітку 4 на с. 120.

[2]) Ширше про значення чугуївської еміґрації див. у акад. М. С. Грушевського — Історія України-Руси, т. VIII, 2, с. 391.

і мінливої рухливої людности єдиним носієм ідеї державного правопорядку й ініціятиви. Ще не було нічого, що могло б гальмувати його прагнення провадити і тут традиційну політику московської адміністрації і „строїти“ життя за північними зразками. З другого боку і неспокійна козацька людність Чугуєва, що оселилася тут, примушена обставинами, зв'язана з степовою стихією, яку вище змальовано, маючи безмежну можливість промислів у суміжних уходах, нічим не була примушена до покори і поступок воєводській адміністрації. Умови для співжиття обох сторін створилися тільки за часів інтенсивного колонізаційного руху за Хмельниччини.

Залюднення Слобідської Донщини. М. Острогозьк. Розвій пасічництва в західній Слобожанщині і уходництва в південно-західній раптово перервали великі події 1648 р. на Наддніпрянщині. Мандрівне уходницьке козацтво знаходить широке поле, щоб прикладати свою енерґію в походах і військовій сторожі на заході, для нього знову відкрите Запоріжжя. З р. 1648 ми вже не чуємо про „воровство“ — зачіпки з московськими служилими людьми. Пасічництво теж переживає кризу і, як вище згадувано, мусить відступитися від частини захопленої території.

У відписках московських воєвод виразно зазначається, що навіть купці, які приїздили до московських міст торгувати, взагалі українська людність („Черкасы и мѣщаня“) виїхали на Україну „въ сходъ къ гетману“, і в початку 1648 р. аж до липня 1649 р. жадні еміґранти в Путивлю „не бывали“ [1]). Про служилу колонізацію р. 1649 ми не чуємо і з інших джерел, хоч по московских містах українські залоги утрималися, здається, в повному складі, і про збільшене тікання з них в цих роках ми так само не маємо згадок.

Але перерва в колонізаційному русі була не довга. Вже влітку 1649 р. поновилася пасічна колонізація в західній частині Слобожанщини, на півночі захопила нові землі, на півдні оточила московську фортецю Валки, на сході підійшла майже до мурів другої фортеці — Чугуєва. Поновилася р. 1650 і служила колонізація на північ, і в цьому році ми, здається, можемо констатувати момент найвищого розвитку служилих українських залог по московських містах; р. 1652 відбувся раптовий і масовий приплив до них нової службової людности (прийшло, як вище згадувано, 1.650 чол. новозареєстрованої людности); але це було востаннє; віднині українська еміґрація починає купчитися на властивій Слобожанщині.

Тим часом хвиля служилої і неслужилої еміґрациї 1652 року принесла появу першого українського міста і першого слобідського полку: того року засновано м. Острогозьк на середній Донщині.

Через брак часу і великі архівні матеріяли, що належать до історії м. Острогозька за Хмельниччини, я не зміг окремо спинитись на дослідженні історії перших років цього міста; місто це потребує окремої розвідки, тим більш, що лежало воно в районі української Донщини, де були особливі умови природні, господарчі і колонізаційні, а місцева громада мала свої особливі риси устрою і внутрішніх стосунків. Через те обмежуся тут

---

[1]) М. Д., Малоросійський приказ, ст. 5816/15, а. 147. На колонізаційну перерву 1648 р. вказував і Є. Альбовський, Харьк. Каз., 1914, с. 40.

тільки на головіших відомостях про цю першу осілу слобідську українську колонію.

Березня 21-го 1652 р. з'явився під Путивлем великий загін еміґрантів на чолі з „полковником Чернѣговским“ Іваном Дзикою. Загін цей рахували на 2.000 козаків, що складали 9 сотен: 3 батуринські, 1 борзенську, 1 чернігівську, 1 конотіпську, 1 полкову і 2 без спеціяльної назви.

Питання про те, звідки походили ці еміґранти, що заснували перше слобідське місто Острогозьк і поклали початок сталій українській колонізації середньої Донщини, можемо тепер остаточно роз'вязати на підставі знайденого листування путивльського воєводи з приводу цієї еміґрації і паперів про перебування депутації від еміґрантів у Москві [1]). У Розрядному приказі ці депутати, сотники І. Красовський і О. Григор'їв, оповідали, що прийшли вони „к Путивлю з Чернигова, из Батурина, из Борзны, из Нѣжина, из Соснцы, из Нового Песочина, с Конотопу, з Бахмача, из Ивангородища и тѣх городов из деревень, черкасы и пашенные многие люди“. Назви сотен й титул Дзики (далі в московському листуванні його йменують Дзиковським, й цю форму прізвища прийнято в науковий літературі) також вказують на те, що пересельці тісно зв'язані з Чернігівщиною [2]). Можливо, що титул „полковника чернігівського“ з'явився підо впливом того, що саме з Чернігівщини з'явився загін еміґрантів, на чолі якого стояв Дзиковський. Уряд полковницький дістав Дзиковський, можна гадати, вже під час еміґрації від свого товариства, і можливо, що не без впливу московської адміністрації, яка взагалі не надавала цьому урядові особливого значення і досить легко йшла на утворення полковницького уряду по українських колоніях південної Московщині і пізніш Слобожанщини.

Але і цей титул, ужитий вже в чолобитній Дзиковського, і особливо сотенна організація еміґрантів, яку ми бачимо в путивльському реєстрі, і назви сотень — по сотенних містах Чернігівщини примушують нас гадати, що між загоном чернігівських еміґрантів і офіційним Чернігівським полком був якийсь зв'язок (пор. вище, в огляді еміґраційного руху з заходу).

Момент переходу — березень 1652 р. вказує на ті обставини, в яких відбулася еміґрація. Як вказав акад. М. С. Грушевський [3]), еміґрація ця сталася безпосередньо по жовнірських репресіях і тогорічній різанині. Цими обставинами пояснюється, очевидно, й велика кількість еміґрантів. Депутати еміґрантів оповідали в Москві, нібито Б. Хмельницький відступив Чернігівщину полякам аж до міста Переяслава, і поляки прийшли до міст Чернігівщини „и уѣздных людей побивають“.

Еміґрантів не пропущено до міста, і вони розташувалися в діброві на „Білих Берегах“ під Путивлем, за Сеймом, дуже страждаючи від весняної негоди. Через те, а також, може, стурбований кількістю еміґрантів, воєвода не пізніш як 24-го березня (дати чолобітної Дзиковського) висилає до

---

[1]) М. Д., Приказн,. ст. 281, див. ще вище, де ми розглядаємо еміґраційні обставини на Лівобережжі.

[2]) Таким чином Н. Костомаров помилявся, думаючи, що еміґранти були волиняки (Б. Хмельницкій, с. 483): указівок на зв'язок еміґрації з Волинню взагалі в острогозьких документах ніде не знаходимо.

[3]) М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, с. 414.

Москви повідомлення про цю еміґрацію, а заразом виїздить до Москви депутація від еміґрантів у складі двох сотників — І. О. Красовського, сотні Борзенської і О. Григорьєва, сотні Батуринської [1]). Разом з депутацією вислано чолобитну до царя, писану від імени полковника І. Дзики і подану в Москві вже 5 квітня 1652 р. Зважаючи на її інтерес і автентичну форму (писано її українською мовою і рукою, а тимчасом усі пізніші чолобітні до р. 1657 за одним тільки вийнятком писані рукою московських дяків) — подаємо її тут цілком [2]).

„Цару, государу и великому князю Алексею Михайловичу всея Русию (!). Великий цару государу! Мы холопы твои, которыи циловали крестъ у Путивли имены твоему великому, я Иванъ Дзика полковникъ Чернѣговский, посилаемъ двохъ сотников изо полнои думы нашеи, которыи пришли на имя твое царское, абы тобѣ, великий цару, ударыли чолом от усѣх нас: просим тебе, великий цару, князь Алексѣй Мыхайловыч, помилуй нас, холопов своихъ дай намъ где мешъкати и як маем мешъкати, слободы лѣтъ на килька жебы вольно было пиво варити и вино роботи(!), бо теперѣшънего часу обеззстравовалися(!) и не маемо отколь копы залѣзти(!). А если, великий цару, позъволиш тое дѣлати, будет люду барзо много, которыи стоят вадъ рубежемъ и ждут таким же способом, як и мы, милостивого помилованя; если нас холопов своихъ, помилуешъ, то и оныи готовы на твое имя, великий цару, ити и крест циловати; тилько, великий цару, князь Алексѣй Михайловыч, помилуй нас, дай нам мешъкати Городище Заводицкое, бо если, великий цару, где далеко даси, то всѣ ни зайдут, бо барзо есть худых много, которыи мало мают на чом поихати. Такъ теж жадаемо и просимо милостивого помилованя от табе, великий цару, князь Алексѣй Михайловыч, посланцовъ нашых не бавячи отпусти, бо кгды ж великий цару уже намъ докичило(!) стояти на Дубровѣ, дѣти нашѣ, отци многи малы и не могут тривати, умирают; теды утоли нашѣ слезы неха(!) бы есмо, великий цару, где нам укажешъ мѣсце, стали будоватися, абы больше нужѣ не терпѣли. С тым ся милостивому помилованю твоему отдаем, великий цару, князь Алексей Михайлович. Писан у Бѣлых Берегах под Путивлем, 24 дня марта, року 1652.

Иванъ полковник, холоп твой, зо всеми холопами твоими".

Не спиняючись тут на цікавих подробицях чолобитної щодо обставин еміґрації (про це див. вище в розділі І) і щодо економічних заходів еміґрантів, звернемо увагу на характерне й важливе для нас прохання пересельців — розташувати пересельців на Заводицькому городищі, себто на місці сьогочасної Ворожби на р. Пслі [3]), отже поблизу від кол. польського кордону і в близькому сусідстві з Чернігівщиною. Про це ж прохали і українські депутати під час розмови в Москві. Та відповідно до традиційної політики Москви щодо українських еміґрантів на Слобожанщині [4]) в Москві вирішено переслати загін Дзиковського на Дінщину, і навіть за р. Дін — на доплив його Битюг, де тоді стеливсь дикий степ [5]). Не знати, як реаґували на ці розпорядження чернігівські еміґранти, але місяць пізніше ми бачимо їх ще під Путивлем: 5 травня складено їх реєстр, з нього бачимо, що з 2000 еміґрантів лишилося вже коло 1000, організованих по сотнях, що мали, як сказано, назви сотенних міст Чернігівщини.

Розпорядження оселити еміґрантів на р. Битюзі лишилося в силі; туди ж

---

[1]) Ibidem: уряд сотників — див. перепис в М. Д., Блгр., кн. ч. 30.

[2]) М. Д., Приказн., ст. 281, а. 212.

[3]) Ворожб'янську слободу засновано трохи пізніш, р. 1654, як знаємо з чолобитної 1658 р. (М. Д., Помісн. ст. 46, а. 22) і з інших архівних джерел. Про її місце на Заводицькому городищі на р. Пслі каже ця ж чолобитна 1658 р. (пор. нижче, при огляді заселення Сумщини).

[4]) Див. вище, розд. II: пор. Е. Альбовскій, Харьк. Каз., с. 42.

[5]) Поміта; (М. Д., Приказн., ст. 281).

еміґрантів коло того часу і виправлено, як бачимо з передмови до Путивльського перпису [1]). Але до Битюга пересельці не дійшли і спинилися на правому боці Дону, на р. Сосні в гирлі р. Острогожчі. Від кого йшла ініціятива щодо оселення на Сосні, важко сказати з певністю. М. Костомаров вказував, що для оселення там еміґрантів все було заздалегідь підготовано ще перед тим, як вони йшли на місце. Щодо самої місцевости, то, як згадувано вище, ще раніш неодноразово проєктовано збудувати фортецю на середньому Доні, в році 1649 прямо наказано було оселити еміґрантів, якщо вони прийшли б, на Маяцькому городищі на Тихій Сосні (коло пізнішого Острогозька [2]). Таким чином, місце для оселення тут українських пересельців намічалося ще тоді. З другого боку, з одного оповідання московських аґентів випливає, ще ініціятива йшла від самих пересельців: „который де полковник Иванъ переѣхалъ съ своими товарищи на царское имя, и онъ де занялъ себѣ особое мѣсто на рѣкѣ на Соснѣ на урочищѣ Острогожье“ [3]). Тут же лежав уход під назвою „Рибний Плес“ від якого і саме місто і навіть полк дуже часто іменується потім Рибним, Рибенським і т. д. Цей уход був дуже популярний через української уходницької і спеціяльно добичницької людности [4]), і можливо, що дехто с острогожських пересельців не опинивсь тут зовсім у чужому і мало знайомому місці.

У кожнім разі влітку 1652 р. пересельці були вже на новому місці: до них прислано за воєводу Ф. Арсеньєва, зроблено перепис і розпочато будувати фортецю, закінчену того року [5]). З Воронежа вислано пищалі і хлібне утримання [6]). Воєвода дістав суворого наказа не приймати людей більш, як рівно 1 000 [7]), а російську залогу скласти не з „веденців“, а набрати „по прибору“ в кількості 150 стрільців і 20 пушкарів [8]). Землю їм відвести не в дачах українських [9]), отже українським еміґрантам наділено землю в помістя; за ці землі вийшли у острогожан гострі суперечки з сусідними громадами мм. Ольшанська й Коротояка [10]). Низка переписів міста за рр. 1652—1658 дає змогу добре прослідкувати рух острогозької людности, хоч розмір колонії не відходив дуже від числа 1 000 д. реєстрових. У перепису р. 1652 звертають на себе увагу добра загосподареність пересельців і порівнюючи дуже великий відсоток неозброєних, а це показує, що в громаді

---

[1]) М. Д., Блгр., кн. ч. 30; а, 30; перепис видав у вигляді таблиці І. Миклашевський, op. cit., с. 250. Назви сотен подано, але досі на них не зверталося в науковій літературі відповідної уваги.

[2]) М. Д., Малоросійский приказ, ст. 5818/5. Місто в Тернівському лісі на р. Сосні проєктувалося будувати ще 1637 р. (див. Д. Багалѣй, Матеріалы, т. II. ч. 2. с. 8, огляд сакм).

[3]) А. М. Г. II, с. 304.

[4]) В 1640-х роках тут захоплюють в полон „воровских Черкас“, що йшли з Богучару до Мордви; див. ще А. Ю. и З. Р., VIII, с, 273.

[5]) „Строєльні книги“ видав Холмогоров, op. cit., 20.

[6]) Н. Второвъ и К. Александровъ-Дольникъ, Древнія грамоты и другіе письменные памятники, касающіеся Воронежской губ., Вор. 1851, кн. I, сс. 31 і 45; вдру друкував Б. Вейнберґ в V вип. „Матеріаловъ“, у виданні р. 1887 не повторене.

[7]) М. Д., Пом'сн., ст 131, а 10.

[8]) А. Вейнбергъ и Полторацкая, Воронежскіе акты, № 35.

[9]) Ibidem.

[10]) М. Д. Блгр., ст. 384; а. 39. Моск., ст. 252, аа. 95, 227, 358.

було багато міщансько-селянських елементів [1]). За Хмельниччини людей в місті трохи поменшало, але багаті уходи обіцяли місту славне майбутнє.

Місто лежало в східньому куті Білгородської черти, де вона повертає на північ, посідаючи дуже важливе місце в ланцюгу інших фортець. Через те в Острогозьку дуже виразно помічався вплив воєводської влади в усіх галузях життя; людність дістає землю на четвертному праві, точно разраховану, дістає утримання грішми і натурою. Ані полковницький уряд Дзіковського, ані місцеві умови спочатку не виділяли острогозької громади з низки українських залог інших міст південної Московщини. Відміна полягала в тому, що з українців тут складалася майже вся людність міста, і на них лежала вся відповідальність за його стан. Пізніш це спричинилося до того, що життя Острогозької громади цілком уподібнилося до життя інших міст Слобожанщини.

Коли засновано Дивногорський манастир, що лежав недалеко від Острогозька, не відомо; р. 1652, одночасно з будуванням Острогозька, наказано збудувати тут острожок й оселити в ньому українських виходнів, а для будування вислати з м. Корочі дітей боярських, стрільців і українців, всього 80 душ [2]). Про манастир ще тут не згадується. Перша документальна згадка — з року 1667—каже, що р. 1656 наказано давати манастиреві ругу з Коротояку [3]). Отже манастир засновано, мабуть, майже одночасно з м. Острогозьком, або трохи пізніш. Р. 1658 старець Сильвестр возив до Москви чолобитну від ченців [4]).

Острогозьк — перше українське місто на Слобожанщині — був форпост, висунений далеко на схід стихійним колонізаційним рухом, що почався 1652 року. Можливо, що поява його полегшила і де-в-чім спростила дальше залюднення ближчих земель Слобідської України — на Донеччині.

2 Перші українські міста і слободи на Донецькій Слобожанщині. Залюднення Сумщини.

Як згадувано вище, коли разглядувано служилу й уходницьку (властиво пасічну) колонізацію Донецької Слобожанщини, ця колонізація, перервана в момент великого повстання 1648 року, знову відновилася в роках 1649—50 в зв'язку з Зборівською угодою, що зрадила надії широких українських мас, козацьких і селянських. Поновилася служила еміґрація на північ, поновилася й пасічна колонізація Донецької Слобожанщини. Берестецька поразка 1651 р. і похід польського війська — одночасно з заходу і з півночі — викликали нове піднесення колонізаційної хвилі, що вже не спадала і дальшими роками. Р. 1652 заснуванням м. Острогозька покладено початок осілому освоєнню слобідської Донщини; мусимо чекати в тім році й збільше-

---

[1]) М. Д., Блгр., кн. чч. 31, 32, 34,56; в р. 1652 неозброєних було аж 451 чол. але майже всі (410 ч.) — на конях; дальшими роками загальне число козаків все тримається близько числа 1 000 чол.

[2]) Корочанські акти, 106: „Велѣно на Дону, на Дивіихъ Горахъ поставити жилой острогъ".

[3]) М. Д., Блгр., ст. 504, а. 264.

[4]) М. Д., Блгр. ст. 398, а. 140.

ної еміґрації до Слобожанщини Донецької [1]), а заразом — і звісток про початок її осілої колонізації.

На жаль, про осіле залюднення Донецької Слобожанщини в роках 1652 і 1653 не маємо жадних відомостей; тим часом воно повинно було відбуватися, до того досить інтенсивне. Мабуть вже тоді почали з'являтися в західніх районах Донеччини невеличкі осілі слободи. Цей рух мусив передувати колонізації дальших років, бо інакше швидкість і дальші успіхи цієї колонізації не були б зрозумілі. Те, що наші джерела мовчать, зрештою можна пояснити: події Хмельниччини відтягали найактивнішу неспокійну людність, з р. 1648 для неї відкрито Запоріжжя; на Слобожанщині могла осідати тими роками спокійніша, переважно хліборобська людність, що уникала заводитися з московськими служилими. Московський уряд і собі мусив загалом прихильно ставитися до української еміґрації, сподіваючись в близькому майбутньому притягти до себе цілу Україну. Отже обережно ставлячись до офіційного визнання пересельців (щоб не ускладняти в теперішньому і майбутньому стосунків з Польщею, або навіть з гетьманським урядом), воєводи могли мовчки вичікувати розвитку подій. Зрештою їх контроль не був вже такий абсолютний, і скільки нові пересельці нічим себе не виявляли, воєводи могли їх іґнорувати свідомо чи попросту не знати про них, тим більше, що їхні оселі були ще, мабуть, невеликі.

Це становище змінюється в кінці 1653 року, можливо, не без зв'язку з Переяславською угодою, що вже висіла в повітрі; з того часу починають нові колонії швидко збільшуватися, дедалі більше притягати до себе і місцеву уходницьку людність, і нових еміґрантів. Великі ватаги еміґрантів засновують цілі міста, можливо, на місці попередніх невеликих слобід, як це було, напр., у Харькові. Новоосаджені колонії звертаються до місцевої і центральної влади і клопочуться, щоб їх визнали, леґалізували й відмежували їх землі. З'являються згадки про еміґрацію і в листуванні південних московських воєвод з центром.

Дати формального осадження нових поселень, які ми маємо в своїм розпорядженні, ведуть нас до кінця 1653 і до початку 1655 рр., отож процес осадження (точніш, може, кристалізації) нових поселень захопив два роки; далі, як бачимо, тільки збільшуються вже оселені поселення, аж до початку нового колонізаційного оживлення в кінці 1657 р. Кінцем 1653 чи початком 1654 датуємо оселення еміґрантів в Охтирці, оселення Харкова і Цареборисова; в р. 1654 і не пізніш од початку р. 1655 оселено слободи Терни, Ворожбу, Городне, Колонтаїв з селами, Хорошев, Печеніги, Мохначі; в кінці р. 1624 Зміїв, весною 1655 р. Суми. Про всі більші міста, крім Змієва, маємо документальні вказівки, що перед кінцем р. 1653 там могли бути хіба лиш невеличкі слободи.

Таким чином рр. 1654—5 оселено всі найбільші міста Слобожанщини. У дальшому п'ятиріччі по Хмельниччині осаджувалися міста (Лебедин, Боромля, Салтов, Богодухів, Балаклея), що не набули значення великих центрів, чи мали його порівнюючи недовгий час. Огляд мапи тогочасної Сло-

---

[1]) Звістки про вихід людности з Наддніпрянщини цими роками подає акад. М. С. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, с. 415.

божанщини пояснює це явище: нові міста зразу осаджено по старих центрах природніх економічних районів; через те саме положення нових міст сприяло їх дальшому розвиткові.

Слобідські міста і слободи за Хмельниччини постають майже одночасно протягом двох років від кінця 1653 до середини 1655 р.; визначити точно хронологічний початок і поступінність їх оселення ми не можемо. Через те оглядатимемо їх не в хронологічній поступінності їх функції, а за їх районами, починаючи з північного заходу.

Осіла колонізація підбила і втягла до себе, сконцентрувала навколо себе мандрівну уходницьку людність, що господарювала тут попереду; через те відомості про дальший розвій уходницького і пасічного господарства в різних районах Слобожанщини подаватимемо, як розглядатимемо історію заснування в цих районах нових міст і слобід.

Сумщина. М. Суми. Північно-західній кут Слобожанщини (північна частина середнього Попселля), що в середині XVII сторіччя опинивсь у запіллі Білгородської черти, зовсім не мав осілої людности аж до 1650-х років. Цей район тісно в'язався з сусідніми землями — з Чернігівщиною водозбором р. Виру, з Курщиною горішнім Пслом, середнім Пслом — з Гадяччиною, горішньою Сулою — з Роменщиною. В кінці XIII стор. десь у цій околиці існували відомі слободи Ахмата; в XVI і XVII віках бачимо тут бортні уходи і полювання путівльських севрюків — волості Тешкову на горішній Сулі і Городецьку на лівому боці р. Псла, до верхів'їв допливу р. Ворскла — р. Боромлі [1]). На початку XVII в. почала посуватися сюди українська колонізація з Роменщини, але її припинено заходами московської адміністрації [2]). 1640-ми роками знову з'являються тут пасіки на Сулі (з Конотіпщини) і в районі м. Кам'яного (з Роменщини та Гадяччини). У середині XVII в. ввесь цей район добре оборонений на півдні Білгородською чертою на горішньому Ворсклі, а на заході — смугою прикордонних фортець: Недригайловим, Камінним, Олешнею, і це мусіло сприяти дальшій колонізації країни. У центрі району лежало Суміне чи Берліцьке городище [3]) на р. Пслі, недалеко гирла чотирьох річок, що впливали тут до р. Псла, в центрі Берліцького ухода, на західньому краї великого лісового масиву, межуючи з степовими просторами і сіножатями, що давали різноманітні засоби для усяких промислів. Цю місцевість і обрали правобережні еміґранти, що цілим гуртом в 100 чол. вийшли з м. Ставищ [4]) на початку 1655 р., „покиня отцовъ и детей и женъ, помираючи голодною смертью отъ розорения и гоненья Ляхов и отъ Татаръ Кримскихъ" [5]). Відомості про оселення маємо в чолобітній, що її еміґранти вислали в кінці червня чи на початку липня 1655 р. до Москви: „Бьют челом...

---

[1]) М. Д., Сівськ., 124, а. 327; Блгр., ст. 20, а. 33.

[2]) Ibidem; див. вище — де розглянено пасічну колонізацію.

[3]) Можливо, що це були різні городища, але близькі між собою.

[4]) За присяжним реєстром Білоцерківського полку в 1654 р. в м. Ставищах було 677 чол., з них 312 д. козаків і 365 д. міщан. (А. Ю. и З. Р., X, с. 790).

[5]) Так маємо в пізніший чолобитній кінця р. 1656, (М. Д., Сівськ., 161, а. 10); приходили до Сум і переселці з Лівобережжя, напр. з Ромна (с. Опришок) в р. 1656 (М. Д., Поміск., ст. 46, а. 9).

бедныя и розоренныя от Ляховъ и от Татар города Ставища Черкасы атаман Гарасимка Кондратьев и редовые козаки, всех сто человекъ. В нинешнем государь во 163 году в великие говейны пришли мы... из-за Днепра... з женишкамі, и детишками и пришед стали на Пслѣ реки подле речки Сумъ на Берлицкомъ городище“ [1]). З чолобитної цієї довідуємося про час оселення — на весні року 1655; на чолі еміґрантів стоїть отаман Гар. Кондратьєв, можливо обраний ще в дорозі. Еміґрантів у чолобитній названо козаками; можливо, що ця перша партія еміґрантів справді належала до покозачених верств людности, але пізніш, р. 1658, характеризуючи Сумчан, воєвода К. Арсеньєв писав про них, що до Сум „Черкасы сошлися люди бедные и безоружейныя, люди пашенныя, осадная дела и бой имъ нѣ за обычай; ...все мещаня сошлися“ [2]). Ця згадка про міщан особливо цікава в зв'язку з тим, що еміґранти походять з м. Ставищ, і можна гадати, що ця характеристика правдиво визначає і суспільну приналежність перших еміґрантів — показачених міщан і селян. Еміґранти тут, як і в інших місцях, оселилися на старому городищі, названому Берліцьким [3]). Місцевість цю обрали еміґранти дуже вдало: на р. Пслі, в водозборі трьох невеликих річок, коло їх гирл, досить далеко від центрів служилих і адміністративних, в 50—60 верстах між повітами Путивльським і Каменовським, як сказано в чолобитній. Фактично, як сказано, країна ця не була стало залюднена; офіційно вона належала ченцям Путивльського Печерського Молченовського манастиря „с рыбною и звериною ловлею и з бобровыми гоны и со всеми угодьи, что истори потягло с тех ухожейцов“; з цих уходів платили ченці „медвяный и денежный большой оброк и куніцы и пошлины“, і „надѣлывали (вони) тѣ ухожаи... займая в кабалу дорогою ценою“; тому на початку року 1656 ченці гірко скаржилися, що там дозволено селитися українцям, що нищать їхні уходи [4]), і прохали оселити їх на вільних землях по р. Мерлу. Відповіді на скаргу не було, наказано тільки зробити опис всіх уходів, що їх захопили еміґранти [5]). За характерну рису еміґрації (подібно до інших міст) було оселення еміґрантів без попереднього дозволу від воєводської адміністрації і не з'являючись до якогось з ближчих воєводських центрів. Але оселившись на новому місці, пересельці зараз же прохали путивельського воєводу дати їм офіційний дозвіл жити тут і, очевидно, зайняти сусідні землі. Санкцію цю пересельці, мабуть, вважали за потрібну для дальшого спокойного життя. Воєвода не взяв на себе цієї справи і порадив звернутися безпосередньо до Москви. Це пересельці й зробили згадуваною вище чолобитною. У Москві ґрунт був уже підготований, а заселити цю країну для держави багато важило (вона лежала в запіллі західнього кінця Білгородської черти). Отже 25. VI 1655 р. видано наказа про дозвіл еміґрантам будуватися на городищі з умовою не прокладати шляхів у заповідних лісах і не псувати дерев в бортних уходах [6]).

[1]) М. Д., Блгр., ст. 405, а. 735—6.

[2]) М. Д., Сівськ., ст. 186, а. 55—6.

[3]) Так у чолобитній і в пізнішій одписці Арсеньєва; у акад. Д. І. Багалія „Берлинская“ (Матеріалы, I. с. 20) і „Гейрлинская“ (Очерки, с. 422); в скарзі путивльських ченців (див. вище) „Бирлінская“.

[4]) М. Д., Сівськ., ст. 179, а. 374.

[5]) Ibidem, поміта.

[6]) М. Д., Блгр., ст. 405, а. 735.

Час оселення м. Сум датовано в передній літературі 1652-м роком. Так, здається, гадав Філарет, може на підставі „Актовъ Историческихъ“, правда не посилаючись на безпосередні актові вказівки [1]). Акад. Д. І. Багалій, на підставі одписки воєводи К. Арсеньєва, яку датує р. 1653, відніс до р. 1653 будову міста [2]). Отже виходило би, що оселення еміґрантів мусіло відбутися раніш, р. 1651—2. Але датування одписки 1652-м роком суперечило б не тільки наведеним вище, а й усім іншим документам щодо перших років існування міста; крім того, воєводу К. Арсеньєва призначено тільки в липні р. 1656, одночасово з призначенням зміївського воєводи І. Ржевського [3]). Справді, перевіривши ориґінал, виявлено, що згадану одписку Арсеньєва [4]) слід датувати не роком 1653 (7161), а 1657 (7165); дату в ориґіналі написано неясно, а цілком чітко зазначено рік у позначці на звороті акту, датованій 7.VIII 7165 (1657) р. Трохи важче вияснити суперечність у даті другого акту. У IX томі „Дополненій къ актамъ историческимъ“ [5]) надруковано „Годовую смѣтную книгу городов, вѣдомых в Розрядѣ“ за р. 1678. В опису Сум читаємо, що „по книгамъ изъ Сумъ Афанасья Тютчева городъ Сумінъ построенъ во 160 году“ — одже знову маємо той таки 1652-й рік. Перевіривши оріґінал цієї „Смѣтной книги“ [6]) виявлено, що друкарської помилки тут немає, але перевірка інших річних „Смѣтныхъ“ книжок показала, що помилку тут зроблено ще під час складання книги, бо в „смѣтной“ книжці за попередній 1677 рік [7]) читаємо, що: „По переписным книгам Сумина Афанасия Тютчева, каковы книги прислал он в Бѣлгород за своєю рукою, город Сумин построен во 166 году (1658)“, що й відповідає дійсності [8]).

Наказ від 25.VI 1655 р. давав тільки принциповий дозвіл на оселення Сум; може в зв'язку з суперечками з путивельськими ченцями, а може й через претенсії сусідніх служилих з м. м. Путівля, Камінного, Недригайлова тощо, в кінці р. 1655 сумчани подали другу заяву, прохаючи відмежувати їм суміжну землю, а путівельцям заборонити володіти нею [9]). Вже в січні р. 1655 наказано влаштувати еміґрантів остаточно [10]) і, дарма що нова осада була невелика, вирішено будувати тут фортецю — „острог“, а для того в квітні того ж року наказано вислати з Путивля до Сум одного з місцевих служилих [11]). Невідомо, чи це розпорядження реалізовано, бо далі справу поставлено в шир-

---

[1]) Филаретъ, IV с. 281. Акти, на які автор вказує, нічого не кажуть про осадження міста в р. 1652 і належать до рр. 1657—1659; може, тут ми маємо попросту друкарську помилку. Про вказівку „Ак. Ист.“ — див. нижче.

[2]) Очерки, с. 421.

Інша література історії м. Сум не дає нічого нового для Хмельниччини. Розвідку І. Левицького — Историческое прошлое г. Сумъ („Тр. XIII Ар. С., 1905, т. II) написано в частині належній до нашої доби, на підставі праці і Матеріаловъ акад. Д. І. Багалія.

[3]) Див. далі.

[4]) Видано у акад. Д. Багалія, Матеріалы, т. I, с. 19; оріґінал — див. М. Д., Блгр., ст. 389, а. 22.

[5]) С. 296, № 106.

[6]) М. Д., Моск., кн. 93, а. 1597.

[7]) М. Д., Блгр., кн. 97, а. 99.

[8]) Див. нижче.

[9]) Уривок „пам'яті“ писаний на звороті іншого акту (М. Д. Приказн., ст. ч. 50, а. 97.)

[10]) Див. скаргу путивльських ченців (М. Д., Сівськ., ст. 79, а. 371).

[11]) М. Д., Приказн., ст. 508., а. 97 на звор.

шому маштабі і вислано до новоосаджених міст спеціяльних воєвод. До Сум призначено Кир. Арсеньєва (1.VII) і наказано йому будувати там фортецю, а приладдя і зброю видати йому відповідно до призначеного до Змієва І. Ржевського [1]). Одночасово вислано до Сум служилих людей з м. Обояні (52 д.) [2]) і може ще з інших міст, щоб допомогти воєводі; у січні р. 1657 наказано записати сумчан у полкову службу „с их братьею с Черкасы“ [3]), отже прирівняно їх юридично до категорії служилих українських козаків південних московських міст.

До характеристики побуту і господарства новооселеної колонії маємо кілька документів. Перший — це відписка воєводи Арсеньєва з липня 1657 р., що її використав академік Д. І. Багалій у своїх „Очеркахъ“ і надрукував в т. І. „Матеріаловъ“ [4]). Доповідаючи про успішне закінчення будови фортеці, воєвода з запалом обстоює інтереси сумчан щодо експлуатації суміжних уходів. Виявляється, що сумчани варять дьоготь в путивельських землях, даючи путивльцям за це п'яте барило, але путивльці служилі і тубільці — севрюки беруть з них і більше, не за угодою; воєвода пропонує віддати Сумчанам Берліцьку волость, що лежить в 20 вер. від Сум і землі за Пслом; за них путивльці дають тепер 900 п. меду, сами маючи не менш, як 100 п. кожний, але сумчани обіцяють дати вдвоє більше, а дьогтю й зараз вийде барил із 200 (отже продукцію дьогтю вираховують на 1 000 барил). Подані в воєводиному листі дані говорять про широкий розвиток уходницького господарства [5]). Але не забувалися Сумчани і про оранку. Вже коли писав свого листа Арсеньєв, на річках коло м. Сум (також і на р. Пслі), було 10 млинів, що мали в майбутньому дати аж 500 крб. податку. Звістки про підрубування бортних дерев, можливо, вказують на те, що під Сумами заведено інтенсивне пасічне бджільництво (з вуликами).

Про розвиток хліборобства і обробної промисловости в Сумах свідчить те, що тут р. 1655 збудовано ґуральню спільними силами цілої громади; Сумчани писали до Москви, що вони з того тільки й живуть, що „вина и пива“ варять і мед та тютюн продають [6]).

Відмежувати землі від служилих громад сусідніх московських міст Сумчани прохали ще в кінці 1655 р. Вже р. 1656 дано відповідного наказа — відмежувати земель на 12 вер. в радіюсі і дати лісу будівного на 3 квад. верстви, крім бортних дерев, що мають належати старим володільцям з Путивля [7]). Розмежування відбулося влітку 1667 р.; землі відведено тільки на 10 верст в радіюсі. Пізніш цю територію трохи збільшили, приєднавши до неї громаду Ворожбянської слободи [8]). Цікаво, що вже наступного року маємо

---

[1]) М. Д., Блгр., ст. 394, а. 136.

[2]) М. Д., Блгр., ст. 389. а. 79.

[3]) М. Д., Сівськ., ст. 161, а. 80.

[4]) С. 19; дата поміти в Москві — 7.VIII 1657, отже писано в середині липня місяця.

[5]) Широко розвинене полювання: по лісах б'ють куниць, лисів, вовків, ведмедів, лосів і вепрів.

[6]) М. Д., Сівськ., ст. 161, а. 10 — а.

[7]) Уривок „пам'яті“ без дати, але в оточенні документів 164 (1656) р. (М. Д. Безголосні, ст. 223, л. 57,) Ще в січні 1656 р. наказано будувати фортецю в Сумах, а „пашенною землею, сенными покосы и всякими угодьи Путивльцом владѣть не велѣть“ (М. Д., Приказн., ст. 508, а. 9).

[8]) Про це див. нижче. Межевий випис 20.X 1657 р. — див. Филаретъ, III, ст. 336.

натяк на те, що під Сумами утворено приватні маєтки шляхом вільної заїмки. Двоє сумських козаків (може заможніші) починають будувати млин на р. Суровцю у 5 верстах від Сум на наданій вже ділянці і прохають дозволити „на той рѣчке Суровцы подле твоего г-ва жалованья, а нашего х. т. угодья село завесть и людей тебѣ в. г.(!) осаживать“ [1]). Таким чином в Сумах помалу почав встановлюватися лад вільної заїмки, і про заведення тут помісної системи („четвертного землеволодіння“) ми не чуємо.

У січні м. 1658 р. отаман Г. Кондратьєв їздив до Москви з креслеником новозбудованої фортеці. Приїхавши до Москви, Г. Кондратьєв подав низку прохань, які кажуть про тодішні потреби нового міста і намічають дальший розвиток його стосунків з центральним урядом. Ще в кінці 1657 р. сумчани подали таку чолобитну : прийшовши до Сумського Городища, збудували вони варницю, вино і пиво варили і мед і тютюн продавали : а без того промислу бути їм ніяк не можна і прожити немає чим ; р. 165 (осінь 1656) приїхав воєвода і варницю розламав ; сумчани прохають, щоб їм дозволено курити горілку й продавати тютюн. Дозволу не дано — варити напої могли сумчани тільки для себе, а не на продаж [2]). У Москві Кондратьєв подав прохання, щоб дозволили влаштувати у Сумах 2 ярмарки на рік з правом безмитного торгу, а також дали дозвіл сумчанам безмитно торгувати по інших містах [3]). На це, як сказано, дано дозвіл торгувати в Сумах безмитно цілий рік, але крім свят. Нарешті, прохав Кондратьєв видати сумчанам утримання, як і по інших містах, бо досі вони нічого не одержали, а тим часом фортецю збудували самі і, возячи ліс на неї, поморили своїх коней. Але відповідь на це прохання була неґативна : відмовити, бо місто лежить „не на Украйне, от Татар за людьми“, і дано їм угіддя, землі і уходи більші, ніж по інших містах [4]). Цікаво, що на звороті всіх чолобитних бачимо тільки підписи трьох попів „Сумина города“ : Микольської, Покровської і Троїцької парафій.

В згадуваній відписці Арсеньєва знаходимо ще цікаві відомості, які допомагають нам уявити собі досить ясно концентрацію коло нових колоній місцевої старої уходницької людности і процес втягання в нові рямці городового устрою попередньої системи пасічно-уходницької колонізації. Воєвода пише, що він почав вже брати на себе податок дьогтем і вже зібрав 17 барил; подає реєстр дегтярів, очевидно, найближчих до м. Сум, і між ними називає: мешканців ближчих поселень — Ворожб'янскої і Ольшанскої слобід, уходників з Лівобережжя — з Сорочинців і Веприка і, нарешті, еміґрантів з Правобережжя — подолян і мешканців Смілої; ясно зазначається, що вони належать не до Сумської громади, а до „розныхъ запорожскихъ городов“; очевидно, всеж зв'язок правобережців („подолян“) з своєю батьківщиною або розірвавсь або зробивсь занадто слабкий і раніш чи пізніш вони мали увійти до одної з місцевих громад чи слобід.

Про життя нового міста взагалі знаємо дуже мало. Не маємо навіть докладних відомостей про кількість і склад людности в Сумах до р. 1660;

---

[1]) М. Д., Помісн., ст. 46. а. 11.
[3]) М. Д., Сівськ., ст. 161, а. 10.
[2]) М, Д., Помісн., ст. 46, а. 12.
[4]) Див. ibidem, а. 7.

очевидно, до першої партії в 100 душ приєдналися інші еміґранти і місцеві уходники[1]); р. 1660 в Сумах було 1642 чол. козаків і 1098 чол. міщан і піших селян, а всього 2740 люду[2]); а перед тим, р. 1659, в реєстрі осіб, яким не дано утримання за той рік, записано 2141 чол. сумчан[3]); можливо що до цього числа увійшла вся людність міста. Як ми знаємо з іншого джерела, сумчанам утримання справді не плачено, хоч їх і записано до „полкової служби“.

На чолі міської громади ввесь час стоїть перший її отаман Герасим Кондратьєв, що пізніш, р. 1659, стає полковником і робить полковий уряд спадковим у своїм роді; це явище, вийняткове в умовах мінливого життя часів першого оселення слобідських міст, добре характеризує Суми, що лежали в запіллю московських передових фортифікацій, і дозволяє наблизити тутешній побут до життя м. Острогозька, де полк. Дзіковський теж довго зберігав свій уряд, набутий ще на старій батьківщині.

Як бачимо з попереднього, місто Суми заснували українські пересельці незалежно від розпоряджень місцевої воєводської адміністрації і навіть без її відома. Але довідавшися про заснування нового міста, московський уряд зараз же подбав про догляд над ним і організацію його дальшого життя.

Першого року нове місто підлягало доглядові Путивльського воєводи, а 1.VI 1656 р. призначено за воєводу Кир. Арсеньєва, що пробув тут до 1658 р. При ньому була невеличка російська залога (наступний воєвода Умай Шамордін мав 100 душ „веденців“ — дітей боярських).

Головна функція воєвод півдня Московської держави полягала в будуванні фортифікацій, які мусили закріплювати за державою новоопановані місцевості і забезпечувати їх, щоб далі поширювати впливи московського торговельного капіталу. Особливо важлива була ця функція на далекій Слобожанщині.

З будуванням фортець не всюди по містах Слобожанщини все йшло гаразд, і на цьому ґрунті найчастіш поставали конфлікти між людністю та воєводами. У Сумах, здається, ускладнень не було, це ми мусимо пояснювати спеціяльними місцевими умовами, в оточенні московських міст, а може особливостями складу громади і вдачі отамана й самого воєводи, що, як ми зараз бачили, ставив за свою мету більше обопільні вигоди, ніж адміністративні нагінки. Вже в одписці 1657 р. воєвода оповіщає, що вже закінчено острог дубовий з баштами і бійницями, зроблено тайник, а людність побудувала двори й гумна. Кресленик і описи міста вислано до Москви в січні міс. 1658 р.; вони до нас не дійшли, але маємо з цього часу кілька інших актів. З них бачимо, що з кресленником приїхав до Москви сам атаман Г. Кондратьєв з якимось Кондратом Остаповим. У своїй чолобитній він пише, що його і інших українців воєвода „приставив“ до городової справи й „прислав“ їх із кресленником до Москви[4]). Але ні факт подо-

---

[1]) Див. вище. В січні 1656 р. в Сумах жило 500 людей (М. Д., Приказн., ст. 508, а. 97)

[2]) Н. Сторожевъ. Къ вопросу о колонизаціи Лѣвобережной Украйны, „К.С.“, 1890, VI, ст. 594. Року 1658 була вже ніби городова ратуша — отже міщанський елемент був досить міцний (див. Филаретъ, III, 281, 362, 445).

[3]) М. Д., Блгр. ст., 480.

[4]) М. Д., Помісн., ст. 46, а. 17.

рожі Кондратьєва, ні стиль чолобитної, писаної рукою московського дяка, ми ни повинні брати як довід особливого пониження сумського отамана, а майбутнього полковника. Скорше можемо вбачати тут прояв особливо близької участи української громади в будуванні фортеці: з стилю чолобитної і відписок воєводи ніби випливає, що на чолі робіт власне стояв він, отаман; цікаво, що навіть самий креслеників робив „Черкашенин“ Я. О. Стандарний [1]). Датою поданих „строєльних книжок“ (р. 1668) датується і час довершення першої будови „города“ (фортеці) [2]). Опису будови не маємо, є тільки звістка, що в острогу збудовано Преображенську церкву [3]). Про те, що участь брали в будуванні московські люди, не чути.

Підсумовуючи наведені попереду нечисленні звістки про життя сумчан першими роками після заснування міста, бачимо, що місцева громада, яка в основній частині прийшла здалека, тісно зв'язана з уходницькими промислами своєї околиці, і, притягаючи суміжну уходницьку людність, переносить свої промисли значно далі за межі визначеної їй 10-верстової смуги; людність дуже клопочеться про поліпшення умов торгу, особливо щодо ходового краму — горілки і тютюну. Розвивається і хліборобство — отже зразу після осадження людність інтенсивно береться до господарювання. Людність швидко і охоче заходжується споруджувати власні будівлі й фортецю під проводом свого отамана і під зверхнім доглядом толерантного воєводи К. Арсеньєва, закінчуючи це будування зовсім самостійно без допомоги від московських служилих; загалом зберігає з воєводою дружні стосунки, що їх не порушують окремі інциденти (як в епізоді з ґуральнею). Обраний може ще перед еміґрацією отаман Г. Кондратьєв зберігає довший час свої функції; це показує, що всеньку увагу людности скеровано на господарчу діяльність, і що цій діяльності ніщо загалом дуже не шкодить. Можливо, що накреслена картина сумського побуту залежала не тільки від вигідного географічного становища міста і близькости до московських фортець „Черти“, а й від спеціяльного добору людности, яка концентрувалася тут, на півночі, складаючись із „людей пашених“ і міщан, себто з елементів, призвичаєних до спокійної і реґулярної праці.

Сл. Ворожба. Хронологічно м. Суми не було перше поселення серед тих, що осілися на території пізнішого Сумського полку за Хмельниччини. Перші поселення були тут дві слободи — Ворожб'янська і Тернівська, засновані р. 1654. Крім цих трьох поселень, р. 1657 почали осаджуватися в цьому ж районі міста Лебедин і Боромля, але їх оселення належить вже до наступної колонізаційної доби, і ми на них тут не спинятимемося.

Про час, коли оселено Ворожбу, дізнаємося з чолобитної, яку ворожб'яни (отаман Омелян Якимов з тов.) подали в Москві р. 1658 [4]); у цій чолобит-

---

[1]) Ibidem, a. 19; порівняти пам'ять 1656 р. М. Д. Безголосні, ст. 274, а. 57), „Государь указал Черкасом... селитись... и острог сдѣлать“.

[2]) Т. ч. між оселенням міста (лютий — березень 1655 р.) і закінченням будування фортеці (січень 1658) зминуло майже 3 роки.

[3]) М. Д. Помісн., ст., 46, а. 1.

[4]) М, Д. Помісн., ст. 46, а. 22.

ній ворожб'яни згадували, що в році 1654 (162), оселилися вони на р. Пслі, на Заводицькому городищі, між городищами Кам'яним і Суміним, і ніби вже тоді дозволено їм володіти суміжними землями на 5 верстов в радіюсі. Час оселення, вказаний в чолобитній, стверджує і „пам'ять", записана, як чолобитну подавано в Розряді, про те, що р. 1656 путивельський воєвода М. Зюзін, довідавшись про оселення нової колонії, посилав своїх відпоручників на р. Псел, „гдѣ посилились Черкасы в прошлыхъ и въ 164 (1656) году", для смотру і перепису. Нова слобода була невеличка — переписано тільки 139 чол. (певно самі голови родин)[1]), з них частина, як видно з пам'яті, прийшла р. 1656, тільки решта — раніш. Слобода далі зростала, і чолобитну у січні 1657 р. подано вже від 180 чол. людности[2]); слобожан раховано тоді в Кам'янському повіті, хоч у сусідніх Сумах вже був окремий воєвода. Швидко зростала слобода р. 1657: у згадуваній попереду чолобитній, поданій в кінці січня 1657 р., сказано, що в слободі є вже 500 дворів, а людности разом з жінками і дітьми більше, як 2 тисячі. Слобода так зросла, що ворожб'яни мали намір перетворити її на місто і в своїй чолобитній прохали, щоб їм дозволили „на Заводицкому городище построить острожекъ для перваго убежища и для торжишку, какъ бы намъ межъ собою торговать, промыслишкомъ прокормитца" — цікава ілюстрація зв'язку між утворенням фортеці і ринку, а заразом свідчення про те, що в складі громади були елементи, зацікавлені в розвиткові торговлі, що дивилися на неї, як на засіб одержати прибуток.

В основі господарства ворожб'ян лежало, очевидно, хліборобство, як показує зміст „чолобитної 1658 р., поданої властиво в справі земельних суперечок з сусідніми громадами. Але й тут, на півночі, велике значення мали уходницькі промисли, і в січні р. 1657 ворожб'яни подали чолобитну, щоб їм дозволено ловити рибу в р. Пслі. Дозвіл дано ловити рибу тільки „про себя". У тому ж році ворожб'яни давали барило дьогтю сумському воєводі за право гнати дьоготь у суміжних лісах[3]).

Формально слободу осаджено в Кам'янському повіті, і ворожб'ян обов'язано службою „вряд" з служилою людністю міста Кам'яного. Але Кам'янська громада поставилася вороже до пересельців, які захопили уходи кам'янчан, і з цього приводу довелося ворожб'янан зазнати великих утисків вік кам'янчан: від „каменовцов Руских и всяких чинов людей чинитца продажа большая, бьютъ, грабятъ", взяли 50 овець, 10 коров, майно — самопал, 3 шуби, 3 сокири, 3 чавуни (!), „чинитца утесненье большое, пашнею сенными покосы ізобижают, продают, волочат (!) в Камѣнной напрасно". З сусідньою Сумською громадою у ворожб'ян були тісні зв'язки, і ворожб'яни взяли близьку участь у заготовленні лісу і будуванні сумської церкви. Але після розмежування в р. 1657, коли до м. Сум відрізано земель на 10 верст в радіусі[4]), межа сумських земель пройшла попід самою слободою, і ворожб'яни опинилися між двох огнів. Через те прохали вони (в згадува-

---

[1]) Ibidem, a. 26.

[2]) М. Д., Сівськ., ст. 161, а. 69.

[3]) Д. Багалѣй. Матеріалы, т. I, с. 21.

[4]) Акт розмежування — див. Филаретъ, III, с. 335.

ній чолобитній 1658 р.), щоб їх слободу примежувати до Сум і інкорпорувати т. ч. до складу Сумської громади; на це уряд дав незабаром згоду і видав відповідне розпорядження [1]).

С.л. Терни. У липні міс. 1654 р. (162) служилі люди з Недригайлова подали до центрального уряду скаргу, що в Путивельских оброчних бортних уходах оселилися українці на р. Терну в кількості більш, як 50 родин, і пустошать уходи. Вже тоді уряд поставився до пересельців узагалі прихильно і тільки наказав, щоб нових еміґрантів не приймати, а розсилати їх по залогах міст Білгородської Черти, бо, мовляв, у Путивельскому повіті землі замало і не стає вже й на ту людність [2]), яка вже там є. Пізніш власник помісних земель, де розташувалися пересельці, теж свідчив, що оселено слободу р. 162—1654 чи в кінці 1653 [3]). Більша еміґрація відбулася в р. 1655, на початку його, а може в кінці р. 1652; тоді з'явилося в Тернівській слободі зразу 250 чол., що прийшли сюди „з різних Черкаських і Запорозьких (!) городів із-за Дніпра і оселилися на дикому полі"; далі еміґрація тривала, р. 1657 було людности 350, а чолобитну р. 1658 подано вже від імени 500 [4]).

Під час перепису людности Тернівської слободи р. 1678 зібрано відомості про те, скільки часу зминуло, відколи оселено слобожан, і звідки вони вийшли. Із свідчень тернівців випливає, що 5 родин оселилося ще р. 1643, 48 родин — 1653, 20 родин — 1656 і т. д. [5]). Але що свідчення подано з пам'яті і багато років пізніш по оселенні, ми мусимо ставитися до них, як до відомостей дуже приблизних. Але можливо, що декілька родин справді осілися тут ще перед р. 1654 як селяни, на помісних землях служилих людей, хоч власне у пізніших чолобитних 1654 і дальших років про слободу все кажуть як про новозасновану.

Розташувавшись на землях і уходах путивельської і недригайлівської служилої людности, слобожани зразу увійшли з цією людністю в гострий конфлікт. Першу скаргу служилі недригайлівці подали, як згадувано, ще р. 1654, але мобілізація і польська війна загальмували справу. Вона знову розпочалася р. 1657 двома чолобитними від слобожан, які скаржилися на путивльського поміщика Сулєшкіна і недригайловських служилих, що вони їх тиснуть і грабують, їх нищать, воли забирають і „таляри емлють", а отамана і 5-х слобожан посадовили до в'язниці. Тернівці прохають записати їх до військової служби, сподіваючись, що це допоможе їм боронитися від ворожих сусід. Розглянувши справу, виявили, що слободу справді оселено на землях Сулєшкіна, який мав на р. Терні помісний наділ — близько 400 четей землі; Сулєшкин запевняв, ніби пересельці осіли р. 1654 на його землях „во крестьянство", але поки він був на службі, вони „розворовались", — вийшли з послуху. Позиція уряду була поміркована, як і раніш, і воєводі путивельському Микиті Зюзінові наказано чинити в цій дуже делікатній

---

[1]) М. Д., Помісн., ст. 46, а. 22.

[2]) М. Д., Блгр., ст. 1035, а. 502.

[3]) Справа Тернівської слободи рр. 1657—8 (М. Д., Блгр., ст. 1082, аа. 1—16).

[4]) М. Д., Блгр., ст. 1082, а. 14.

[5]) Д. Багалѣй, Матеріалы, т. I, ст. 76; Очерки, ст. 423. Слобожани запевняли, що вони прийшли в 160 (1652) році.

справі „по усмотренію“, але так, „чтоб нам в. г. в ратных людяхъ учинить прибыль, а путивльцов в землях не оскудить“. Та воєвода рішуче став на боці формальних прав дідичів, і на нові скарги тернівців уряд мусів дати новий, вже рішучий наказ — сказати Сулєшкінові, що хоч пересельці осілися й на його землі, але що він осадив їх „во хрестьянство“, як сам казав, без дозволу від уряду, то йому дати помісну землю в іншому місці, а „до Черкас ему дѣла нѣт“ [1]). Таким чином, за Тернівською слободою затверджено всі права нових українських колоній півдня [2]).

Місто Суми в центрі району, на р. Пслі і дві не дуже великі слободи — Терни на крайньому північному сході району і Ворожба на Пслі, трохи нижче від Сум — такі були успіхи колонізації Сумщини до 1657 року; три ці поселення намітили територію майбутнього Сумського полку. Вони становили певну колонізаційну цілість, бо розташувалися по краях великого лісового масиву на правому боці р. Псла. Разом з цим вони утворили лівий флянк тої мережі поселень, що далі, по той бік Білгородської черти, продовжувалася в районах Охтирщини і Харківщини.

3. Залюднення Охтирщини.

М. Охтирка. Охтирський прикордонний острожок засновано р. 1641, а р. 1647 передано Московській державі. Дарма що на нього спиралася (на р. Ворсклі) Білгородська черта своїм західнім кінцем, але уряд малу звертав увагу на цю фортецю, і р. 1648 там була маленька залога в 49 чол., підлегла Олешинському воєводі [3]). Коли почалася 1650 р. паніка в зв'язку з сподіваним татарським нападом, наказано зовсім покинути острог і знищити його; тоді зробити цього не пощастило, бо забракло робочих рук, і тому в острожку залишено 20 чол. залоги [4]), але пізніш острожок, здається, таки скасовано, бо оповідаючи пізніш про оселення Охтирки, воєвода Камінін писав, що його заходами влаштовано 1 000 пересельців „на рѣчкѣ Ахтыркѣ“ — а не коло острожка, як треба було би чекати [5]). Тимчасом, крім свого військового значення з Охтирки був дуже вигідний для поселення центр Надворсклянського району. На півночі лежали лісостепові сточища річок Олешні, Боромлі, Ворсклиці, а вздовж лівого берега Ворскли — ціла мережа маленьких річок, де невеличкі ліси й луки чергувалися з сіножатями та степами: з півдня ввесь район замикався смугою лісів, що йшли вздовж р. Мерла; тут по допливах горішнього Ворскла лежали бортні уходи путивельських, а пізніш і вольнівських севрюків — волості Намирська з городищами Немирським і Охтирським, пізнішою Охтиркою, і трохи вище — волость Лосицька [6]).

Ввесь цей район здавна був за улюблене місце осідку лівобережних

---

[1]) Ibidem, а. 26.

[2]) Філарет (III. с. 583) на підставі пізнішого офіційного документу зазначає, що Тернівський маєток дістав Сулєшкін-батько р. 1651, а р. 1655 його син „оселив“ на р. Терні слобідку.

[3]) М. Д., Приказн., ст. 571, а. 102; з Путивля р. 1648 посилано туди по 20 чол. (А. М. Г., II, с. 224).

[4]) А. М. Г., I', с. 263.

[5]) А. М. Г., II, 517.

[6]) М. Д., Блгр., ст. 146, а. 1.

пасічників і тісно був зв'язаний з добре залюдненою Гадяччиною. Після короткої перерви р. 1648 пасіки з'явилися тут знову в великім числі, і восени 1649 р. вольнівський воєвода скаржився, що пасічники живуть по пасіках „з животиною" і оборонили свої пасіки острожками [1]). Який великий був тиск колонізаційного руху з Лівобережжя, показує будування острожка з баштами, що спорудили лівобережці в цьому районі, здається, також з власної ініціятиви. Ці башти р. 1657 ужито на будування нової Олешинської фортеці [2]).

Десь на початку р. 1654 з'явилися під Охтирським острожком, перед тим, як зазначено, здається покинутим, українські еміґранти. Рік оселення тут нової колонії подав Філарет на підставі відписки з Вольного, зачерпненої з чугуївського листування. У цій відписці (з листопада р. 1654) подано вісті від сотника „Нового Охтырського городка" Ів. Аристова [3]). Власне оселення могло відбутися і в кінці р. 1653, але не раніш, бо потім у чолобитній, поданій р. 1655, Охтирчани кажуть, що прийшли вони 162 року, себто, можливо, десь після вересня р. 1653 [4]).

Звідки ті еміґранти походять, це можна визначити на підставі цієї ж чолобитної, поданої в Яблонові 22.V 1655. Прийшли вони „в прошлом во 162 г. из дальних городов из-за реки изо Днепра... от разоренья от безбожных Ляхов и от Татар... и пришли в Вольновский уѣзд для городового строения... (і Ромадановський за наказом царя наказав)... з рекою за Ворсклом на Татарской сакмѣ на речке на Охтырке, да речке Мошнах, да на речке Хухре, да на речке Гусенце от Вольного в двадцати верстах устроить нас домишками своими человек с семсот и больши; и острог мы между речек Ахтырки и Мошны устроили собою без прибавочных людей, а острог тот в 1 000 сажен". Їздять вони станицями безпрестанно до Орелі і Самари; а пороху, гармат і олова немає; від сусідніх міст — Вольного, Олешні, Городного острожка, Колонтаєва, Куземина, Котельви „в том земляном деле у нас холопей твоих с теми городами со всяким служилыми людми ныне ссора большая". Отже прохають відмежувати їх від сусідніх міст. Далі охтирчани скаржаться, що влаштувавшись в Охтирському острозі, „с того Ахтырского острогу мы х. т. в Черкасские городы приезжаем для остаточных своих животов", себто по те майно, що лишилося на місцях попереднього осідку; „и полковники и сотники и атаманы тех наших остаточных животов нам х. т. не отдаютъ, и нас в тюрму сажаютъ і всякую нам налогу чинят", і через те вони, охтирчани, ніби зовсім зубожіли. Поміти на чолобитній немає і, очевидно, її залишено без наслідків, але дає вона досить суцільну картину еміґрації: вихід наспіх, проти бажання і волі місцевої старшини, очевидно тільки з рухомим майном; після оселення в Охтирці — повернення до батьківських місць, щоб зліквідувати решту майна, опір і репресії від місцевої старшини. Можна гадати на підставі цього, що родом еміґранти були хто з Правобережжя, а хто — з міст, недалеких від Охтирки, себто мабуть з центрального Лівобережжя — з

---

[1]) М. Д., Блгр., ст. 304, 193.
[2]) М. Д., Блгр., ст. 404, а. 6.
[3]) Филаретъ, III, с. 9, 10.
[4]) М. Д., Безголосні, ст. 223, а. 4.

Миргорода, Зинькова тощо, звідки, як вище згадувано, походили ті пасічники, що й раніш звичайно пасічникували по цих околицях [1]).

Оселившись на новому місці охтирчани діяльно заходилися перебудовувати фортецю. Що вони чинили самостійно і з власної ініціятиви, на це маємо низку вказівок. 12.IV 1654 р. олешинський воєвода скаржився, що „Черкасы зделали в нашем заповѣдном лѣсу, на рѣчке Охтырке новой острог Ахтырской“, проклали через ліс шляхи, а через Ворскло помостили мости [2]). У січні р. 1655 вольнівський воєвода пише, що „на рѣчке Ахтырке Черкасы острог поставили“ [3]). В інших актах весь час згадується, що українці острог „поставили собою“, себто власними силами. Нарешті, р. 1656 Трохим Чернов, посланий до Охтирки, щоб остаточно полагодити фортифікації, писав, що він докінчив недороблені місця „у старово острогу, которой оставили тыном Черкасы около дворов сперва пришед“ [4]).

Отже спочатку еміґранти оселилися у мурах старої фортеці, що не була справна, й оточили її парканом (тином). І далі будовано місто силами української громади; в заяві охтирчан в лютому р. 1658 підкреслюється знову, що вони і попереду під проводом присланого воєводи Хрущова будували місто сами, але й тепер, коли прислано воєводу Тєлєґіна, вони сами викопали великий рів с кримського боку тільки „доложася ево, Максима Тѣлегина“ [5]).

Про господарчу діяльність Охтирської громади знаємо ще менше, ніж про Сумську. Р. 1556 охтирчани всією громадою зробили греблю на Ворсклі, спорудили став, що за нього вийшла у них суперечка з старцем Мартирієм — з якогось близького манастиря, може Охтирського [6]). Справу розв'язано на користь громади [7]). Р. 1658 охтирчани скаржилися, що татари напали на Охтирку, відігнали худобу, витолочили поля „і пасеки розорили“. Одже пасічництво стояло тут, як і раніш, на почесному місці [8]). Відмежувати землю охтирчани прохали ще 1655 року, але про розв'язання цього питання звісток не маємо. Хліборобство повинно було стояти тут добре, бо ще за часів оселення, за переписом 1654 р., охтирчани мали чимало худоби, майже кожний мав по 5—6 голів рогатої худоби і коней, дехто до 20 штук; овець і свиней провели до Охтирки не всі, але кому це пощастило, той мав їх там по 10—20, а всього громада мала на 443 родини 605 коней, 618 волів, 479 корів, себто пересічно по 3—4 голови на родину, крім того, 1 473 овці і 1 691 свиню (пересічно по 6 на родину) [9]). Дальший розвиток Охтирської громади мав т. ч. під собою добрий господарчий ґрунт [10]).

---

[1]) Ibidem, a. 7.

[2]) М. Д., Сівськ., ст. 158, а, 18.

[3]) М. Д., Безголосні, ст. 223, а. І.

[4]) М. Д., Блгр., ст. 382. а. 41.

[5]) М. Д., Блгр., ст. 397, а. 98.

[6]) Про заснування Троїцького Охтирського манастиря монахами Лебединського манастиря на Київщині в р. 1654— див Філаретъ, І, с. 143.

[7]) М. Д., Блгр., ст. 382, а. 124.

[8]) М. Д. Блгр., ст. 481, а. 171.

[9]) Д. Багалѣй. Очерки, с. 430.

[10]) І. Міклашевський (op. cit., с. 275) подає такі підсумки: без робочої худоби — 45 родин, з 1 гол. худоби —138 род., 2-3—152 род., 4 і більш—119 родин.

Під час осадження в Охтирці нараховувано близько 700д уш, як заявляли охтирчани у чолобитній 1655 р. Про розмір і склад Охтирської громади в дальшому маємо кілька відомостей, в тому числі повний реєстр, що склав Д. Каминін ще в першій половині р. 1654, себто в році осадження міста. У реєстрі наведено склад родин, зброю і майно пересельців — коней, худобу. Цей реєстр видав акад. Д. І. Багалій [1]) з датою 1657 р. Невиразно написану дату можна прочитати ще й як VIII—162 (прочитано як 165). Вірність дати 162 (1654) випливає з таких даних: 1) в долішній частині першого листка є одночасовий з книжкою напис: „162-го году Вольной"; 2) реєстр вміщено між різними Вольнівськими реєстрами 160—162-го років; 3) передмову реєстру писано від імени Л. Каминіна, і це цілком відповідає одписці від 20.I 1655 р. про переведення перепису [2]); 4) вліті 1657 р. не переводилося жадного реєстру; другий охтирський реєстр (Чернова) подано в січні 1657 р.; 5) в реєстрі згадано ім'я сотника Аристова, що був в Охтирці тільки в 1654 році.

Усього в Охтирці зареєстровано 443 родини. Це трохи відходить від згаданої заяви охтирчан і від заяви воєводи вольнівського Каминіна, що в лютому 1655 р. писав до Москви, що він влаштував в Охтирці 600 люду: може, на той час і було стільки, особливо з родичами [3]). Мало не без винятку всі охтирчани одружені, мають дітей пересічно по 2—3 на родину; родичів (дорослих) у реєстрі зазначено мало — може їх викликали до Охтирки вже потім. Більшість людей озброєна рушницями (пищалями), коло 1/2 мають шаблі, ґинджалів (саадаків) мало, дехто зовсім неозброєний.

Вкінці р. 1655, по всіх поселеннях Слобожанщини зроблено, як згадувалося, загальний перепис.

Цей перепис дійшов до нас в ориґіналі [4]), а також у двох витягах — яблонівському [5]) і московському [6]); їх підсумки щодо Охтирки не сходяться: у московському витягу зазначено, що козаків було всього 651 чол., з них великий відсоток чомусь неозброєних (509). Всього дорослих чоловіків переписано 1 164, а разом з Городним Острогом 1 212. В ориґіналі реєстру нема жадних вказівок на зброю — подано тільки самий список осіб; підсумок разом з Городним Острогом становить 1 339 ч. Майже стільки і в яблоновому витягу — 1 341. Можна гадати, т. ч., що в основі московського витягу лежав якийсь інший реєстр, детальніший, і може точніший. Щоб порівняти, зазначимо, що р. 1660 в Охтирці було 678 полкових козаків, 557 „городових" (міщан) і 583 „пашених", а всього 1 818 д. [7]) Поділ громади на властивих козаків і міщан існував вже в 1656 р., бо в січні 1657 р. до Москви приїздили з переписними книжками отаман Дмитро Ружанський

---

[1]) Матеріалы, 1, с. 23, надруковано в вигляді таблиці без передмови ориґіналу; ориґінал — див. М. Д., Блгр., кн. 34, 81—120.

[2]) М. Д., Моск., ст. 264, а. 174.

[3]) Ibidem; іншим разом Каминін згадував, що він р. 1655 влаштував в Охтирці 1 000 люду (АМГ., 11, с. 517).

[4]) М. Д., Блгр., ст. 392, а. 143—192.

[5]) М. Д., Безголосні, ст. 223, а. 29.

[6]) М. Д. Блгр., ст. 384, а. 125—133.

[7]) Див. статтю автора „Харківський перепис р. 1660" в „Записках Іст.-Філ. Відд. ВУАН" т. 21. с. 129.

„да выборной мещанинъ Созонко Григорьевъ“ [1]); від імени тих же осіб подано перед тим чолобитну в справі суперечки із старцем Мартирієм за став [2]). Міщанський елемент, як ми бачили, був міцний по пасіках, які існували в цьому районі ще перед охтирською еміґрацією.

На чолі охтирських українців у році 1654 стояв сотник Іван Аристов, ім'я якого ми бачимо в реєстрі Каминіна і в одписці, що її наводить Філарет [3]). Потім Аристова більше в Охтирці не бачимо. З Каминінової одписки в січні 1655 р. [4]) довідуємося, що його разом з 150 козаками взято в полк В. Б. Шереметьєва; „і ныне,—пише Каминін,—у них Черкас в Охтырском остроге начального человека нѣт“. Але без „начального человека“ охтирчани пробули не довго, і в середині 1655 р. бачимо тут сотника Івана Ларіоновича, що його далі іменують отаманом. У зв'язку з призначенням воєводи Байдикова Івана Ларіоновича на раді побито, мб., за його опортунізм, і ще раніш обрано непримиреннішого Дмитра Івановича Ружанського (може Ружинського), що тікаючи від небезпечного становища з Охтирки, заповів охтирчанам провадити дальшу боротьбу проти призначення Байдикова. На його місце обрано Якова Васильовича, що налагодив стосунки з урядом [3]). Але хутко бачимо Дмитра Ружанського знову отаманом (в р 1656) в тісному співробітництві з присланим, щоб закінчити будування фортеці, Т. О. Черновим: у січні 1657 р. прибув він до Москви з реєстром і описом фортеці, при чому в супровідній відписці Чернова його рекомендовано [6]), що він „при будуванні був“, — отже мабуть керував фортифікаційними роботами і за нового воєводи Макс. Тєлєґіна, і про це оповідав в Москві в лютому р. 1658, клопочучись, щоб охтирчанам видали утримання [7]).

Відношення між компетенцією отамана і воєводи визначено за часів того ж воєводи Тєлєґіна в кінці 1658 р.; судові справи мають розглядати обидва в спільному засіданні: „Которые охтырськие Черкасы учнут бить челом на свою братью во всяких своих искѣх о судѣ, и ты бы их судил, а к суду призывал атамана, а без атамана Черкас не судил да и атаману б еси наш великого государя указ сказал, чтоб он Черкас один не судил“; т. ч. судову функцію отамана було обмежено на користь воєводи [8]).

Московський уряд з самого початку не лишив нову колонію без свого контролю. На початку 1664 р., після відповідної відписки з Яблонова, наказано через Білгород вольнівському воєводі Л. Каминінові збудувати між рр. Охтиркою і Олешнею острог і влаштувати слободами „Черкас“, що оселилися коло Охтирки. За цим наказом Каминін їздив до Охтирки і попереду зробив перепис охтирчанам, що до Москви надійшов вже 12. VIII того

---

[1]) М. Д., Блгр., ст. 408, а. 100.

[2]) М. Д., Блгр., ст. 382, а. 124; подібно до цього і в лютому р. 1658 в Москві подано чолобитну від отамана Дмитра Іванова (Ружанського) і „выборного от всего города“ Петра Степанова (М. Д., Блгр., ст. 397, а. 98).

[3]) Филаретъ, III, с. 9.

[4]) М. Д., Моск., ст. 264 а. 174.

[5]) М. Д., Безголосні, ст. 223. аа. 1—19; цитую далі.

[6]) М. Д., Блгр., ст. 389, а. 41 і ст. 408, а. 100.

[7]) М. Д., Блгр., ст. 397, а. 98.

[8]) М. Д., Блгр., ст. 481, а. 173

ж 1654 р., а 20.I 1655 р. Каминін сповістив яблонівського воєводу про зроблені заходи щодо реєстрування і що острог вже збудовано силами „Черкас". Опис фортеці вислано до Москви з охтирчанином Степаном Трофімовим, що повіз з собою і чолобитні охтирчан. У Москві, в червні р. 1655, вже особисто від його ім'я, подано чолобитну про те, що в місті нема кому тримати провід і щоб призначено було воєводу. Цю чолобитну, мабуть, подиктовано йому вже в Москві. На чолобитній зроблено позначку з розпорядженням вислати з Яблонова відповідну людину до Охтирки; це й зроблено, і до Охтирки вислано голову стрілецького Мокія Байдикова. Але охтирчани поставилися до нього різко неґативно. 7.IX одержано в Москві таке:

„По твоему гос-ву указу, приѣхав он (Байдиков) в Охтырской острог, у атамана у Дмитрея Іванова во твоему г-у указу просил имянных списков и острожных ключей, и атаман де Дмитрей учинили меж себя раду и в той раде учинились ему сильны, имяных списков и острожных ключей не дали: а прежнево атамана Івана Ларионова в раде самовольством при нем Макѣи и многихъ людехъ били. А атаман Дмитрей с Охтырки побежал невѣдомо куды, а без себя атаман Дмитрей Черкасомъ заказал, што б ево Макѣя они Черкасы ни в чом не слушали и сентября ж в 2 день велѣл он Макѣй охтырских Черкас собрать в раду и в радѣ он Макѣй твой гос-въ указ всѣм вычитал вслух, и тѣ Черкасы всѣ ему отказали: слушать они ево Макѣя не хотят, бутто он приѣхал к нимъ в Охтырской самовольством, без твоего гос-ва указу. И он, Макѣй Байдыков приѣхал на Вольное".

Відповіддю на цей зухвалий виступ була поміта, що містила розпорядження, несподівано м'яке для звичайно суворої московської адміністрації: „Послать гос-ва грамота изъ Яблонова к окольничому, велеть в Ахтырской отписать, чтоб во всяких дѣлах вѣдал и росправу чинил отаман, которой ныне у Черкас выбран" [1]).

Таким чином ніби санкціоновано в Охтирці місцеву автономію і незалежність від воєводської управи. Але хутко настало замирення в Охтирці і в вересні новообраний отаман Васильєв писав до Вольного, прохаючи вислати до Охтирки армату, і це зроблено: вислано 2 пищалі, 200 гарматнів і 10 п. пороху, а наступного року вислано до Охтирки Трохима Чернова, щоб добудувати фортецю. В серпні р. 1656 він писав, що висилає книжки з новим переписом Охтирки і з описом фортеці; він добудував старий острог, де охтирчани збудували тин, закінчив новий острог з баштами і всякими фортифікаціями, в острозі збудував приказну ізбу і пороховий льох; з ним уже були служилі веденці з різних міст, але в дуже невеликій кількості; надалі наказано бути з ним в Охтирці тільки 50 чол [2]). Р. 1657 за воєводу був Трохим Хрущов, що провадив далі будування фортеці; в кінці р. 1657 прислано до Охтирки воєводу Телеґіна.

Вже з наведеного вище видно, що стосунки між громадою та воєводою були порівнючи досить рівні і спокійні. Воєвода Телеґін підніс дисципліну до такого рівня, що зміг висилати по 100—200 чол. до залог міст Білгорода Валок і Валуєк. Скаржачись на це, р. 1658 охтирчани зазначили, що „мы русского извычая не знаем, и не в обычай" такі обов'язки; прохали 1) розпорядження про те, щоб їм служити полкову службу „по черкаски, по го-

---

[1]) Листування це — див. М. Д., Безголосні, ст. 223, аа. 1—19.

[2]) „Строєльні книжки" привіз отаман Дмитро Іванов 24.I 1657 р. (М, Д., Блгр., ст. 408, аа. 41 і 57).

роду Ахтырскому и по острогу", і 2) дозволити „всякими товары торговать в Охтирске по-своему, по-Черкаски" [1]). Відповіді на ці прохання не було, але ще р. 1656 видано наказа „охтырских Черкас с судных дѣл и с торговых промыслов пошлин имать не велено" [2]); щождо службових обов'язків людности, то хутко, в тому ж 1657 р., тут утворено окремий слобідський полк [3]). З наведених вище досить бідних даних можемо зробити висновок, що і тут, як і в Сумах, швидко розвинулося спокійне господарче життя, але почувалися вже і впливи рухливішого побуту степового півдня.

М. Городне. Про початок української колонії в Городному маємо тільки одну звістку, але досить цікаву. Городний Острог збудовано р. 1647 на р. Мерлі, проти гирла р. Мерчика; мав він разом з м. Валками боронити течію обох річок як форпост Охтирки і Вольного. На початку 1650-х років було тут 100 чол. залоги. Року 1654 вольновський воєвода дістав наказа ліквідувати фортецю, залогу розпустити, зброю і військове майно передати до нової фортеці на Колонтаєвому Перелазі, а місто з укріпленнями і всі оранки („десятинні" і помісні) передати місцевій українській колонії „по их челобитью" — отже ніби за її ініціятивою. Ця колонія складалася тільки з 13 душ на чолі з отаманом Петром Констянтиновим, і воєвода вольновський Л. Каминін мав подбати, щоб у Городному оселити ще й інших пересельців, всього в кількості 200 душ. Сам воєвода не був завдоволений з наказу уряду про ліквідацію „острога" і скарживсь, що прибутки з десятинної оранки загинули, а нова колонія не збільшується, і до квітня 1555 р. до Городного зійшлося всього 35 українців [4]). За переписом кінця 1655 р. тут було всього 48 чол. [5]), дарма що місцевість ця мала великі колонізаційні вигоди, лежачи в центрі лісової смуги вздовж правого берега р. Мерла, де й раніш існували численні пасіки полтавців. В 1659 р. тут здається нараховували 92 чол. [6]).

М. Колонтаїв і суміжні села. Колонтаїв Перелаз, згодом Колонтаєва Гать, була здавна відомим урочищем на р. Мерлі, недалеко його гирла до р. Ворскла, на шляху з північного заходу (з Лівобережжя — мм. Котельви, Охтирки) на степ, південним берегом Дінця, до Торських озер і далі на Дін [7]). Р. 1654 почали осаджуватися тут пересельці з Лівобережжя, а що тут

---

[1]) М. Д., Блгр., ст. 481, а. 171.

[2]) М. Д., Блгр., ст. 359, л. 34.

[3]) Проф. В. Ю. Данилевич (Время образованія Слободскихъ казачьих полковъ) датував утворення Охтирського полку часом між р. 1655 і 1658, коли бачимо в Охтирці полковника І. Гладкого. Тепер можемо цю дату уточнити: в червні 1658 р. наказано охтирському воєводі закликати до себе місцевого полковника і наказати йому готуватися до походу; отже існувала вже думка, що в Охтирці має бути полковницький уряд; але на місці це ще не переведене і воєвода тоді ж відповідав: „полковника в Ахтырском нѣтъ, есть в Ахтырском атаман Дмитрей Ружанский" (М. Д., Блгр., ст. 607, а. 293). Отже Охтирський полк почав існувати з кінця 1658 року і І. Гладкий, мб., був першим його полковником.

[4]) М. Д., Сівськ., ст. 179, а. 122.

[5]) З них озброєних 12, неозброєних (міщан і селян ?) — 18, у них неозброєних родичів — 18 (М. Д., Блгр., ст. 384, а. 125).

[6]) М. Д., Блгр., ст. 480, списки для видачі утримання.

[7]) Див. вище в розд. І. 40-ми роками була тут салітряна варниця з високим вартовим маяком — „караваттю" (М. Д., Приказн., ст. 571. а. 127).

саме проходив московський державний кордон, то уряд поспішивсь перенести сюди фортецю з Городного; призначено воєводу і вислано 86 чол. „веденців“ — росіян [1]); але російська залога тут не втрималася і почала розбігатися. За переписом р. 1655 тут було 133 чол. в місті і 117 чол. в селі Селеницевці і інших [2]). Утворення коло Колонтаєва сіл відрізняє його від інших міст Слобожанщини (в інших районах села зустрічаємо тільки круг Харкова). За реєстром 1659 р. було: в місті — 202 чол. на чолі з сотником Я. Котляренком і отаманом Гр. Золотком, по селах: с. Красна Лука — 16 чол. (отаман М. Борисов), с. Рублівка — 56 чол., с. Лихачівка — 39 ч., с. Солоницевка („Синалицевка“) — 19 ч., с. Любимовка — 40 ч. [3]) Усі ці села, крім першого, існують і тепер, лежать нижче від Колонтаєва по обох берегах р. Мерла і з'єднуються з густою мережею сіл і хуторів Полтавського району. За переписом 1660 р. в Колонтаєві був уже окремий полк [4]) і 675 ч. людности [5]), з них 249 козаків, 271 міщан і 155 селян [6]).

Три поселення, засновані до 1657 р. — сама Охтирка, Городне і Колонтаїв, охопили центральну частину Охтирщини, майбутнього Охтирського полку; в той же час ці поселення сполучили і тісніш зв'язали два колонізаційні райони — Сумський і Харківський і сприяли тому, що ці райони, розділені Білгородською чертою, все ж могли зіллятися в одну цілість — західню Слобідщину в складі її чотирьох полків.

4. Залюднення Харківщини.

Район Харківщини обіймав водозбір р. Уд з її допливами — рр. Лопанню та Харковом; тут у середині XVII в. простягалися густі ліси, що продовжувалися і на р. Мож. Лісовий район, оточений звідусіль степами, які вузькими смугами заходять і до лісового району. По правому березі горішнього Дінця простягавсь інший лісовий район. По лісостепових закутках, по невеличких річках харківського району були широко розвинені ще з 1640-х років пасіки й уходи лівобережан; вище вже згадувано про те, що в кінці 1640-х років тут панувала уходницька стихія. Природні багатства країни експлуатували не самі українські уходники, а й путивельські севрюки і білгородські служилі; тут же розташовано і юрти, що їх орендували різні особи від білгородського воєводи.

---

[1]) Див. вище, де ми розглядали державно-військову московську колонізацію; „строєльну“ книгу видав Холмогоров, op. cit., с. 34.

[2]) З них неозброєних у місті 87, а по селах 91 (М. Д.. Блгр., ст. 384, а. 125).

[3]) М. Д., Блгр., ст. 370, а. 93. С. Красна Лука — можливо пізніший Краснокутськ.

[4]) За Філаретом вже від 1658 р. (Філарет, III, с. 261); полковник — Іван Донець, згаданий у Величка (див. ibidem).

[5]) Див. цитовану вже розвідку авторову: Харківський перепис р. 1660.

[6]) Філарет (III, с. 231) згадує, що року 1651 пересельці з м. Корсуня заснували м. Красний Кут, на р. Мерлі, між Колонтаєвим і Городним. Ця звістка взагалі мало ймовірна; справді маємо відомості, що це поселення засноване пізніш, хоча й можливо, що першим поселенням тут було згадане вище село Красна Лука. Інші поселення цього району — Богодухів, Мурафа і Боромля заснувалися вже в зв'язку з колонізаційним рухом 1658 року.

Офіційно район лежав на території Чугуївського повіту (іноді західню його половину за р. Харковом вважали за частину Білгородського повіту). В околицях Чугуєва, що лежав на південно-східньому краї району, розташовано було в 1640-х роках кілька поселень чугуївських дітей боярських. Українські пересельці, що осідали в цьому районі, мусіли через те зразу після оселення чи навіть в процесі його нав'язувати стосунки й листування з Чугуївським воєводою, і т.ч. Чугуїв відіграв показну ролю в історії перших років новоосаджених в Харківському районі поселень.

Харківський район був досить вигідно розташований щодо напрямків колонізаційних шляхів, які йшли сюди з-за р. Ворскла, з Лівобережжя, в кількох напрямах з північного і південного заходу і в Харківському районі перехрещувалися і зливалися. Отже не дивно, що саме тут в 1650-х роках оселилося одне з найбільших (після Сум і Охтирки) міст Слобожанщини — Харків, а круг нього — ціла мережа менших поселень — слобід.

М. Харків. Рік оселення української колонії на Харківському городищі — 1654-ий, перший вказав Д. І. Багалій в одній з найраніших своїх праць [1]). Перед тим різні автори [2]) вважали, що Харків засновано р. 1653; але ці автори спираються на пізніші витяги з архівних документів, а на них не завсіди можна покладатися [3]). Філарет, перший мавши в своєму розпорядженні велику кількість документів „першої руки", відніс оселення Харкова до р. 1650, але він не покликується на документальні дані [4]). Тимчасом описуючи село Липці, цей же автор подав акт, що дає точну дату оселення Харківської колонії. Це — „пам'ять" з приводу скарги білгородських попів Микольської церкви про те, що в „нынешнем" 1654 (162) році українські пересельці оселилися на їхніх маєтках по рр. Лопані і Харкові. В чолобитній, яку пересельці подали в Чугуєві, згадувалися тільки землі Чугуївського повіту (на схід від р. Харкової), отже на Лопані вони, мовляв, не мали права розташовуватися. Чолобитну попів подано у Білгороді, і тамтешній воєвода В. Шереметьєв наказав чугуївському воєводі Г. Спешньову відшукати розпорядження про оселення харків'ян, і, коли вказівки чолобитної попів ствердяться, вивести пересельців до Чугуївського повіту [5]). З цього наказу нічого вийшло, як і треба було гадати, і 11 березня 1655 р. розглянено другу чолобитну від попів, подану вже в Москві [6]); з цієї чоло-

---

[1]) Основаніе г. Харькова, „Харьк. Кален. на 1886 г."

[2]) І. І. Срезневський, Головінський; перегляд поглядів попередніх авторів, що писали про м. Харків — див. Д. Багалѣй и Миллеръ, Исторія города Харькова за 250 лѣтъ его существованія, Х. 1905, т. І. сс. 1—15; не згадую про леґенди і перекази про початок м. Харкова, що не мають нічого спільного з дійсним минулим (див. ibidem).

[3]) Це — переважно „Экстрактъ о Слободскихъ полкахъ" і інші витяги, що складалися на підставі витягів приказних архівів, засмічених помилками (пор. напр. помилку щодо року заснування м. Сум в „сметній книзі" за р. 1678).

[4]) Историко-статистическое описаніе Харьковской епархіи, М. 1857, от. II, с. 6; здається друкарська помилка — замість року 1656 як у примітці ibidem.

[5]) Ibidem, с. 159; автор помиляється в імені воєводи: за воєводу в Чугуєві був в рр. 1654—5 Григорій Спешньов, а не Гр. Куракін.

[6]) М. Д. Приказн., ст. 508, а. 17.

битної вже довідуємося, що ще як засновувано м. Білгород Микольська церква дістала землі за р. Везеницею, але відколи Білгород перенесено на нове місце і збудовано міста Білгородської Черти — Карпов і Болхов, усі ці землі відійшли до новозбудованих міст, і церква дістала навзамін уходи від р. Уд до Дінця; але й тут, відколи утворено Чугуївський повіт, за церквою лишилися уходи тільки по рр. Лопані і Харковій, де тепер оселилися козаки. Чолобитна ця бажаних наслідків не мала, і 24 травня 1657 р. в Москві подано останню, третю чолобитну, прохаючи винагородити церкву за відбирані маєтки [1]). У цій чолобитній знаходимо цікаві подробиці про початок м. Харкова. Виявляється, що спочатку, р. 1654, оселилося тут тільки 37 родин, які дістали дозвіл тут селитися, але далі почало збиратися людей дедалі більше, а р. 1655 збудовано навіть фортецю („острог"). Цю чолобитну й використав Д. І. Багалій, щоб підперти свою думку про оселення харків'ян р. 1654. Пізніш, у ювілейній „Исторіи г. Харькова" [2]) акад. Д. І. Багалій подав ще одну звістку — відписку харківського воєводи 1656 р. про шлях з Харкова на Торські солоні озера, що його проклали харків'яни ще р. 1654 [3]). Тепер маємо безпосередню вказівку на дату оселення харківської колонії. Діставши звістки про те, що українці оселилися на Слобожанщині, московський уряд дає 30 вересня 1654 р. розпорядження до Білгороду між іншим і про тих „Черкас", „которые Черкасы построились в Чугуевскомъ уѣздѣ промеж рѣчек Харьковы и Лопины о городовом строенье, и что вы по их челобитью в Чугуев к Г. Спешневу писали, а велѣли ему городового мѣста осмотрѣть и описать и на чертеж начертить и Черкас переписать" [4]). Отже оселення відбувалося на початку 1654 р., може на весні.

Про саме оселення і його обставини маємо відомості в акті, що його також подав Філарет при опису с. Липців [5]). Це — пам'ять з Москви від 23. II 1655 р. до чугуївського воєводи г. Спєшньова з приводу прохання загону еміґрантів з „е. ц. в. Запорожского войска изъ городовъ" в 800 чол. на чолі з Максимом Тимофієвим про дозвіл їм улаштуватися „противъ (відповідно) ихъ братьи, прежних Черкасъ, въ Чугуевскомъ же уѣздѣ въ урочищѣ межъ Лопани и Харькова". Це їм і дозволено, і наказано негайно нарізати їм у тих місцях земель. Філарет гадав, що ці еміґранти оселилися не в Харькові, а в слободах Липцях і Лопані. Вже акад. Д. І. Багалій [6]) не вважав за можливе підтримати цю думку і висловив здогад, що цей загін оселивсь саме у Харкові, бо по інших відомих нам поселеннях між зазначених у чолобитній річок ніколи не було багато людности. Здогад акад.

---

[1]) Цю чолобитну цитує акад. Д. І. Багалій (Ист. г. Хар., с. 21), але це не та чолобитна, що її видав Філарет, а пізніша, третя з ряду; її видав з помітою 1657 р. акад. Д. І. Багалій в „Матеріалахъ для исторіи г. Харькова въ XVII вѣкѣ" („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва", т. 16, X. 1905). Відповідний наказ — розвідати, скільки землі лишилося у микольських попів — див. М. Д., Блгр., ст. 504, а. 192.

[2]) Ист. г. Хар., 17.

[3]) Видав він же в Матер. для ист. г. Хар., 199. Тоді ж Є. Альбовський на підставі цього акту відніс оселення харків'ян до 1653 р. (Къ первонач. ист. гор. Харькова, „Тр. XII Ар. С. II").

[4]) М. Д., Сівськ., с. 158, а. 51.

[5]) Филаретъ, II, с. 160.

[6]) Очерки, с. 425; Ист. г. Хар., с. 22.

Д. І. Багалія очевидячки відповідає дійсності. До арґументів шановного автора можна додати ще таке: перше — ми вже бачили, що термін „урочища між рр. Харкової і Лопані“ весь час визначає саме м. Харків, і далі зустрінемо цей термін ще в кількох документах (і в офіційному перепису р. 1655) у тому ж розумінні; друге — у Харківському перепису р. 1660 [1]), ми знаходимо і перепис села Липців, де під той час нараховувалося тільки 45 українців — селян і 8 росіян — „дітей боярських“; отже за яких 5 років перед тим не могло тут оселитися кілька сотень козаків.

Визнаючи еміґрантів Максима Тимофієва за харківських пересельців, акад. Д. І. Багалій не вважав за можливе відмовитися від того погляду, що все ж першим „осадцею“ Харкова був Іван Каркач, як це каже „Хронографическое описаніе г. Харкова“ 1767 р. [2]). Через те акад. Д. І. Багалій гадає, щб 800 еміґрантів з М. Тимофієвим перейшли до Харкова згодом р. 1655, а року 1654 тут оселивсь інший великий загін, на чолі з І. Каркачем. Ми не можемо пристати на цю думку. Перше — за переписом 1656 р. у Харкові було тільки 587 душ; коли ж загін у 800 чол. р. 1655 приєднавсь до іншого, теж не зовсім малого, то в р. 1658 мало б бути у Харкові куди більше людности. Друге — ми ніде не бачимо в наших джерелах особи з ім'ям Івана Каркача, і взагалі в актах з часів осадження м. Харкова ніде це прізвище не згадується, як прізвище видатної особи (р. 1655 за отамана був І. Кривошлик). Отже можливо, що переказ про „осадцю“ Каракача постав згодом, можливо навіть, що родина Каракачів була між першими поселенцями у Харкові [3]). Отже нема великої потреби припускати, що еміґранти М. Тімофієва тільки приєдналися до вже оселеної перед ними значної Харківської колонії.

Після цього огляду відомостей, що належать до часів оселення еміґрантів на Харківському городищі, спробуємо накреслити схематичну картину як оселення відбувалося. Десь на початку 1654 р. (може й наприкінці 1653 р. як в „Екстракті“) з'явилися на Харківському городищі перші пересельці і зразу заходилися будувати свої двори. На звістки про оселення нової слободи з Білгорода наказано чугуєвському воєводі зробити перепис пересельців, і це розпорядження ствердив царський наказ з 30.IX 1654 р. Можливо, що ще 1654 р. до перших пересельців приєднуються інші, і всі вони, в кількості 800 чол. (номінально) висилають М. Тимофієва, як депутата, до Чугуєва (де він був у грудні — січні), і до Москви (наказ 23 II 1655 р., по-

[1]) Див. мою розвідку — Харківський перепис р. 1660, „Записки Іст.-Філ. Відд.“ т. 21, с. 129.

[2]) Очерки, с. 427; Ист. г. Хар., с. 22.

[3]) Такі перекази могли скластися тим легше, що в Харкові з перших часів ми бачимо родину Каркачів (Ист. г. Хар., с. 23), і то в становищі досить визначному (полковий суддя Грицько Каркач в перепису р. 1660 — цитована розвідка, с. 133. Г. Каркач як звичайний козак згадується також в акті 1658 р. в зв'язку з крадіжкою у нього коня ніби ще 1653 року — (Хар. Центр. Арх. Чуг. листув., ч. 41, № 24). Щодо терміну „осадця“, то треба гадати, що цей термін пізнішого походження і важко казати про „осадництво“ в властивому розумінні слова в процесі стихійної еміґрації до глухих слобідських степів в 1650-х роках. Тільки коли зроблено перші кроки колонізації, могло з'явитися „зводження“ і „скликання“ людности на нові слободи, як бачимо це, напр., з вислову представників суджанської громади (див. нижче в підсумках).

вернувсь до Чугуєва 8 III 1655 р. [1]). Тоді ж білгородські „панотці“ заносять свою чолобитну до Москви, але поміткою від 11 березня 1655 р. наказано яблонівському воєводі чугуївських „черкас“ викликати до себе й сказати їм, що „велено им строитца на вѣчное житье в Чугуевском уѣзде, а которые из них поселились меж рѣчек Харковы и Лопины, и тѣ б Черкасы в тѣх мѣстах жили на своих усадах“..., а уходів білгородських попів не пустошили [2]). На весні р. 1655 і пересельці М. Тимофієва в кожнім разі були вже на Харківському городищі, де переобрано отамана — обрано Івана Кривошлика (може він отаманував і раніш), і громада заходилася коло фортифікації городища.

Про життя нового міста в роках 1654—5 дізнаємось вже з відомостей часів пізніших, а власне з відписок воєводи В. Селіфонтова, призначеного до Харкова в середині 1656 р. Приїхавши до міста, Селіфонтов побачив вже мало не закінчене будування фортеці [3]).

Мури цієї фортеці оточували старе городище, тісно уставлене дворами пересельців. Чертежа фортеці склав ще давніш (може р. 1655) чугуївський воєвода — за цим чертежем мури мали 530 саж. завдовжки, острог, на воєводину думку, був „низок и рѣдок, а иглицу на тотъ острогъ высекая острожины накладывали сверху“ (воєвода хтів, щоб їх „посередь острожинъ пробивали“), а що все городище зайняте було дворами, то воєвода не знав, що робити, бо іншого місця для фортеці не було, а за законами тодішньої фортифікації у мурах фортеці повинна була бути тільки невелика кількість будівель. Не знаємо як розв'язав цю справу Селіфонтов; так само не знаємо точніш, які саме спорудження крім мурів, мала фортеця, що її збудували українські пересельці. Перервавши роботу влітку 1656 р., бо треба було будувати двори й орати землю, харків'яни восени вкупі з мешканцями слободи Хорошева знову заходилися коло мурів фортеці, роблячи їх і далі „своїм звичаєм“, проти намов воєводи. Збудовано також соборну церкву Успіння [4]). Будову виконано очевидно за звичайним українським зразком, а не за чертежем воєводи Спешньова, — цей чертеж знято, коли будову вже розпочато (1654 р.).

[1]) Немає потреби думати, ніби ввесь загін у 800 чол. оселивсь спочатку у невеликій Чугуївській фортеці, це мало ймовірне; у чолобитній маємо: „велѣл бы ихъ на Чугуевѣ устроїть,.. въ Чугуевском же уѣздѣ“... Отже „на Чугуевѣ“ не означає самого міста, тільки повіт; див. ще нижче перепис р. 1655. Підкреслимо, що пересельці клопочуться не про дозвіл оселитися, а про поділ землі (в січні) — отже вони вже розташувалися десь — і певно не на час, а на постійне.

[2]) М. Д. Приказн., ст. 508, а. 17.

[3]) Фортецю почав будувати може бути одночасно з дворами, себто р. 1654, а р. 1655 її в головному було мб. вже зроблено, і в р. 1656 її допіру закінчувано. У скарзі білгородських попів теж сказано, що фортецю („город“) збудовано р. 1655 (163. — М. Д., Блгр., ст. 504, а. 2), але ця звістка так само непевна, як непевна й згадка дітей боярських с. Жихоря, що вр. 164 (1656) „Харькова города не было“ (М. Д., Блгр. ст. 370, а. 76).

[4]) Одписку Селіфонтова видано в Матеріялах акад. Д. І. Багалія з датою р. 1657 (т. І, с. 21) точна дата поміти на звороті акта — 24/XI 165—1656 р. (М. Д., Блгр., ст. 389, а. 39). Про будову церков — див. також чолобитні харківських попів, вид. в Матер. для ист. г. Хар., але датовані 1655-м роком в заголовку; поміти в тексті дають точніші дати — 1660 (168) і 1658 (166. VIII).

Ми не знаємо, звідки прийшли еміґранти, що оселилися на Харківському городищі. З того ж що джерела мовчать, можемо зробити тільки той висновок, що еміґранти зібралися з різних місцевостей; коли ми приймемо еміґрацію через Чугуїв до Харкова М. Тимофієва, то можемо думати, що еміґранти прийшли здалека, може з Правобережжя, інакше їм не було б рації утворювати фактично цілий полк; у наказі про влаштування еміґрантів М. Тимофієва згадується, що вони прийшли „з разных городов“ [1]).

Перший перепис новоосадженої колонії мав зробити Чугуївський воєвода ще в другій половині 1654 р. [2]) Невідомо, як саме переведено цей перепис. Після впертих вимог царського уряду, що перебував тоді в поході на Білорусі, той таки чугуївський воєвода (чи може спеціяльно прислані з Яблонова люди) перевели в другій половині 1655 р. другий перепис, що маємо в підсумках, зроблених у Яблонові [3]) і точніших в Москві [4]). За цими підсумками на 1 січня 1656 р. в „Харьковской и Лопинской слободах“ рахувалося:

	Козаків реєстрових	Дорослих синів і родичів	Всього
Озброєних:			
Кінних	377	9	386
Піших	47	134	181
Без зброї . . .	52	30	82
Усього . .	476	173	649

В тому числі була старшина: отаман, 5 сотників і осавул [5]). Ми не повинні дивуватися з подвійної назви слободи. Як вище з'ясовано, ця подвійність походила від того, що з самого початку нова колонія позначалася в документах як поселення на рр. „Харьковій і Лопині“, в їх гирлі, що й відповідало дійсності: через традиційну буквальність у складанні приказних паперів, механічно переписуючи попередні, далі це означення механічно повторювано аж до кінця XVII віку [6]); і т. ч. з вислову „Черкасы, которые поселились на речках Харькове и Лопине“ з'являється ніби дві окремі слободи. Досвідченіші подьячі виправляли цю неточність, так у яблонівських підсумках не знаходимо слів „слободы Х. и Л.“, а в ширшому реєстрі нових осад замість назв цих річок подано точніше означення „на Удех“ [7]).

[1]) Філарет.

[2]) Див. згадувану вище грамоту від 30/IX 1654 р.

[3]) М. Д. Безголосні, ст. 223, аа. 28 - 32. Аналізу даних цих підсумків — див. передмову до цієї праці, при огляді джерел.

[4]) М. Д. Блгр., ст. 384, аа. 125—141, т. зв. „перечневая роспись“.

[5]) Важко сказати, як треба розуміти число харків'ян в чолобитній, поданій 1655 р. в справі земельного наділу. Чолобитну подано від імени отамана І. Васильєва (Кривошлика) і 530 пересельців (М. Д., Безголосні, ст. 223, а. 54).

[6]) Напр., з опису міст Білгородської черти 1678 р., який цитує акад. Д. І. Багалій (Ист. г. Хар., с. 18).

[7]) М. Д.. Безголосні, ст. 223, а. 28.

На жаль, оригіналу перепису, присланого в книжках, ми не маємо; фактично тут був уже цілий полк, поділений, мабуть, вже тоді на 6 сотень, як було і р. 1656, а не на 5, як виходило б з числа сотників. У самому перепису звертає на себе увагу розмірно велика кількість козаків, і то озброєних: неозброєних тільки близько 11%; „дітей“, себто синів і родичів, не записаних у постійну службу, близько 27%. Коней мають більше-менше 80% рейстрових козаків. Отже переважний військовий характер громади виступає цілком виразно.

Новий реєстр зроблено у середині 1656 р. Це був власне тільки „смотренный список“, складений як простий реєстр імен без жадних інших зазначень під час огляду з нагоди призначення до Харкова нового воєводи — Воїна Селіфонтова. Реєстр складено трохи інакше ніж попередній; важко сказати на підставі цього реєстру, які зміни відбулись за ці півроку, чи рік у складі харківської громади. Можна гадати, що до реєстру ввійшли тільки „служилі“ козаки — голови окремих родин, без дорослих синів і небожів. Що це так, на це вказує розподіл реєстру на сотні — отже він нагадує реєстр людности, що з'явилася на огляд служилих (реєстрових) козаків. Тоді підсумок реєстру — 587 людей — показував би нам, що громада зросла (замість 476 людей р. 1656). Реєстр може бути складено за допомогою попереднього реєстру 1656 р. (звичайно під час переписів попередні реєстри перевірювано й відповідно доповнювано чи скорочувано). У реєстрі козаків поділено на 6 сотень, у них 5 сотників; сотні поділено на десятки з десятниками на чолі; у козачій сотні рівно 100 чол., і це (точний поділ і десятники) примушує думати, що цей поділ є вже наслідок воєводської ініціятиви [1]).

Про дальший рух харківської людности в р. 1650-х нічого сказати не

---

[1]) Цей перепис видав акад. Д. І. Багалій в додатку до ювілейного видання Історія г. Харькова, т. І, с. 528 (з архіву зараз М. Д.. Блгр., ст. 392, аа. 205–214). Акад. Д. І. Багалій і інші автори вважали цей перепис за перепис саме р. 1655; до речі і вміщено його в одному стовпцеві разом з іншими реєстрами слобідських міст, отже можно було б думати, що це є оригінал загального перепису, переведеного р. 1655 по всіх новооселених осадах Слобожанщини. Проте, підсумки загального перепису р. 1655, як видно з попереднього, відрізняються досить значно від підсумків перепису ст. 392; крім того загальний перепис 1655 р. подає (у підсумках) людність по категоріях, для яких в оригіналі перепису (книжках, присланих з Яблонова), мусіли бути дані. Цих даних немає в перепису ст. 392, який видав акад. Д. І. Багалій — цей перепис дає голий спис імен („именной список“ типу „смотренных“). Через те довелося перевірити: 1) підстави, на яких попередні автори датували цей перепис роком 1655-м і 2) інші особливості оригіналу, які помогли би нам розв'язати суперечність даних обох переписів. Дані щоб датувати перепис такі: самий перепис зовсім не датовано, як і інші переписи цього стовпця; на початку стовпця є пізніший напис з датою 162 (1654 р.), а далі поміта „Ольшанской 165 (1657) году“ і уривок ольшанського перепису; на а. 7 заголовок реєстру білгородських черкас, які були на службі з Ромодановським в р. 1655, але самий реєстр, як видко з його аналізи, писано після 1657 р.; реєстр кінчиться на л. 9 і далі ідуть недатовані реєстри, писані різними руками. Отже одинокі дати в стовпцеві — це дата реєстру 59 українців м. Білгорода 1655 р. писаного після 1657 р. і дата реєстру ольшанських українців 1657 р. Розгляд самого оригіналу харківського реєстру виявив, що цей реєстр скріплено по склейках рукою воєводи В. Селіфонтова („к сему списку Воин Селифонтов руку приложил“), і, на нашу думку, ця скріпа і є достатня підстава, щоб датувати акт серединою 1656 р., себто часом, після призначення Селіфонтова воєводою (28/III 1656), коли щоб складати „список“ (а не переписні книжки) була достатня підстава — приймання нового міста.

можемо. Певно був у Харкові елемент міщанський поруч козацького; і козаки і міщани певно хліборобили, певно були й такі елементи, що зовсім ухилилися від військової козацької служби, елементи суто селянські; можливо навіть, що вони існували попри козаків, не входячи до реєстрів, про які вище говорено. Тому і найповніший перепис людности Слобожанщини про який знаємо — перепис р. 1660 — можливо теж охопив не всю людність харківських околиць [1]). Цей реєстр підсумовує рух людности 1650-х років, з року 1653—4 до року 1660; мусимо взяти на увагу, що цей перепис відбив і ті значні зміни в стані залюднення Слобожанщини, які відбулися підо впливом колонізаційних хвиль 1658—9 рр. Цей перепис особливо цікавий тим, що він поділяє людність на служилих („полкових") козаків, міщан і селян; значіння перепису, правда, послаблюється тим, що він був наслідком „розбору", ідентичного в основі з „верстанням" і т. ч. відбиває не тільки наявні стосунки, а й адміністративні наміри і уподобання присланих для „розбору" аґентів [2]). За цим переписом бачимо у Харкові 1357 чол. козаків, поділених на 6 сотень (як і р. 1656); з них старшини без полковника — 15 чол. По сотнях кількість козаків нерівна: від 300 чол. в 1-й до 155 в 6-й. Піших тільки 10%. Решта піших потрапила разом з беззбройними до інших двох категорій, передусім до міщанства. Міщанство фігурує під своєю власною назвою (по інших містах — під терміном „городові козаки"). Усього міщан 605 чол.; на чолі, здається, спеціяльно міщанської громади стоїть отаман. Цікаво, що 1) міщанство зобов'язане „государевою службою", очевидячки військовою, як „городове козацтво" інших міст; 2) до міщанства зараховано всю некозацьку людність Харкова; отже з цього робимо висновок, що попередні переписи обіймали і представників цієї категорії людности, отже всю міську людність.

Можливо, що козацтво мешкало не тільки в самому місті, а й по селах, та про це відомостей в перепису немає. Некозацька людність сіл записана до категорії „пашенныхъ мужиковъ"; у шістьох селах їх всього 169 чол. [3]). Усього в Харкові було 2131 повноправної людности, себто мало не вчетверо більше, ніж року 1656; дорослі сини й родичі, що не мали окремих господарств і службового становища, до цього числа не ввійшли; їх переписано

---

[1]) Що справді переписане служиле козацтво було (як і на польському Лівобережжі) тільки островом серед моря самовільної людности, на це зовсім прозоро натякає скарга воєводи Офросимова (в Москві 20/VII 1658 р.] на козаків, що розходяться влітку на уходи, пасіки і хутори: „и в Харьковскому г-рь нет ни одново человека тех Черкас который бы тебе в. г. крест целовал, все г-рь зброд, мужики деревенские", старого хрестопроводного запису в архіві нема, а Черкаси (служилі) неслухняні, і воєвода не знає як їх контролювати. Акад. Д. І. Багалій, цитуючи тільки другу половину наведеної цитати, вважав це за характеристику основної маси людности (op. cit., с. 22: М. Д., Блгр., ст. 399, а. 256).

[2]) Перепис видав автор разом з короткою розвідкою про нього в „Записках Іст.-Філ. Відд.", т. 21. К. 1928. сс. 129—173 під заголовком: „Харківський перепис р. 1660 (Перепис Слобожанщини Ф. Т. Пестрикова и С. С. Ушакова)"; оригінал — див. М. Д. Блгр., книжка ч. 44. аа. 164—223.

[3]) У передмові до виданого перепису (ibidem. с. 133) через друкарську помилку зазначено 179; вірно в таблиці на тій же сторінці і в оригінальному тексті (с. 145).

в іншому перепису того ж 1660 р. — було їх 508 душ, себто близько 20%[1]). Таким чином місто виявило тенденцію швидко зростати; дальші архівні пошукування мають з'ясувати, в яких саме роках збільшилося людности в місті. Після року 1660 місто якийсь час не зростає — в рр. 1665—1666 кількість людности хитається між 2.200 і 2.500 реєстрованих козаків[2]).

Природні умови харківських околиць, добрий захист і чергування лісу і степу здавна притягали до себе уходницьку людність; у першій половині XVII в. бачимо тут численні білогородські „юрти", далі густу мережу пасік, а 40-ми роками тут ні проходу, ні проїзду нема служилим людям від „воровства" пасічників і різних добичників[3]).

У скарзі білогородських попів 1655 р. знаходимо доволі красномовну характеристику початків „господарчої діяльности" харків'ян; виявляється, що вони тутешні церковні „угодья пустошат, дѣльное деревья секут и рыбу ловят и звѣрь ловят, и станы грабют и Севруков грабют и побивают"[4]). Своєвільство харків'ян і тісний зв'язок з уходами і пасіками яскраво малюють одписки воєвод. Улітку 1656 незадовго призначений воєвода В. Селіфонтов скарживсь, що козаки проклали шлях на Тор, і багато з-поміж них поїхало на Тор варити сіль, а інші роз'їхалися по різних місцях своєю волею „не бив тебе в. г. челом и не явясь ко мне", себто без жадного дозволу[5]). Пізніш, у червні 1558 р. воєвода Офросимов висилає до Москви цілу пачку відписок, в яких пише, що з служилих козаків в місті не лишилося „ни одново человека", тільки різний перехожий народ, „зброд мужики деревенские"[6]); „живуть г-рь все Черкасы в лесах по хуторам и по пасекам своим, а в городе г-рь только чють не пусто"[7]); сполошені чутками про близький напад Виговського, „многие (Черкасы) г-рь из Харьковского з женами и з детьми пошли в рознь по лесам, а в городе г-рь только чють не пусто"[8]) і т. д. Отже зв'язок з уходами і пасіками був постійний і тісний. Цікаво, що тут як і на сусідній Зміївщині, масовим явищем були хутори місцевої козацької людности.

Велику самостійність і уміння робити гуртом виявили харків'яни вже тим, що збудували свою фортецю власними силами ще перед тим як приїхав воєвода. Цікаво, що перервавши будування фортеці влітку, дарма що на це дуже натискав воєвода, вимагаючи продовжувати роботу, харків'яни раптом, у листопаді, покінчивши господарчі справи, знову заходилися коло

---

[1]) Ibidem, с. 135; в цьому перепису (М. Д, Блгр.. ст. 414, а. 105) українців пораховано разом з росіянами, а що кількість росіян була 121, то виймаючи це число з підсумку служилої людности 2.277 дістаємо кількість служилих українців — 2.156. близьку до перепису Пестрикова (2.131); різниця в 25 душ пояснюється може неточністю переписової техніки і статистики XVII в. Кількість „дітей" в загальному перепису подано окремо від попереднього числа.

[2]) Ibidem.

[3]) Див. вище.

[4]) М. Д.. Приказн., ст. 508, а. 17.

[5]) М. Д., Блгр., ст. 394, а. 149: Д. Багалѣй и Д. Миллеръ. Ист. г. Хар., с. 18.

[6]) М. Д. Блгр., ст. 399, а. 256.

[7]) Ibidem, а. 173.

[8]) Ibidem, а. 69.

фортеці і, не слухаючи воєводиних намов, і далі будували її „своїм черкаским обычаем“, при чому у будуванні жваву участь узяли без жадної ініціятиви воєводи козаки Хорошевської слободи, досить віддаленої від Харкова [1]). Рівночасно хорошевці відмовилися перевозити свої родини до Харкова, як того вимагав воєвода, побоюючися татарського нападу [2]). Від татарських дрібних нападів Харків був охоронений південними містами, але в степу харківські козаки зустрічалися з татарами незрідка [3]). Отже степово-уходницький побут поклав свої риси на тутешнє життя, хоч, як зазначалося, були тут розвинені пасіки, ба навіть хутори [4]). Не лишали поза увагою харків'яни і хліборобства. Маємо дуже цікаву справу в зв'язку з клопотанням Харківської громади про земельне розмежування. Як згадувано, таке клопотання зняли еміґранти через посиланого до Москви Максима Тимофієва ще на початку 1655 р. Улітку цього року харківські пересельці не дочекалися наслідків свого прохання і наприкінці грудня знову вдалися до Москви. У січні 1656 р. подано чолобитну про відмежування їх земель від сусідніх міст, і на ній зроблено поміту про завдоволення їх „против“ (відповідно до) охтирських пересельців. 24 січня видано й відповідну грамоту: наказано вислати людей з Яблонова (разом із товаришем воєводи), з Чугуєва, з Білгорода і Колонтаєва, щоб нарізати землю харків'янам — ліс на 5 вер. по річках, оранку, сіножаті і „всякие угодья“ і відмежувати їх від земель колонтаївських служилих [5]). Тут цікаво те, що немає нічого (вже на початку 1656 р.) про наділи в певних розмірах, в „дачах“ помісної системи. Очевидячки уряд вже відчув, що ця система тут неможлива, і даючи накази відмежувати людності всі околишні землі, наперед відмовлявсь утручатися в тутешні земельні стосунки, і санкціонував заїмку, що вже йшла повним ходом.

На чолі харківської громади в 1650-х роках стоїть отаман. Можливо, що за отамана вже з початку осадження міста був Іван Васильович Кривошлик, інакше мав він заступити Максима Тимофієва. Уряд отамана бачимо вперше у перепису 1655 р., а з ім'ям І. Кривошлика — у чолобитній з січня 1656 р. [6]). Отже в кожнім разі він отаманував вже р. 1655. Далі отаманом Кривошлик і в перепису середини 1656 р. Коли він покинув отаманування, і хто отаманував по ньому — невідомо. Як бачимо з перепису р. 1660, відколи в Харкові утворено полковницький уряд, отаман (за переписом Жадан Курган) стає, здається, на чолі міщанської громади. Іван Кривошлик р. 1660 не сходить з кону харківського життя; бачимо його тоді на чолі другої сотні.

---

[1]) Д. Багалѣй, Матеріалы, I с. 21.

[2]) М. Д., Московськ., ст. 282.

[3]) Вже року 1657, в серпні, вони захопили кілька татар у полон і прислали їх до Москви в супроводі Федора Ріпки, майбутнього полкового хорунжого і потім полковника (М. Д., Блгр., ст. 409, а. 155).

[4]) Розмір уходницького господарства і його „товаровість“ характеризує операція „Черкашенина“ Павлика, що 20.I 1662 р. продав в Харкові на 50 крб. риби (Д. Багалѣй и Д. Миллеръ, Ист. г. Хар. I. с. 255).

[5]) М. Д. Безголосні, ст. 223, аа. 54—56.

[6]) М. Д., Безголосні, ст. 223, а. 54.

Отаманові підлягають сотники, що в кількості 5 чол. з'являються вже в перепису 1656 р. Імовірно, що сотницький уряд принесла до Харкова ще ватага М. Тимофієва, бо в ній було 800 чол., що не могли перебутися з самим тільки отаманом. П'ятьох сотників на чолі шости сотень бачимо ми і в переписах 1655 і 1660 рр.; одна сотня не має сотника, мабуть стоїть під безпосереднім проводом отамана [1]). Року 1656 сотникували були Т. Лавринов, Л. Ященко, М. Федоренко, О. Песецький і К. Слюсар. Крім сотницького уряду, в перепису 1656 р. бачимо уряд осавула; р. 1660 замість осавула — 6 хорунжих, з них один — полковий (Федір Ріпка). У перепису р. 1656 бачимо десятників, по числу десятків, але чи був це уряд давніший, чи створений з воєводиної ініціятиви — не знати; р. 1660 про цей уряд не згадується.

Московську державну владу в Харкові репрезентував воєвода, 50-ми роками — Воїн Селіфонтов. Перед осадженням Харкова місцевість на захід від р. Харківки ніби належала до Білгородського повіту; але межі повітів не були тут точно визначені, і в пізнішому листуванні (після р. 1656) Харків все рахується в Чугуївському повіті й підлягає чугуївському воєводі Спешньову, що мав р. 1654 перевести в Харкові перший перепис, а р. 1655 перевів другий перепис і зробив чертежа фортеці, яку почали тут будувати пересельці. До Чугуєва вдаються еміґранти в справі розмежування ще наприкінці 1654 р., але від кінця р. 1655 вони звертаються вже безпосередньо до Москви. 28/III 1656 р. видано наказа, за яким чугуївський воєвода (Сухотін) не повинен був втручатися в новоутворені повіти Зміївський і Харківський, до яких приписано слободи Мохначі, Печеніги і Хорошев. До Змієва і Харкова призначено воєвод, що мали вкупі з Сухотіним оперувати проти татар [2]). З воєводою у Харківської громади стосунки були не дуже приязні. Не було заворушень і „бунту", але цілком іґноровано владу воєводи, не шановано його авторитету. Ще в липні 1656 р., прибувши до міста Харкова, Селіфонтов наказав всім козакам з'явитися на огляд, бо були чутки (фалшиві) про татарів; майже ніхто не з'явився: усі роз'їхалися спокійно на уходи і на Торські озера [3]). Козаки відмовилися робити фортецю влітку і давати воєводі людей на сторожу (яку певно тримали сами в степу). Селіфонтова змінено в початку 1658 р. і прислано Офросимова; з ним стосунки ще більш загострилися, і „Черкасы (як писав у липні воєвода)... пришед г-рь к приказной избе всем городом в отъезжих сторожах мне х. т. отказали" [4]).

Офросимов писав, що з Селіфонтовим, щоб підтримати його авторитет, ніби було коло 70 чол. росіян-служилих, присиланих по 10 чол. з різних міст (Яблонова, Корочі, Болхова, Карпова, Білгорода, Хотмижська, Чугуєва); справді ми знаємо скаргу Селіфонтова на чугуївського воєводу І. Савіча,

---

[1]) Акад. Д. І. Багалій (op. cit., 2) уважав, що за сотника в п'ятій сотні був козак, записаний в цій сотні першим (Калінник Кушнір): але зважаючи на стале число сотників (5) в переписах рр. 1655 і 1660 при 6 сотнях р рр. 1656 і 1660, можна думати, що і р. 1656 сотників було тільки 5, а одна сотня була „полкова".

[2]) Ист. г. Хар., І. с. 17; П. С. З., І, с. 175; М. Д., Блгр., ст. 404, а. 12.

[3]) М. Д., Блгр., 394, а. 149.

[4]) М. Д., Блгр., 399, а. 69.

що він посилає до Харкова замість служилих людей — „работниковъ и робят малых“, та ще піших і без зброї [1]). Але за Офросима ці посилки припинено, і на його відписку про те, що немає в Харкові росіян і одної душі, наказано приймати на службу вільних перехожих росіян [2]). Р. 1660 російська залога складалася з 121 душі „дітей боярських“, з них 45 жили в місті, а решта в 4-х селах. Таким чином весь тягар будування фортеці і її охорони і оборони спав на харківську українську громаду. Московський уряд не повинен був витрачати на фортецю своїх коштів, обмежених через витрати на тяжку польську війну. Грошевого утримання харків'яни не одержували і раніш, як і в р. 1660 [3]).

Сл. Хорошево. Оселення Хорошевської слободи датують 1654 роком [4]) хоч документальних свідчень про те, коли осаджено слободу, не маємо. Проте це дуже ймовірне, бо маємо пам'ять з березня 1654 р. про вихід 50 еміґрантів на чолі з Тимофієм Михайловим і влаштування їх в Хорошеві за розпорядженням з Яблонова; але сусіди їх нищать і вимагають, щоби вони перейшли до Печеніг. Отже оселення відбулося все ж трохи раніш — імовірно 1653 року (Харк. Іст. Арх., Чугуїв. листув., ст. 16, 23). Цю слободу знаходимо і в перепису 1655 року. Цього року в слободі нараховано 51 чол. людности, з них 32 чол. кінних і тільки 1 чол. неозброєний (молодших членів родини 11 ч.), отже громада мала виразний військово-козацький характер [5]). Це ж число — 50 чол. вказане і в перепису м. Харкова 1656 р. [6]), але тоді перепису цієї слободи фактично, здається, не переведено (зазначено, що ця слобода приписалася до Змієва), і число людности можливо просто перенесене з перепису м. Харкова і його повіту попереднього року. Року 1658 35 родин місцевих козаків забрали в полон татари [7]); в „розборних реєстрах 1660 р. по „деревне Хорошево“ зазначено 29 душ селян [8]); можливо, що тутешніх козаків записано по м. Харкову, бо мало ймовірно, щоб того року козаків у Хорошеві не було зовсім.

З початку оселення слобода ця, що осілася недалеко м. Харкова на р. Удах проти села Жихоря виразно тяжить до Харкова [9]), і хоч у перепису

---

[1]) Д. І., Багалѣй, Матеріалы, т. II, с. 77; рік — 163 (1655) — очевидно невірний, на що вказував пізніш і автор (Ист. г. Хар., с. 19); Ісай Савіч був в Чугуєві в 1658 р. (Матеріалы, сс. 78 і далі), отже рік одписки певно 165 (кінець 1657 — поч. 1658, коли Селіфонтов ще був в Харкові); відписку зачерпнено з стовпців Київ. Дух. Акад.

[2]) М. Д., Блгр., ст. 399, аа. 69—70 і 94—95.

[3]) У наказі харківському воєводі від р. 1660 (М. Д., Блгр., ст. 33) рекомендовано, щоб воєвода сприяв поширенню оранок, бо утримання козакам видавати не будуть. Не використовуємо праць Мочульського, Кованька, Турбіна, Щелкова і ін. (див. огляд літератури) — поскільки для часів Хмельниччини ці автори не розпоряджали документальним матеріялом.

[4]) Филаретъ, III. с. 98, без посилки на джерело.

[5]) М. Д., Блгр., ст. 384.

[6]) Д. Багалѣй и Д. Миллеръ, Исторія гор. Харькова, ст. 528.

[7]) М. Д., Блгр., ст. 399, э. 5.

[8]) Харківський перепис р. 1660, с. 145.

[9]) Див. згаданий вище перепис р. 1655 (М. Д., Блгр., ст. 384) і одписку воєводи Селіфонтова про те, що його призначено до Харкова і Хорошева, і він мав зробити огляд і перепис людности обох поселень (Д. Багалѣй и Д. Миллеръ, Ист. гор. Хар., с. 18).

1656 р. зазначено, що „Харьковского уѣзду была слобода Хорошевское Городище, .. приписалась к Змееву“, але дальшими роками зв'язок слободи саме з м. Харковом, а не Змієвим цілком зберігається. Так восени 1656 р. харківський воєвода Селіфонтов послав з Харкова Данила Кремінчуцького кликати хорошевців до Харківської фортеці, зважаючи на татарську небезпеку; хорошевці не послухалися наказу [1]), як відмовилися виконувати і воєводине розпорядження будувати фортецю й тримати варту в місті і сторожові роз'їзди. Але взимку того ж року взяли жваву участь в будуванні Харківської фортеці „своим звычаем“ разом з харківськими козаками [2]). Нарешті, в перепису 1660 р. „деревня Хорошево“ записана поміж селами в околицях м. Харкова, що був тоді вже полковим містом.

Про життя слободи до р. 1658 інших відомостей не маємо; знаємо тільки що сіножаті хорошевські лежали по р. Мерефі [3]).

Села в околицях м. Харкова. У перепису 1660 р. [4]) бачимо навколо Харкова низку сіл, заселених українцями-селянами і росіянами — дітьми боярськими. Можливо, що по цих селах мешкав і дехто з харківських козаків, бо в реєстрі козаків не зазначено, де саме вони жили. Села ці такі: Деркачі (на р. Харкові) — 26 ч. українців-селян, Тишки Черкаські (правий берег р. Харкова)—39 ч. українців-селян, Пересічна (на р. Удах) 13 ч. укр.-селян, Люботин (на р. Удах) — 6 ч. укр.-селян, Липці (на р. Харкові вище від Тишок) — 25 ч. укр.-селян і 8 ч. дітей боярських, Жихорь (на р. Удах) 20 чол. дітей боярських, Тишки Руські (проти Тишок Черкаських, на другому березі р. Харкова) — 37 ч. діт. бояр., Ольшана (на р. Удах) — 9 ч. діт. боярських. З років 1650—57 маємо відомості тільки про с. Жихорь — тут вкінці 1655 чи на початку 1656 р. оселено дітей боярських з м. Чугуєва, і вкінці 1650-х років почалися у них земельні суперечки з харків'янами [5]). У перепису 1660 р. не згадано с. Бабаї (Архангельське, на р. Удах, трохи вище від с. Жихоря), де оселено дітей боярських ніби ще року 1643 [6]), а напевно це село існувало в р. 1652 [7]); маємо також чолобитну тамтешніх дітей боярських про наділення їм сіножатів в р. 1659 [8]) . Коли оселено слободу Ольшану і чи була в ній 1650-х рр. українська людність сказати не можемо [9]). Так само і обставини, за яких оселено сл. Липці, лишаються нез'ясовані, скільки ми не можемо прийняти думку, ніби в цій слободі оселилися 800 еміґрантів на чолі з Максимом Тимофієвим в 1654—5 роках [10]).

---

[1]) М. Д., Моск., ст. 282.

[2]) Д. Багалѣй, Матеріалы, т. I, ч. ч. 9.

[3]) Р. 1659 діти боярські села Бабаєва прохали дати їм сіножаті по правому боці р. Мерефи, проти сіножатей „Хорошевских Черкас“ (М. Д., Блгр., ст. 480, а. 222).

[4]) Див. розвідку автора — Харківський перепис р.1660. с. 143 і 172.

[5]) М. Д., Блгр., ст. 370, а. 76.

[6]) Філарет, II, с. 101, на підставі усного свідчення р. 1686.

[7]) Ibidem, на підставі тогочасного акту.

[8]) М. Д., Блгр., ст. 480, а. 222.

[9]) Філарет (II, с. 111) висловив здогад, що цю слободу осаджено на початку 1650-х років (на підставі усного свідчення 1705 р.).

[10]) Порівн. ibidem, ст. 159.

До поселень, які постали в 1650-х роках на території пізнішого харківського полку, належить і Салтов, де р. 1659 оселилися українські пересельці [1]). Але була тут українська людність і давніш, як свідчить царська грамота з лютого 1658 р. [2]). Перше оселення слободи датується 1652-м роком, коли тут розташовано 19 родин чугуївських дітей боярських [3]), яких бачимо тут і в р. 1654 [4]). Року 1655 наказано розмежувати землі мм. Харкова і Салтова [5]). Року 1656 оселено дітей боярських по р. Бабці — на Бершадській і Верховитській полянах [6]).

5. Залюднення Зміївщини.

Зміївський район обіймав землі на луці р. Дінця між горішньою і середньою його течією, у тому місці, де він змінює напрямок на південь напрямком на південний схід. Західня частина лежала на лісовім сточищі річки Можу і горішньої Береки, а східня частина займала сточища лівих допливів Дінця — Гнилиці, обох Балаклей і інших. Численні ліси (особливо в західній частині), річкові долини, озера тощо давали господарчу основу для пасічникування і уходництва, що були тут широко розвинені. Близькі степи (по рр. Орелі, Самарі) і колонізаційні зв'язки з південним, степовим Лівобережжям надавали місцевому побутові степового, іноді хижацького уходництва. На території Зміївщини перехрищувалися кілька колонізаційних напрямків, що провадили з Лівобережжя — з заходу і північного заходу, і частково проходили через Зміївщину і далі через переправи на Дінці лівим берегом його на схід, а частково обходили країну з півдня степовим вододілом річок Можу з одного боку і верхів'їв Орелі з другого. Перехрищення колонізаційних шляхів і багаті тутешні уходи сприяли тому, що тут в 1650-х роках утворилася значна українська колонія в Змієві і недалеко від нього кілька слобід. Колонізаційна вага самого Змієва була значна, і через це до нього тяжили досить далеко від Змієва розташовані слободи — Хорошевська (тимчасово і здається тільки номінально) під м. Харковом і Печенізька — на північ від м. Чугуєва.

М. Зміїв. Про час оселення Змієва в дотеперішній літературі ми не знаходимо певних звісток. Тільки у Філарета [7]) є вказівка на те, що р. 1657 існував Зміївський повіт. Документальні архівні матеріяли про Зміїв починаються допіру від перших місяців 1656 р. Тимчасом з перепису слобідських міст р. 1655 знаємо, що еміґранти оселилися на Зміївському городищі не пізніш як на початку цього року, бо вже в липні 1655 р. до Яблонова вислано наказа переписати і зміївських черкас разом з іншими новими україн-

---

[1]) Д. Багалѣй, Матеріалы, I ч. 12.

[2]) Філарет, II. с. 284.

[3]) Ibidem, с. 282.

[4]) М. Д., Сівськ., ст 158, а. 224.

[5]) М. Д., Безголосні, ст. 223, а. 54.

[6]) Хар. І. Арх., Чуг. листув. (Моск. ст.), ст. 36, чч. 14, 18, 19.

[7]) Філарет, IV, с. 179, пр. 4. Здогади Філарета, зачерпнені у Срезневського про заснування Змієва в 1640 р. засновані на „Экстрактѣ", а властиво — на малоймовірній згадці цього непевного джерела про похід Сулими; про існування Змієва в ті часи ми мусіли б мати відомості з актових джерел (пор. Д. Багалѣй, Очерки, с. 415).

ськими колоніями на Слобожанщині. Це зроблено, і в грудні 1655 р. в підсумках української людности Слобожанщини подано й кількість зміївських „черкас“; їх було там 229 чол. (з них на конях 140, піших 33 і зовсім неозброєних — 56); а всього разом з дорослими синами в Змієві було переписано 368 чол.[1]) Здається р. 1654 еміґрантів тут ще не було, бо в наказі 30.IX цього року про Зміїв ще не згадано, дарма що він безпосередньо сусідував з південною московською фортецею — Чугуєвом[2]). Отже безпосередніх звісток про те, коли оселено еміґрантів в Змієві, і про обставини цього оселення відомостей не маємо.

На звістки про те, що на Зміївському городищі оселилися українці, і після переведення перепису 1655 р. наказано 27 III 1656 р. вислати туди з Білгорода Якова Хитрово „для городового строенія“ з запасами і 1 гарматою й дати йому для охорони 10 дітей боярських, які мали чергуватися на Змієві по $^1/_2$ року[3]). Отже уряд зразу досить енерґійно заходивсь будувати фортецю в цьому пункті. Подбали навіть про писаря — дяка, якого наказано вислати з Карпова[4]). Невідомо, чи був Хитрово в Змієві, але 1.VII наказано їхати до Змієва воєводі Івану Ржевському і будувати там фортецю[5]). Ржевський пробув у Змієві до середини 1658 року, і від нього маємо відомості про перші 2 роки життя зміївської громади на нових місцях. 21/IX 1656 р. Ржевський приїхав до Змієва і зробив смотр зміївським, печенізьким і мохначевським козакам, яких з'явилося на смотр 408 душ, себто трохи більше, ніж було переписано в р. 1655; з них озброєних пищалями 345 (на конях 257 і піших 88), решта — піші і неозброєні. Отже громада мала переважний військово-козацький склад. Пересельці збудували вже „по слободах“ 358 хат, а 50 родин жили ще в куренях — власне живуть в Змієві самі жінки з дітьми, а чоловіки „кормятца“ по різних містах, може бути пішли на уходи, як можна гадати. Разом з тим зміївці подали воєводі заяву (чолобитну), що будувати фортецю (острог) не мають змоги, бо ще не побудували своїх дворів і не зорали землю, і годуватися їм немає чим[6]). Разом з оглядом воєвода склав і детальний перепис місцевої людности, що дійшов до нас в ориґіналі з скріпою самого Ржевського. За цим переписом[7]), козаків, які оселилися в Змієві давніш, поділено на 3 сотні з сотниками Ф. Михайловичем (в сотні 130 ч.), С. Різником (100 ч.) і В. Солдатом (98 ч.), всього 328 ч. козаків. На чолі їх — отаман Тишко Сапронович, по сотнях крім сотників — осавули і хорунжі. „Новоприхожих“ козаків, що прийшли в останній час вже за воєводи й „селятца на Змієве“, виділено в окрему сотню (81 ч.). Сотні поділено на десятки з десятниками на чолі. Цей реєстр — єдиний з усіх ориґінальних реєстрів у стовпці ч. 392, який можна б. м. точно датувати — кінцем 1656 року.

---

[1]) М. Д., Безголосні, ст. 223, а. 29; Блгр., ст. 384, а. 125 — 133.
[2]) М. Д., Сівськ, ст. 158, а. 51.
[3]) М. Д., Блгр., ст. 384, а. 199.
[4]) Ibidem, а. 204.
[5]). М. Д., Блгр., ст. 394, а. 135.
[6]) М. Д., Блгр., ст. 294, а. 164.
[7]) М. Д., Блгр., ст. 392, аа. 193 — 207.

Склад Зміївської громади був досить текучий. Вже в першій своїй відписці Ржевський скаржиться, що козаки не живуть у місті, а блукають по уходах; у лютому 1657 р. подано чолобитну від імени 400 ч. [1]); в червні 1657 р. у місті лишилося ніби всього 20 ч. української людности; але це зовсім не визначало, що люди порозходилися зовсім; тоді ж Ржевський рахує зміївців на 500 ч.; восени 1658 р. чолобитну до Москви подано від імени цілої громади в 600 ч. [2]). Пізніш р. 1660 тут вже був окремий полк, і людности було вже 880 ч. [3]).

Щоб пояснити собі, чом розмір громади був такий мінливий, спинимося на формах тутешнього господарчого побуту.

Воєвода Ржевський у своїй відписці каже, що „Черкаси всѣ живутъ в лесах, і в пасеках і на озерах за промыслами“ [4]). Детальніші відомості дістаємо з листування цареборисівського воєводи. У липні 1656 р. цареборисівські українці скаржилися місцевому воєводі Сурміну, що зміївці захоплюють у них уходи, приписані до Цареборисова. Воєвода передав цю скаргу до Москви і писав, що на річці Буликлії оселилися черкаси з Зміїва городища, і по тій річці і по рр. Беречці і Чепилю побудували (построили) пасіки і володіють по тих річках усякими уходами по обох берегах (Дінця); воєвода прохав, щоб йому дозволили зігнати їх звідти. З Москви на це надіслано наказа до Білгороду — розглянути справу [5]). Тимчасом настала зима і після нових скарг Цареборисівців воєвода сам виїхав на уходи і за допомогою цареборисівських козаків, натрапивши зміївських уходників на риболовлях, забрав у них 1 000 пластей великої риби. Повідомляючи про це уряд, воєвода додав, що й тепер ті зміївські черкаси чинять велике насильство, і в государевих (розуміти Цареборисівських) рибних ловлях рибу ловлять і на государевій землі вуллі поставили і пчельники (пасіки) завели, а оброку платити не хочуть (до цареборисівської скрині) [6]). Тимчасом, може довідавшися про скарги цареборисівців, зміївці й собі забігли до Москви з чолобиттям, і справу вирішено на їхню користь: дозволено їм вільно ловити рибу в Дінці і сусідніх річках від Зміїва, мимо Цареборисова і далі аж до Святих Гір з Цареборисівцями „собча“; жадних скарг з цього приводу не прийматиметься [7]).

Наведена справа, гадаю, добре ілюструє розмах і розмір уходницького господарства зміївців. Що це не було тільки мандрівне добичництво, про це свідчать звістки про постійне перебування зміївців по своїх пасіках і про численні хутори, які побудували вони по уходах. Про ці хуторі заговорили сами хуторяни, коли в січні 1657 р. почалися татарські напади, про які останніми роками перед тим не було й чути. Особливо постраждали цього року Тор, Зміїв і Охтирка, менше — м. Цареборисів і Валки. Отож 6.II

---

[1]) А. М. Г., II, с. 561.

[2]) М. Д., Москов., ст. 282, а. 148; Блгр., ст. 391, а. 112; ст. 481, а. 9.

[3]) Див. авторову статтю „Харківський Перепис р. 1660“, „Записки Істор.-Філ. Відділ.“, т. 21, стор. 136.

[4]) М. Д., Блгр., ст. 394, а. 169.

[5]) М. Д., Блгр., ст. 383, а. 60.

[6]) М. Д., Блгр., ст. 409, а. 50.

[7]) Лютий 1657 р. (Ibidem, а. 62).

1657 р. подають чолобитну зміївські козаки на чолі з своїм отаманом: „Приходятъ на наши юртишки и на пасѣки и на хуторы Татаровя и дѣтишек наших, и братью, и племянниковъ въ полонъ берутъ, и лошади и животину отгоняютъ, и на Тору насъ громятъ... и отъ того мы до конца разорены и оскудѣли“. Кінець цієї чолобитної, на початку досить трафаретної, трохи несподіваний: „Милосердый государь, пожалуй насъ, вели намъ ходить напротиву на ихъ татарскія юрты ближния, которые кочуютъ близко насъ по Самарѣ и по Орели и по иным рѣчкам и чинятъ намъ шкоды“. Резолюція була несприятлива: „Государь указал отписать, на татарские юрты не ходить и задоров не чинить“ [1]). Супроти такої активности зміївських хуторян для нас не буде несподіванка, коли, після повторних вістей про близькі татарські напади, зміївці рішуче відмовилися виконувати розпорядження воєводи перейти до міста, під охорону міських мурів. До того наставав гарячий час оранки і пасічництва. У червні місяці воєвода Ржевський шле до Москви скаргу, що в травні приходили під Зміїв татари, вбили двох козаків, одного поранили і 11 чол. взяли на пасіках у полон; боронитися не можна було, бо фортифікацій не збудовано, українці будувати відмовилися, а московські служилі (100 ч.) будували соборну церкву й орали державну десятинну оранку. Українці ж відмовилися будувати надолоби і вартовий острожок з чердаком, тільки половина їх возили балки, а половина нічого не зробила; пасіки поставили в яругах по самому Муравському шляху, тут же сіно косять, „у иных пасек и пашню пашут“, до міста не їдуть „и погибель свою ни во что себе ставят“; „а отаман Тарас Іванов с товарыщи приходятъ ко мнѣ, х. т., с великим невѣжеством и говорятъ: будетъ де ты, в. г., укажеш их с тѣх пасек свесть, и онѣ де хотят розбресца всѣ врознь“. На довід своєї цілковитої безпорадности воєвода додає оригінальну „сказку“ зміївців, що я її дозволю собі навести цілком, бо дуже характерні і її транскрипція і мова і зміст.

„ Лѣта 7165 року м ця априля 15/28/ дня на Змиеви в сѣежъже ізбы воеводѣ Ивану Ивановичу Ръжевскому сказалъ змиевскихъ Черкасъ атаман Тарасъ Иванович с товариствомъ зо всѣми змиевскими Черкаси. Домовився в радѣ: лѣсу возыти на надолобнѣ и на башту с калавурдым чердакомъ и ѡстрог, где змыстится 60 чоловѣковъ, дѣлати засѣку, — засѣкати не хочем для того, же пристигло пахати было хлѣба, а мы люде бѣдние и голодние, безлошадние; а сторожей тылько дамо на тие мѣста два чоловѣка и до Царева (!) два чоловѣка на вѣсти, да в большом ѡстрогу, що коло посаду, к ночи по пяти чоловѣка, а въ день в тую башъту быти без сторожей, а больше ми того на сторожу людей и на вести и въ иние городы, в городъ Змиевъ на каравул къ казнѣ не дамо, потому що нашей моци нѣтъ, в том волен Бог да ѡсударь. А поражалися ми и жиѣмо на Вкраинѣ, и временемъ Татаре нас берутъ, а ми ѡ томъ не тужимъ, а временемъ мы Татаръ берумъ, и ѡ ни ѡ том не тужатъ, А Украина на томъ почалася. А на Донъ нам и въ иние рѣчки издити вперед, потому що ми тым сити живемъ, а пасѣкъ нам и хуторовъ, которие за крѣпостьмы, покинуть нам нелъзе, потому що и пожитки там наши всѣ; а сторожей ми большей не дамо, що сили нашей нѣтъ, и будеть ли нас воевода примушатъ к таковой нужи, и роботѣ, и к безмѣрной розволоки, якой мы и здавна не слихали и не видали, и мы пойдемо розно всѣ. А що писал сокольничий і воевода князь Григорий Григориевич Романовский, велѣлъ нам к собѣ ити к Бѣлъгороду по вестям в съход, велѣлъ нам конѣ кормити и запас готовитъ, и мы в съход к нему пойти не досуги, не йдем, що бѣдни и безъ конни и безъ запасны, в который днь робымо, в той днь и сити. А большей ми того

[1]) А. М. Г., II, с. 561.

людей на сторожу и на иньшие потреби не дамо, потому що ми бѣдние и голодни, що в рускихъ городах заробымо хлѣба, тотим душу свою кормимо, а иние здобываютъся на полѣ и на рѣкахъ. То наша сказка. А сказку писал войскових змиевских Черкасъ дячок, повелѣвъ мнѣ атаман Тарас с товариствомъ своим, и въсѣхъ Черкас, домовився в радѣ, Іосиф Миколаов сынъ Груневский. (На зворо і): К сей сказки успенской поп Антоний вмѣсто отамана Тараса Иванова и всѣх парафѣян своих зміювских Черкас по их веленью руку приложил.— К сей сказки троцкой поп Сидор вмѣсто атамана Тараса Иванова и всѣхъ парафиянъ своих змеовских Черкас по их велѣню руку приложил“ [1]).

Отже перед нами картина степового побуту, перед нами людність, що змалку призвичаїлася до степового добичництва і, мусимо додати, інтенсивного господарювання в самій татарській пастці під постійною загрозою руїни і полону. Можна думати, що людність ця не почувала себе тут зовсім на чужині, і вже й попереду бувала чи навіть перебувала тут, вже давно звикла і зжилася з місцевістю і її умовами. Варт підкреслити реґулярні зв'язки з Доном і з Тором.

В умовах пасічного і хутірського господарства питання про земельні наділи очевидно не мало значіння для зміївців. Справді розпорядження наділити зміївців землею по 10 четей в полі, а „коли земли скудно“, то по 8 четей, лишилося зовсім ні до чого [2]). Але в разі потреби переводилися великі громадські роботи; так, напр. силами своєї громади зміївці перегородили під Змієвом р. Мож греблею і збудували млин. Отже господарювання на хуторах і уходах не розпорошувало і не розбивало Зміївської громади. Про її соціяльний склад в р. р. 1655—7 відомостей не маємо.

Не вважаючи на бурхливе степове життя й опозицію громади до воєводи, в адміністрації Змієва не відбувалося дуже великих змін протягом цих років. Першими часами після осадження бачимо в Змієві отамана Якова Почетова [3]), потім отаманом досить довгий час бачимо Тихона Сапроновича — до лютого 1657 р., коли почалися татарські напади. Одночасове загострення стосунків з воєводою відбилося на зміні отамана. Новий отаман Тарас Іванович стоїть на чолі опозиції проти воєводи і, здається, він же бере участь у гострій сутичці з новим воєводою Мамалаховим в р. 1658; тільки як обрано нового отамана Степана Гурьєва стосунки стають спокійніші (осінь 1658 р.). На чолі 4-х сотень стоять сотники [4]).

Стосунки з воєводською адміністрацією були у Зміївської громади неспокійні.

Найдражливіший момент у Змієві, як і по інших містах Слобожанщини, була справа будування фортеці з наказу і під керуванням воєводи. Коло будови заходивсь Ржевський ще восени 1656 року [5]). Найбільше труднощів було з робочими руками, бо українці відмовилися брати участь у будуванні. Ржевський ввесь час клопочеться, щоб йому дано московських служилих (з ним було прислано тільки 10 душ). Допіру на весні 1657 року дістав

---

[1]) М. Д. , Блгр. ст. 391, аа. 112—118. Два о („оо“) ставимо замість „омеги“.

[2]) М. Д. Блгр., ст. 294, а. 164 (помітка на одписці Ржевського про смотр 21/IX 1656 р.).

[3]) М. Д. Блгр., ст. 394, а. 151; ще перед призначенням воєводи отаман реґулярно листується з чугуївським воєводою в справі вістей — в р. 1656.

[4]) М. Д. , Приказн. , ст. 214, р. 1657. I.

[5]) Одписка від 27/IX (Ibidem, а. 159).

Ржевський підмогу в 100 чол служилих, але ті дуже швидко потомилися тяжкою працею і почали тікати; запасів для них взяти не було звідки [1]). Взимку 1658 року до Змієва прислано 50 чугуївських станичників для сторожової служби [2]). Сяк-так фортецю усе ж збудовано, і в березні 1658 р. новий воєвода К. Мамалахов прийняв великий острог коло посаду з 8 баштами, круг мурів вирито рів і за ним поставлено тин. В острогу була соборна церква, льох, тайник до р. Дінця і в'язниця. На баштах 5 гармат [3]).

Що фортецю було вже збудовано, то конфлікти почалися на ґрунті примушувань орати „десятинну" державну оранку. У відповідь на воєводини заходи в цьому напрямі зміївці витравили „десятинную пашню" вівцями, і воєвода мусів замкнутися в хаті, бо, як він писав, його становище було досить небезпечне; московських служилих лишилося коло нього тільки 30 душ [4]). Другого року воєвода зробив нову спробу притягти до цієї оранки зміївців; але вони рішуче відмовилися брати в ній участь, і воєвода не мав з ким збирати урожай [5]).

Дарма що стосунки між воєводою та громадою були загострені, до принципового конфлікту громади з зверхністю московської адміністрації не доходило: після згаданої сутички за витравлену оранку, коли воєвода сидів від зміївських козаків „словет что в осаде" і козаки загрожували піти геть — „за Донець", надійшла дуже поміркована урядова резолюція: воєвода має чинити дуже обережно й десятинну оранку обробляти тільки в міру спромоги [6]). Тоді й сами зміївці змінили отамана і вислали чолобитну із скаргою на смут'янів захожих росіян, які ніби навмисно сварять їх з воєводою [7]).

Життя у Змієві мало змінитися, відколи його перетворено на полкове місто, та це сталося вже пізніш.

Сл. Мохначі на р. Донці, нижче гирла р. Уд. Оселилися десь між кінцем 1653 і початком 1655 року на старому „Мухначевому" городищі. В актах вперше згадується в перепису 1655 р. [8]), де в цій слободі зазначено 15 чол., з них голів родин — 11, між ними 7 неозброєних. На чолі громади отаман. Р. 1656 переписано тут 22 чол. на чолі з отаманом Демком Власовим, осавулом Данилом Івановим і двома десятниками [9]).

Сл. Печеніги на р. Дінці, вище Чугуєва. В кінці 1653 чи на початку 1654 року з'явилося під Чугуєвом 45 пересельців на чолі з Іваном Федоро-

---

[1]) М. Д., Блгр, ст. 391, а. 112; Моск., ст 282, а. 149. Призначено їх з Білгорода, Обояні, Корочі, Чугуєва, Верхрсосенська (М. Д., Блгр., ст. 399, а. 180).

[2]) М. Д., Блгр., ст. 394, а. 212. Ці станичники їздять до Валок, Полтави, рр. Орелі і Самари і до Цареборисова (М. Д., Блгр, ст. 397, а. 212); призначення станичників — див. Д. Багалѣй, Матеріалы, т. II, с. 84.

[3]) Розп. спис Ржевського і К. Мамалахова (М. Д., Блгр,, ст. 399, аа. 180—190.

[4]) М. Д., Блгр., ст 431, а. 35.

[5]) М. Д., Блгр., ст. 370, а. 89.

[6]) М. Д., Блгр, ст. 431, а. 37.

[7]) М. Д., Блгр., ст. 481, а. 9.

[8]) М. Д., Блгр., ст. 381.

[9]) М. Д., Блгр, ст. 392.

вичем Волошенином і прохали дозволу оселитися на Печенізькому Катковському полі [1]). Хоча в воєводиній одписці згадувано, що пересельці прийшли „на Чугуєво“, але ми можемо не приймати цей вислів буквально, як і подібні ж вислови в інших відписках з приводу української еміґрації. Уряд зразу поставивсь до пересельців уважно, і в травні 1654 р. видано наказа — дозволити оселитися й видати пересельцям по 4—5 крб. утримання [2]). Цим уряд не обмеживсь і в лютому видано наказа нарізати пересельцям землі — по 10—12 четей в полі [3]). Таку уважність урядову до новоосадженої слободи можна передусім пояснити тим, що вона близька до м. Чугуєва.

Питання про розмір нової колонії не цілком ясне. З одного боку наказ про влаштування пересельців „на Катковському полі“ виразно говорить про оселення 45 ч. пересельців на новому місці, а не про приєднання їх до вже оселеної перед тим іншої громади. Перепис 1656 р. огляду І. Ржевського також говорить про 43 чол. черкас Зміївського повіту, що „селятца в селѣ Печенѣгах“) [4]). Нарешті, у трохи пізнішому акті (р. 1659) згадується, що року 1657 пересельцям на Катковському полі нарізано землі на 50 чол. [5]). Але інші відомості кажуть нам, що слобода і за тих років була куди більша. Перше — в чолобитній 1654 р. зазначалося, що пересельці хочуть оселитися в Чугуївському повіті „с их братьею с прежними выѣзжими Черкасы“; отже виходить ніби, що слобода існувала ще перед 1654 р. [6]). Друге — в перепису р. 1655 зареєстровано в слободі аж 159 чол., з них озброєних — 91 ч. (74 ч. кінних), а молодших родичів — 30 ч. Що слобода була чималенька, про це свідчить те, що в ній була церква [7]). Року 1660 тут було вже 472 ч., усіх їх записано до полкової служби [8]).

В такому стані було заселення Зміївщини на кінець Хмельниччини. Як бачимо на мапі, нові поселення — Зміїв, Махначі і Печеніги простяглися майже просто вздовж долішнього відтинка горішнього Дінця аж до повороту течії Дінця на південний схід і затулили район Харківщини від степу.

6. Залюднення південного сходу Донецької Слобожанщини.

Українське уходництво і степове добичництво заходило, як вище сказано, досить далеко на південний схід — на рр. Айдар, Даркул, Явсуг, навіть

[1]) Филаретъ, II, с. 98. Озеро Печенаги в Катковському юрті згадується в першій половині XVII а. (Д. Багалѣй, Очерки, с. 121). Вказівка акта 1663 р. s Хар. Арх. (Чуг. листув., ст. 36, ч. 8), щв слободу засновано 160 (1652) р. мб. помилкова.

[2]) Ibidem.

[3]) М. Д., Сівськ., ст. 161, а. 7.

[4]) М. Д., Блгр, ст. 392 і 394, а. 364.

[5]) М. Д., Блгр., ст. 480, а. 191.

[6]) В Харківському Центр. Історичному Архіві (Чуг. листув., стовп. 16, ч. 9) переховується акт, який дійсно говорить про те, що ще в жовтні 1653 р. до Чугуєва прийшло 58 чол. пересельців; вони вирядили до Москви попа Ів. Прохорова, П. Минькова і інших. Наказано дати їм по 7 крб. і влаштувати на Катковському Печенізькому полі. До актів додано іменний реєстр еміґрантів.

[7]) Піп Печенізької слободи Лукіян одержав у Москві утримання 1657 р. (Д. Багалѣй и Миллеръ, Ист. г. Харьк.).

[8]) Див. Харківський перепис р. 1660, с. 137.

Калитву Донецьку, а звідси переходило до сточища р. Дону — на Медведицю, Бузулук тощо. Але осіла колонізація спинилася в 50-х роках XVII сторіччя в районі, що охоплював уходи коло Ізюмської луки і долішньої Береки, гирла р. Осколу і район Торських солоних озер. По тутешніх річках, по ярах та байраках були в XVII в. просторі ліси, що збереглися в цьому районі деякою мірою ще й досі, і лежали багаті уходи („юрти"), як напр. Ізюмський та інші. Степовий характер країни і близькі татари примушували людність звертати свою увагу не так на реґулярне хліборобство, як на степове уходництво і добичництво. Тут з давніх часів існували два манастирі — Савинський і Святогорський, солоні промисли на Торських озерах, в гирлі р. Оскола лежало Цареборисівське городище, де в середині 1650-х рр. оселилася колонія українських пересельців, та пізніш виникли ще поселення Маяки (Маяцьк) і Бахмут, які в 1650-х роках були ще тільки урочищами [1]). Про манастир Савинський (на Савинському перелазі трохи вище від Ізюмської луки, де проходила Савинська сакма) знаємо дуже мало; 1620-ми роками мав він аж три уходи — Савинський, Берецький і Ізюмський; було в ньому кілька ченців на чолі із старцем Левонтієм. Але р. 1630 на півдні господарила розбишацька ватага на чолі з Митькою Берниковим що побивала й грабувала навіть „Донецьких" козаків по юртах по Хопру і Осколу; ця ватага напала і на Савинський манастир і зовсім його знищила, а старця Левонтія вбито; юрти манастиря дістав Святогорський манастир [2]).

Про манастир Святогорський знаємо трохи більше [3]); але і цей манастир дуже мало впливав на хід української колонізації на півдні. Манастир дуже невеликий — в 1630-х роках там було тільки 7—12 ченців, а р. 1656 тільки четверо, як вказував цареборисівський воєвода [4]). Він же писав, що ці четверо ченців володіють великими й багатими уходами і віддають їх в оренду (в „оброк"). Відновлений після руїни 1630-х рр. заходами валуйського воєводи, манастир дістає річне утримання („ругу") з Білгорода і Валуєк; у ньому завсіди стоять сторожі і станиці з Валуєк (1644, 1653), Чугуєва (1653), збираючи тут вісті, іноді через ченців; заїздять сюди і дончаки з Дону (1654) [5]). Звичайно манастир був опертям і для хорих чи по-

[1]) Поселення на Маяцькому збудоване р. 1664, а на Бахмуті — ще пізніш (див. межевий випис Святогорського манастиря 1666 р. — Филаретъ, V, с. 137). Щодо урочища Бахмута, то з року 1652 маємо звістку, що того року в травні приходив „изъ Бахмутова" до Святогорського манастиря український козак Олексій Мотиль з вістями про татар (Корочанські акти с. 104).

[2]) М. Д. Володимирський стіл, ст. 46, а. 311; Приказн., ст. 62, а. 162; А. М. Г., I, с. 343.

[3]) Чуємо про нього особливо р. 1622 в зв'язку з солоними промислами на Тору білгородських і валуйських служилих (А. М, Г., I. сс. 176, 177, 192). Манастиреві довелося терпіти тяжку біду від розбишацьких і татарських нападів. В рр. 1626—30 повернулися з татарського полону ченці, перед тим захоплені в манастирі (М. Д., Приказн., ст. 16); р. 1627 10 душ уходників з „Бахмутова" напали на манастир і побрали усі запаси, а на початку 1630-х років манастир „стоитъ пустъ, разоренъ отъ воинскихъ людей" (А. М. Г., II, с. 3). У другій половині 1630-х років манастир відновлено. Нарис історії манастиря (до р. 1624 і потім починаючи з р. 1679), див. Д. Багалѣй. Изъ прошлаго Святогорського манастиря, Очерки изъ русской исторіи, т. II.

[4]) М. Д., Багр., ст. 409, 32.

[5]) А. М. Г., II, сс. 138, 321, 323, 328, 377.

ранених уходників, а головно за перший притулок для полонених, що тікали з полону. Але про якісь ближчі стосунки манастиря до місцевого українського уходництва ми не чуємо а ні до р. 1648, а ні пізніш.

Торські солоні промисли перетворилися на осіле поселення досить пізно, і до кінця років 1650-х ми бачимо тут самі курені солеварів. Ці курені оточено слабкими фортифікаціями, які року 1657 зміцнив надолобами цареборисівський воєвода Коптєв [1]). На чолі громади уходницької стоїть отаман — знаємо отамана Дениса Новицького в 1654 році [2]). В роках 1654—5 яблоновський і білгородський воєводи починають висилати на Торські озера своїх відпоручників, щоб побирати солоне мито [3]). Московська адміністрація, що вже раніш тримала тут свої сторожі, стає міцніш на цій позиції в південних степах. Коли степове добичницьке уходництво на півдні за Хмельниччини підупадає, починає упадати і попереднє значіння Торських озер, як степового уходницького центру (про це значіння озер сказано вище).

Таким чином колонізаційні струмені 1650-х років на півдні Слобожанщини мали лиш один осілий осередок, що навколо нього могли концентруватися: відновлений Цареборисів.

М. Цареборисів. В кінці 1653 чи на початку 1654 року еміґранти з південного Лівобережжя почали селитися на Цареборисівському городищі в гирлі р. Оскола. Цареборисівську фортецю, збудовану 1600 р., московська залога покинула за часів „смути", але земляні спорудження — глибокий рів, що оточував з трьох боків досить високу гору, збереглися аж до середини XVII віку [4]).

Городище лежало в дуже важливому колонізаційному районі південно-східньої Слобожанщини, в добре обороненій місцевості між гирла р. Осколу і невеличкої річки Бахтина Колодезя за р. Дінцем; на заході лежав поблизу багатий Ізюмський уход, на сході — уходи в гирлі рр. Айдару і Деркула і Торські озера. Про уходницьку людність в цьому районі згадувано вище; у цій саме околиці купчилися 40-ми роками найбільші добичницькі ватаги. Тому московська степова сторожова служба мала на городищі звичайну свою стацію; в 1640-х роках тут спинялися станичники, що їх висилали з Чугуєва [5]).

У квітні 1654 р. (24/IV—162 р.) валуйський отаман Наум Богуславський

---

[1]) М. Д., Блгр., ст. 409, а. 161.

[2]) Ibidem, ст. 401, а. 15.

[3]) Ibidem.

[4]) М. Д. Блгр., ст. 409, а. 25.

[5]) Филаретъ, V, с. 145 і с. 57 покликуючись на „Симбирскій Сборникъ". Акад. Д. І. Багалій висловлював здогад, що Цареборисов відновлено з ініціятиви московської адміністрації (Очерки, с. 431). У літературі час і обставини оселення Цареборисова досі не було відомі. Філарет згадує тільки, не покликуючися на джерело, що р. 1657 тут уже була українська і російська людність (отд. V, с. 58). Акад. Д. І. Багалій мав звістку про розподіл землі між козаками Цареборисова в р. 1657 (Очерки, с. 431), а в іншому місці, схиляючися до думки, що місто могли заснувати з ініціятиви воєвод, вказує на 1658 рік, як на рік, коли тут вже напевно була українська колонія, бо з того року автор мав скаргу її представників на воєводу Коптєва (Очерки, с. 245; цей акт видано в Матеріалахъ, т. I, с. 34).

оповів валуйському воєводі, що коли він був у Святогорському манастиреві, йому казав „Черкашенин“ Федька, що з Кобиляк і Кишеньки йдуть українці з родинами до Цареборисівського городища [1]). Можливо, що тоді саме (на весні) еміґранти і почали оселятися на городищі. З Москви наказано „жить с великим бережением“, себто стерегтися, щоб не сталося від непроханих гостей „какова дурна“.

На ці звістки з Білгорода надіслано до Цареборисова станичника П. Маканіна, і 10. IX 1654 р. він подав вже певніші звістки про оселення нового міста. [2]). „На Царево Борисово Городище, оповідав він, пришло ис черкаских городов ис Кобыляка да ис Кременчюка Черкас семей с 50 и больши з женами и з детьми и з животы, и почели строитца на рекѣ на Осколѣ на устье Бахтына Колодезя пониже старова городища поблиску, и сена де к зиме готовят; и полковника и сотника и атамановъ с ними ис черкаских городов нѣт, выбрали атамана меж себя“. Далі Маканін оповів, що коли він був на Торських солоних озерах, йому казав тамтешній отаман Денис Новицький: „Многие Черкасы ис Торских озер на Царево-Борисово городище хотят притить на житье нынешние осени, и по жены и по дети и по животы послали“ — очевидячки до лівобережних міст [3]).

Наведені дані про зв'язок цареборисівських пересельців з одного боку з містами південного Лівобережжя (Кремінчук, Кобиляки), а з другого боку — з Торськими уходами, які своєю чергою також були зв'язані з південним Лівобережжям (Полтавою, почасти Миргородщиною), дозволяють нам зробити висновок, що 1) південна Слобожанщина значною мірою заселилася коштом еміґрації з Південного Лівобережжя, і 2) що цареборисівська колонія склалася не так через безпосередню еміґрацію з Лівобережжя, як у наслідок того, що тут сконцентрувалася місцева уходницька людність. Ця людність, що здавна промишляла на тутешніх уходах і тільки свої домівки і свої родини мала по лівобічних містах, тепер переносила сюди, ближче до своєї економічної бази, свої постійні оселі [4]). Тут відбувалося те саме, що ми вже бачили під час оселення м. Сум і Охтирки, і що мб. мало місце і по інших містах Слобожанщини. Разом з цим концентрація в Цареборисові місцевої уходницької людности мусіла надати й особливий характер цареборисівській громаді, її господарству і побуту, як ми справді й побачимо в дальшому огляді тутешніх стосунків.

Пересельці побудувалися не в колишній фортеці і не на місці старої слободи, а в 82 сажнях від колишніх мурів, коло р. Оскола, за Бахтиним коло-

---

[1]) А. М. Г, , т. II, с. 377; те саме оповідає 29/VIII чугуївському воєводі чугуєвець Савка Пузіков (М. Д. , Блгр. , ст. 401, а., 12),

[2]) М. Д. , Блгр. , ст. 401, а. 14.

[3]) Ibidem.

[4]) У царській грамоті від 30/IX 1654 р., надісланій білгородським воєводам з приводу звісток про оселення українських еміґрантів на Слобожанщині, знаходимо резюме одержаних з півдня звісток; повторюючи наведені вище відомості Маканіна, грамота далі згадує і про Торські озера: „И на Торских озерах многие Черкасы живут тысячи по две и по три и больши. А с Торских озер Черкасы многие селитца на Цареве Борисове городище хотят же и по жены и по дети в черкаские городы послали“. Наказано було намовити їх вертати „в полк к гетману“ (М. Д., Сівськ., ст. 158, а. 51).

дязем. Почали будуватися зразу після оселення, як оповідав ще Маканін, а заразом певно почали й фортифікувати старе місто (як це було і в Харкові); у цій небезпечній місцевості фортифікації були надто потрібні. Що фортецю почали будувати сами пересельці, це видко з того, що призначений до Цареборисова воєвода Сурмін приїхав туди 19 травня 1656 року, і 1 червня відсвяткував офіційне свято закладин фортеці, а 29 червня вже писав до Москви, що він „поговоря с служилыми людми и помысля с черкаским атаманом и с лучшими людми, учинил крепость" — поставлено було по старому насипу коло великого рову надолоби в два ряди, завдовжки на 900 саж. (рів був ще глибокий і насип високий, тільки з одного боку рів був лиш на 3 сажня і заріс травою, а валу лишилося на 2 ½ саж.). Не самі мури, але й башти вже на той час побудовано, звезено ліс на церкву і готували вже тес на дахи. Безперечно за такий короткий час (яких 5 тижнів) не можна було виконати таку велику працю, отже розпочато її раніш. Також перед приїздом Сурміна побудовано двори, хоч хати (мб. мазанки, звичайні на Україні) здалися Сурміну „худыми".

Про фортифікацію навколо слободи отаман Світличний писав в р. 1658 таке [1]): „Против города за Бахтиным колодеземъ неподалеку и круг своей слободи у нас от Оскола реки концом — ров, а другой конец того нашего рва приведен к Бахтину колодезю, и надолобы кругом всего рва подѣланы, и житье у нас... в том мѣсте построено прочное". Таким чином фортифікації справді були досить потужні. Прибувши до Цареборисова, Сурмін проєктував зробити мури від степу і Осколу завдовжки по 88 саж., від Бахтина в 127 саж., і від валуйської брами — в 109 саж. [2]). Проєкта зроблено мб. за готовою вже (як зазначалося) будовою; отже не дивно, що остаточний вигляд фортеці не відрізнявсь значно від проєкту. Про закінчення будування фортеці писав вже новий воєвода П. Коптєв; він прийняв від Сурміна 14 березня 1657 р. вже готову фортецю, і тим числом помічено „розписні книги" обох воєвод. За цими книгами фортеця складалася з мурів завдовжки на 402 саж. (окремі боки мали відповідно до проєкту 86, 86, 124 і 106 саж., отже це був нерівнораменний чотирикутник), по мурах — 9 башт, деякі шостикутні, з них 2 — проїжджі; повз мури — рів з частиком. Крім того коло старої фортеці поставлено надолобні завдовжки в 1106 саж. Серед мурів поставлено собор на ім'я Преображення, воєводський двір, двір попові, пороховий льох, житницю, тайник до води (в тому місці, де він був і в старій фортеці) і 11 хат для служилих людей (мабуть росіян, яких справді тоді було 10 родин). Таким чином фортеця була дуже невелика. Озброєно її 12 пищалями [3]). Восени того ж року Коптєв писав про деякі зміни в стані фортеці, яку т. ч. ще добудовували. По мурах було 11 башт, з них — 3 проїжджі,

---

[1]) М. Д., Блгр., ст. 481, а. 16. Точнішу вказівку на місце слободи див. в чолобитній 1658 р.: побудувалися пересельці „на берегу Бахтина Колодезя подле города" (М. Д., Блгр., ст. 397, 106).

[2]) Наведені відомості зачерпуємо з одписки Сурміна від 29/VI 1656 р. (М. Д., Блгр., ст. 409, а. 25—34).

[3]) М. Д. Блгр., кн. 56, а. 896—899; фортецю мабуть добудовано ще р. 1656, бо в чолобитній попа Гр. Лукьянова з січня 1657 р. сказано, що він вже служить у соборній церкві (М. Д., Блгр., ст. 409, а. 100).

2 шостикутні і одна чотирикутня; збудовано „розкат“ на 5 мостів в 6 мурів, через р. Оскол міст у $1^1/_2$ саж. , з парканами, бійницями і ґратами. У місті збудовано 2 лазні. Поза містом збудовано три вартові острожки для сторожі: на р. Ізюму, на Донці в 5 вер. від міста і в степу в 3 вер. від міста, на північний захід від нього. На воєводиній відписці зроблено поміту, що не треба було будувати стільки башт по мурах, це тільки виснажило людність; натомість треба було збільшити кількість фортифікаційних споруджень у степу „в заступу тѣм людем, которые ходят на посеки и на сенные покосы“ [1]).

За основу майбутнього міста були згадані 50 родин з Кремінчука і Кобиляк, до яких приєдналися уходники з Тору. Нові пересельці селилися в Цареборисові і далі, і в чолобитних Цареборисівської громади з р. 1658 знаходимо вказівку, що члени громади сходилися до міста в рр. 163, 164, 165 і 166, себто ввесь час з р. 1654 до р. 1658, і приходили туди „с разных черкаских городов“ [2]).

У другій половині 1655 р. в Цареборисові, як і по інших колоніях Слобожанщини, переведено реєстр осадженої людности [3]); виявилося, що тут вже було 127 душ, з них:

	Козаків	Їх дорослих синів та інших родичів.	Усього
1) Озброєних:			
кінних	56	1	57
піших	19	10	29
2) Без зброї. .	12	29	41
Разом . . .	87	40	127

Починаючи з р. 1656, збереглася ціла низка іменних переписів цареборисівської людности, що дають досить суцільну картину складу нового поселення, хоч підсумки переписів дещо суперечать одні одним. У травні 1656 до Цареборисова послано для перепису Я. Свістунова, що подав такі підсумки: в місті усього 317 козаків (з них 143 одружених, себто з родинами) і 9 „руских“. Тоді ж зроблено опис земельних угіддів навколо міста, призначених для експлуатації громади [4]). Але вже як роздавано грошове утримання в кінці того ж року, воєвода Ф. Сурмін нарахував тільки 236 чол. (з них рядових — 290 [5]) , а в січні 1657 р. він же писав до Москви, що в місті лишилося українців тільки 221 чол. , а росіян — 10 чол. [6]) Відповідно мабуть до цього реєстру новий воєвода П. Коптєв вислав до Москви на початку 1657 р.

[1]) М. Д. , Сівськ. , ст. 186, а. 90.

[2]) М. Д. , Блгр. , ст. 397, а. 106 і ст. 481, а 16.

[3]) М. Д. . ст. 384, а. 125.

[4]) М. Д. , Блгр. , книжка ч. 56, аа. 642—649.

[5]) Ibidem, аа. 881—888.

[6]) М. Д. , Блгр. , ст. 409 , а. 51 ; до числа росіян мабуть не ввіходить залога з тимчасових висланців з інших міст.

„книги именные“, з підсумком 220 коз. і 21 десятника [1]); потім пише, що козаків 236 чол. [2]), і в кінці р. 1657 знову покликується на це ж число [3]). Таким чином людности трохи ніби поменшало. Але оглядаючи особливості місцевого побуту, ми побачимо, що через текучість місцевої людности її реєстрування в той час була справа дуже складна, а підсумки реєстрів — значною мірою номінальні.

У кожному разі новоосаджене місто було невелике й не виявляло тенденції до збільшення. Правда пізніш приплив еміґрантів (в рр. 1658—9) на деякий час збільшив людність до 527 чол., з них 140 новоприхожих [4]), але в році 1663 було тут тільки 420 ч. [5]), і далі — постійний упадок, може в зв'язку з будуванням сусіднього Ізюма (1668 р. — 325 ч., 1681 р., — 149 ч.) [6]).

Щодо суспільної диференціяції громади, то в цьому південному форті, відкритому з півдня, де людність займалась уходництвом чи походами проти татар [7]), навряд чи можна сподіватися виразного розподілу людности на козаків та цивільних мешканців (селян чи міщан). Наявність „неозброєних“ в перепису 1655 р. показує ніби на те, що існували такі елементи, віддані цілком реместву чи хліборобству, особливо могли бути тут спеціяльно ремісники — натяк на це знаходимо в наказі Сурмінові, що мусів уважно поставитися до отамана, черкас і „міщан“ (якщо це не був тут тільки трафарет) [8]). В іншому випадкові воєвода пише, що татари полонили 10 „пахолків“, що їхали по сіно [9]). Та й тут не можемо бути певні, що мова була спеціяльно про селян як про представників певної відокремленої групи цареборисівської людности. Особливості суспільного ладу Цареборисівської громади пояснювалися її господарчим побутом.

Коли в Змієві ми бачили типові уходницькі риси побуту людности, то і в Цареборисові мусимо чекати цих рис, ще виразніших, і типу уходницько-степового побуту ще в більшому його розвиткові. Становище й природа країни і разуразна небезпека сутичок з татарами сприяли тому, що тутешнє господарство задержалося на ступені степового уходництва. Татарська небезпека повинна була впливати і за Хмельниччини, хоч напади реально почалися допіру після р. 1657; тим більш, що, як ми бачили, у Цареборисові скупчилася переважно та людність, яка ще раніш призвичаїлася до особливостей життя цих далеких околиць українського колонізаційного терену. Що було це так, в цьому можемо впевнитися з звісток рр. 1657—9; в листопаді 1657 р. напав на Цареборисів загін в 100 татар і забрав в полон 10 „пахолків“ — українців, що їздили по сіно, і росіян — служилих [10]); у лю-

---

[1]) М. Д., Блгр., кн. 56, аа. 890—895.

[2]) М. Д., Блгр., ст. 409, а. 145.

[3]) М. Д., Сівськ. ст. 186, а. 90.

[4]) М. Д., Блгр., кн. 56, аа. 923—940, рік 1659.

[5]) М. Д., Володимирський стіл. ст. 145, „Годовая смѣта городов, вѣдомых в Разряде“, Білгородського полку за р. 1663.

[6]) Д. Багалѣй, Очерки, с. 245.

[7]) Див. нижче.

[8]) М. Д., Блгр., ст. 409, а. 3.

[9]) Ibidem, а. 46.

[10]) Ibidem.

тому 1658 р. людність скаржилася, очевидно на підставі попереднього досвіду, що „хлѣба г-рь намъ х. т. пахать и на Торъ для солонова промыслу и въ степъ для зверинова промыслу ѣздить намъ х. т. нельзя, потому, что татары около Царева-Борисова города и около Торскихъ озеръ бываютъ безотступно, и на всякихъ промыслахъ Татарове насъ х. т. емлютъ и лошеди отъ насъ и волы отганяютъ“. З ними козаки „бились не щадя головы своей до смерти“ і захоплювали язиків [1]). Боротьба з татарами не лишилася пасивна як нам показує звістка з червня 1659 р., коли 30 козаків-цареборисівців, здається з власної ініціятиви, з'єднавшися в степу з 20 дончаками, заскочили татарський загін на р. Самарі під час переправи і багатьох позабивали [2]). Ще раніш, у жовтні р. 1658, відбиваючи татарський напад, захопили татарина і вислали його до Москви [3]). Цікаво, що Московський уряд тримавсь іншої політики супроти татар, політики пасивної оборони, і в наказі воєводі Коптєву на початку 1657 р. спеціяльно зазначено, щоб він не дозволяв козакам заводитися з татарами і не випускав їх у військові експедиції до степу [4]).

Збереження рухливости і волі ініціятиви щодо організації протитатарських експедицій і взагалі щодо військових підприємств добре відбиває стосунки, характерні для часів уходницького господарства. Тут треба підкреслити ту уважність, з якою цареборисівська людність, а за нею й місцевий воєвода охороняють незайманість своїх уходів [5]). Прибувши до Цареборисова, перший воєвода Сурмін зараз же з описом нового міста надіслав до Москви перепис уходів, які належали до міста. Але, обізнавшись, мабуть, на місці з господарчою експанзією місцевої людности, Сурмін у червні того ж року висилає до Москви додатковий, повніший реєстр уходів, на які претендувала цареборисівська людність; з цього реєстру бачимо, що апетити цареборисівців були чималі [6]). Усі зазначені уходи закріплено за Цареборисовим помітою від 17. VII, включно з Торськими озерами. Зараз же починається боротьба проти уходників з м. Змієва, які позахоплювали уходи по рр. Балаклеї, Беречці і Чепилю і побудували навіть там пасіки. Боротьба закінчилася тим, що воєвода Сурмін, якого підтримали цареборисівські козаки, напав на зміївських уходників узимку 1656 р., при чому у зміївців забрано 1000 пластей великої риби. Але в той час Цареборисів був в опалі, і в лютому р. 1657 наказано володіти цареборисівцям і зміївцям усіма уходами аж до Св. Гір „собча“ [7]).

Чималу увагу приділено уходам і в „описних сметних книгах“ з серпня

---

[1]) М. Д., Блгр., ст. 397, а. 106.

[2]) А. М. Г., II., с. 663.

[3]) А. М. Г., II. с. 629.

[4]) М. Д., Блгр., ст. 282, аа. 57 і 100

[5]) Була тут, правда, й спеціяльна причина, чом уважно воєвода ставивсь до місцевих уходів (про це — нижче).

[6]) Ось цей реєстр: вище від ЦБ.: річка Балаклея Мала, озеро Ільмень, затон Берецький, нижче від ЦБ.: колодязь Студенок, затон Пичугин, кол. Нетригусь, р. Тор, р. Бахмут, р. Жеребець Чорний, р. Красна, р. Борова (обидві з риболовлями); „сем озер салоных, что варят соль“ (М. Д., Блгр., ст. 409, а. 35).

[7]) Ibidem, аа. 50 і 62.

1656 р. — по інших містах ми взагалі такої уваги не помічаємо. Тут зазначено по рр. Осколу і Дінцю багато озер, промислово-уходницькі угіддя в гирлах степових південних допливів Дінця, по річках Береці, Беречці, Чепилю, „а по ним пчельники і всякия угодья до урочища до рѣчки Булыклеи“ [1]). Вже згадувано, що через татар цареборисівці не могли „на Тор для солонова промыслу и в степь для зверинова промыслу ѣздить“. Маємо таким чином досить повну картину розміру і територіяльного поширення уходів і степових промислів.

Як у Зміївщині, коли засновано місто, повстали зразу поруч пасік і хутори, що їх перед тим у цій місцевості не було, так навколо Цареборисова, де раніш були самі курені по уходах, виникають „пчельники“, себто пасіки, і то (як оце згадувано) — далеко від міста по р. Береці і ін. до уходу Балаклейського. По пасіках, як ми бачили вище, завсіди заводили оранки; так було і під Цареборисовим, і ми вже наводили скаргу місцевої людности, що татари перешкоджали „хлѣба пахать“. Можна гадати, що оранки були тут не тільки під самим містом, але по пасіках і взагалі по зручних місцях у степу. Про осадження людности по уходах (як це широко практиковано в Змієві) маємо документальні вказівки; так р. 1656 воєвода П. Коптєв скаржиться, що українці („черкасы“) „многие по рекам и на рыбных ловлях в юртах и з женами живуть и на зверинах промыслах, а по домам их немного“ [2]). Цей же воєвода у вересні 1657 р. пише, що „черкасы“ „живут самовольством в розни (розкидано) на степу и на рѣчках і в юртах“ [3]). Можемо думати, що там лежали й оранки уходників. Ми бачили, що мали вони там не тільки коней, але й воли. Була б це в такому разі вільна і невпорядкована стихійна заїмка, що суперечила традиційній системі служилого землевпорядкування, до якої звикли московські воєводи південних міст. Але була спроба завести в Цареборисові і типове служиле землекористання (назвемо його „помісним“).

Перший же воєвода Сурмін вже першими місяцями свого перебування у Цареборисові відділив землі, які мали бути в експлуатації місцевої людности. Відомості про ці землі знаходимо в переписних книгах Свістунова (серпень 1656 р.) [4]). Як і іншим слобідським містам, Цареборисову відведено землі цілим полем. Відрізано було 655 четей на вигон, 205 четей „розпашних пашен“ (розораної землі) і 2.055 чет. цілини. Але крім цієї землі, точно і скупо розрахованої, дано на тимчасове користування громаді й інші землі — „к Донцу на 50 вер., а по Осколу вверх на 40 вер.“. Крім того, відділено на 2.085 копен сіножатів по річках Донцю, Осколу, Ізюмцю, В. Ізюму і Бахтину Колодезю і лісу — по Донцю і Осколу „в длинну“ на 90 верст, а впоперек проти міста на 15 верст (отже тут був великий ліс), а в інших місцях — на $^1/_2$—2 вер. Як і по інших містах Слобожанщини землі не розподі-

---

[1]) М. Д., Блгр., кн. 56, а. 642. Нижче буде наведено „чолобитну“ патріярха Нікона, з якої побачимо, що про багатство уходів на середньому Дінці добре знали й на півночі.

[2]) М. Д., Блгр., ст. 409, а. 145.

[3]) М. Д., Сівськ., ст. 186, а. 90.

[4]) М. Д., Блгр., кн. 56, аа. 642—649.

лено між окремими володільцями [1]), так само не розмежовано земель українців від „дач“ „веденців“ росіян — служилих з інших міст. З цього приводу виникали часто суперечки, тому на весні 1657 р. громада на чолі з отаманом Бутом подала до Москви прохання відділити для української громади спеціяльно землі від гирла Бахтина вгору, і від нього до Ізюма по Московсько-Чугуївській дорозі, і сіножатів по Донцеві до гирла р. Осколу; прохали відмежувати ці землі, щоб в разі виділу нових земель для нових „веденців“ — росіян, виділені для цареборисівської громади землі лишилися за нею, щоб ті землі „было розпахать и розчистить прочно“; отже справа була в тому, щоб забезпечити розорані землі за їхніми хазяями. Відрізані землі цареборисівці мали очевидно своїм звичаєм розібрати шляхом вільних заїмок. Але з Москви наказано перевести землеустрій за звичайною системою Московської держави — виділити залежно від можливостей отаманові 25 четей в полі ($37^1/_2$ дес.), сотникам по 20 чи 15 четей, рядовим козакам по 15 чет. чи 20 четей (18 дес.), дати їм городи й сіножаті відповідно по 15—10—8 копен [2]). Розподіл звичайно був би примусовий — що кому потрапить.

Зрозуміло, що цареборисівським уходникам це було не до вподоби, і з того вийшли чималі труднощі для воєводи. З приводу чолобитної громади (згаданої вище) і відповідно до наказу з Москви — нарізати землі й видати ще натурою по 2 чет. жита, воєвода на початку серпня 1657 р. „велѣлъ имъ Черкасом быть к смотру, и на смотре г-рь твой г-в указ имъ Черкасомъ сказал, и твое г-во жалованье ис твоих г-х житницъ рожь имъ Черкасом я холоп твой дал, і велѣл имъ Черкасом для межеванья с собою ѣхать на поле, и Черкесы мнѣ х. т. в том отказали, на поле для межеванья со мною х. т. не поѣхали; и о том мнѣ х. т. что ты г-рь укажешь“ [3]). Як розвивалася справа далі, сказати не можемо. Але гадаємо, що й надалі лишивсь порядок вільної заїмки. Поруч з розвитком хліборобства будовано млини. Цікаво, що млини будували окремі підприємці з своїх приватних коштів. Отож, напр., мірошник українець, що тримав у м. Осколі млин з 5-го жеребка (цікавий приклад сябринства), збудував у Цареборисові млин власним коштом і вклав в нього всеньке своє майно [4]).

За уходницько-хліборобського господарства цареборисівці мали великий потяг до промислів і торгу (як і воєводи на нових місцях) і вже з перших років після переселення починають уживати заходів щоб здобути торговельні привілеї. Під час перебування в Москві отаман Світличний (січень 1657 р.) з представниками старшини прохають дозволити „вольно нашими черкаскими всякими торговыми промыслы торговать, и вином и пивом и медом тож торговать безпошлинно“. Певного дозволу на це не дано, але формально заборонено було тільки возити горілку на продаж до сусідніх міст. На цей

---

[1]) Див. дальший розвій справи. Важко сказати, чи відповідав реальним стосункам наказ 2/II — 1657 р. дати попові преображенському „землю и всякое угодье — жеребей бѣглово черкашенина П. Лаврентьева“ (М. Д., Блгр., ст. 409, а. 98).

[2]) М. Д., Блгр., ст. 409, а. 118. Справу наділу земель, може оригінал відповідного наказу, мав акад. Д. І. Багалій — див. Очерки, с. 431.

[3]) М. Д., Блгр. ст. 389, а. 49.

[4]) М. Д., Блгр., ст. 409, а, 95.

фактичний дозвіл вільно курити горілку воєводи дивилися скоса і скаржилися, що служилі з Росії „у Черкас пропиваются, платья и лошади и служилую рухлядь пропивают многую, и под заклад пьют“ [1]).

Маючи на увазі багатство цареборисівских уходів, можна зрозуміти, чом це місто підупало, тільки беручи на увагу татарську небезпеку й напади. Яскравий прояв цього підупаду це дивні і трохи несподівані звістки про те, що цареборисівські пересельці розходилися не тільки по уходах, але й по московських містах на півночі Слобожанщини, щоби там „прокормитца“.

Таку звістку маємо з Валуєк вже р. 1655: „с Цареборисовского городища приходят на Валуйку Черкасы многие люди безпрестанно из хлѣба и для работы и всяких дѣл“ [2]). З чолобитної отамана Канівця (лютий 1658 р.) довідуємося, що через татарські напади людність не могла добре загосподаритися, що через те, що міста далеко, до нього не везуть хліба (це мб. було головне лихо — продуктів уходництва не можна було тут обміняти на хліб). Дехто навіть не побудувавсь „и почали с голоду розбродитца в твои государевы Черкаские (!) городы и по иным городам“ (отже почали ніби навіть вертати на Лівобережжя) [3]). Накреслені риси побуту Цареборисівської громади дають нам змогу зрозуміти, чом наші відомості про рух людности такі розбіжні.

Хто стояв на чолі Цареборисівської громади першими роками після оселення, невідомо. Можливо, що Іван Семенович Світличний, що отаманував р. 1656 і здається користувавсь постійним авторитетом в громаді пізнішими роками. Ім'я Світличного бачимо в реєстрі Свістунова з середини 1656 р. В кінці 1656 р. він виїхав разом із місцевим попом, сотником Мих. Чабаном і ще одним козаком до Москви, де подав кілька чолобитних від міста. У Москві до нього ставилися стримано, а щодо видачі подорожніх грошей вийшов якийсь інцидент; у Цареборисові під цей час бачимо отамана Іллю Бута. У січні 1657 р. Світличний вертає до Цареборисова, і в „іменному розпису“ Коптєва від 1 IV того року отаманом знову він, але в реєстрі на першому місці після нього записано Іллю Бута. Далі Світличного скинуто, мабуть під тиском воєводи, отаманує якийсь Якушко Іванов Бут, що подає наприкінці квітня чолобитну про розмежування земель. Але слідом чуємо про опозицію в місті, скеровану проти воєводи. Коли Коптєва в квітні 1658 р. усунено, за отамана обрано очевидячки невтрального Ів. Канівця [4]), але в листопаді знову постав заколот проти намірів воєводи переносити місто, і знову на чолі громади стоїть Світличний [5]), та не надовго [6]). Історія отаманського уряду відбиває на собі бурхливе життя Цареборисівської громади і загострені стосунки між нею і місцевими воєводами.

---

[1]) М. Д., Блгр., ст. 389, а. 85.

[2]) Україна та Дін, с. 34.

[3]) М. Д., Блгр., ст. 397, а. 106; подібно і в одписці Коптєва в кінці 1657 р.: „почали розбредатца по разным твоим г-м городом в Черкаскіє (!) городы и на Дон безвестно (М. Д., Сівськ., ст. 186, а. 90).

[4]) М. Д., Блгр. ст. 397, а. 106.

[5]) М. Д., Блгр., ст. 481, а. 16: Ілля Бут під цей час виконує відповідальні воєводині доручення — напр. везе до Москви полонених татар (А. М. Г., т. II, с. 629).

[6]) М. Д., Блгр., кн. 56, а. 923.

Про сотницький уряд в Цареборисові чуємо наприкінці 1656 р. Разом з Світличним у Москві був сотник Михайло Чабан [1]). У травні 1657 р. чолобитну про поділ землі подано від імени отамана, сотників і рядових козаків [2]). Р. 1658 чолобитну про видачу утримання писано від імени отамана, сотників Мих. Чабана, Ів. Туровця і Ром. Рихліка і від осавулів [3]). Але скільки саме було в Цареборисові сотень і сотників не знаємо, бо в переписах зазначено тільки кількість десятників.

Нам лишилося ще оглянути ролю московської воєводської адміністрації у житті відновленого Цареборисова. Головне сказано вже попереду. У Москві дізналися про пересельців ще влітку 1654 р., певніше в вересні місяці, після нової подорожі Маканіна; за розпорядженням з Білгорода нову колонію тоді ж переписано, і це розпорядження стверджене царською грамотою від 30/IX. Р. 1655 людність мали переписати ще раз, але про нові розпорядження щодо нового міста ми нічого не чуємо: уряд був занадто заклопотаний польською війною і тільки вимагав прискорити перепис.

Тимчасом про оселення нової колонії і багатство країни довідалися при патріяршому дворі і в р. 1656, на початку лютого, до царя надійшла від патріярха „чолобитна“ з проханням віддати йому городище; про те, що там оселилися українські еміґранти, не згадувано [4]). Ніконове прохання завдоволене і патріярх узявсь дуже енерґійно влаштовувати Цареборисов („Новий Владичен город“, як його почали іменувати). Сам цар не занедбав свого подарунка Ніконові, а клопотавсь не менш за патріярха про устрій міста. Занадто важливо було для Москви мати тут, на крайньому півдні, свою фортецю. Уже 20 березня 1656 р. Нікон наказав Ф. І. Сурмінові їхати до Цареборисова городища, щоб будувати там місто — вже „по чолобитью того ...городища отамана и сотников и всѣх Черкас и мещан“. З Сурміним наказано вислати з південних міст 500 служилих людей [5]). Одночасово від царя видано низку наказів: до Яблонова — переписати всі уходи в Цареборисові і передати городище дворянинові, кого пришле Нікон; І. Ромодановський має дати 500 чол., щоб будувати острог; з Москви мають видати 1.000 крб. грошей, з оружейного приказу 100 мушкетів, з Тули відправити до Нового Осколу, а далі водою 10 пищалів [6]).

---

[1]) Його ім'я знаходимо в чолобитній про торговельні привілеї з січня 1657 р. (М. Д. Блгр., ст. 409, а. 95).

[2]) Ibidem, с. 118.

[3]) М. Д., Блгр., ст. 397, а. 106.

[4]) Ось ця чолобитна, досить своєрідна: „Царю... (титул) ...бьет челом богомолец твой государев Никон патриарх. В дому государь, Пречистыя Богородицы астраханскою длинною рыбою довольно, а мѣлкие, готударь, соленые провѣсные рыбы ловити нѣгде; а есть государь, в степи городище, гдѣ был Царевъ Борисов город, да на Сурѣ рекѣ городище Божья Гора. А около, государь, тѣх городищъ рѣчки и озера, в которых на домовой Пречистые Богородицы обиход мелкую рыбу ловить мощно. Милосердный государь... пожалуй меня, богомольца твоего, вели, государь, тѣ городища со всѣми угодьи и с рыбными ловли дать в дом Пречистыя Богородицы. Царь государь, смилуйся“. (Помітa): „164 февраля в 15 лень государь пожаловал велѣл дать в дом Пречистыя Богородицы те городища со всеми уезды (!) с рыбными ловли (М. Д., Блгор., ст. 384, а. 300).

[5]). М. Д., Блгр., ст. 409, а, І.

[6]) М Д., Блгр., ст. 384, аа. 301—325.

Травня 19-го Сурмін був вже у Цареборисові; з ним прийшло 237 служилих, решта прийшла 5. VI; точність, за тих часів неймовірна. Сурмін заходивсь описувати уходи і закінчувати ще без нього розпочате будування фортеці, що її в головному добудовано на кінець року. Спеціяльно присланий Свістунов зробив перепис людности і опис фортеці.

Тимчасом зайшли зміни: отамана Світличного затримано в кінці 1656 р. в Москві, потім його змінено; відкликано і воєводу Сурміна й на його місце вислано П. Коптєва (13. 11); здається, і саме місто близько того часу перейшло від патріярха до загально-державних органів.

Ми бачили, що Сурмін досить добре упоравсь з будуванням фортеці і стосунки з місцевою громадою були у нього, здається, не погані [1]). Не так було з Коптєвим. Сурмін, коли вірити Коптєву, збільшив кількість росіян — „веденців“ з московських міст, до 632 чол., під час приїзду Коптєва мало бути їх 506, але з'явилося на „смотр“ 440; а на осінь 1657 р. лишилося з них всього 242 чол. На українську громаду шле Коптєв до Москви постійні скарги. Р. 1657 П. Коптєв скаржиться, що козаки його ні в чому не слухають, живуть з родинами по уходах, а коли воєвода, одержавши з Москви повідомлення про татарську небезпеку, скликав їх на огляд, вимагав різних „служб“ (певно людей для сторожі), то козаки на чолі з отаманом Світличним йому в усяких службах рішуче відмовили [2]). Трохи згодом занесено нову скаргу: козаки відмовилися їхати на поле відмежовувати землю [3]). Це було в серпні, а в вересні — нова скарга на те, що козаки не хочуть виконувати жадних служб, з додатком, що почали козаки „розбредатца“ з Цареборисова по інших містах. Це налякало уряд, і до Коптєва надіслано суворого наказа про те, що він даремно виснажив людність великими фортифікаційними спорудженнями — краще вже було робити острожки в степу [4]). На воєводу дуже сердилися і в Москві і в Білгороді, бо зберегти Цареборисів треба було неодмінно. Козакам видано утримання грішми, а коли в квітні 1658 р. козаки знову почали скаржитися в Білгороді на „налоги“ і „мучення“ від Коптєва, білгородський воєвода, не питаючи навіть Москви, позбавив П. Коптєва його уряду і вислав з Білгорода капітана А. Норова, щоб заарештувати Коптєва і перевести слідство над ним [5]). Так само, коли новий воєвода Киреєв задумав був в вересні 1658 р. переносити місто на зручніший бік Бахтина Колодезя, і людність знову на чолі з Світличним поскаржилася на це до Москви, плани воєводи зараз же скасовано.

Обережно ставлячися до української залоги Цареборисівської фортеці, Московський уряд рівночасно тримав тут чималий відділ служилих росіян. Вже з першим воєводою Сурміним вислано до Цареборисова, щоб будувати й охороняти фортецю 500 чол. служилих з міст Черти; потім їх було один

---

[1]) Для допомоги мешканцям-українцям видано по 3 крб. утримання наприкінці 1656 р. Листування Сурміна і Коптєва з Москвою зібране в М. Д., Блгр., ст. 409, аа, 1—120 і далі реєстри й переписи — М. Д., Блгр., кн. 56, аа. 642—923.

[2]) М. Д., Блгр., ст. 409, а. 145.

[3]) М. Д., Блгр., ст. 389, а. 49.

[4]) М. Д., Сівськ, ст, 186, а. 90.

[5]) Д. Багалєй, Матеріялы, т. I, с. 34

час ніби 642 чол., але за Коптєва це число зразу впало до 440 чол. під час приїзду до Коптєва, потім до 400 і восени 1657 р. аж до 242 чол. Російська залога зменшилася почасти через те, що припинено надсилати нових людей, почасти через те, що служилі тікали. Врешті, коли закінчили будувати фортецю, надіслано наказа відпустити з Цареборисова служилих росіян і висилати до нього надалі тільки по 30 чол. з чергою на 3 місяці [1]).

Цареборисів являє нам особливі умови тутешнього життя; тут зустрілися з одного боку велика текучість, нестійність і самовільність громади, що пояснювалася, як сказано, особливостями місцевого економічного побуту, з великим тиском московської влади, підтриманої рр. 1656—7 великою порівнюючи російською залогою.

Друга риса, що, до речі сказати, наближала стосунки цареборисівські до північних, було видання козакам утримання: р. 1656 Сурмін видав по 2 крб. і додатково по 1 крб. „на хліб"; р. 1657 Коптєв видав по 2 четверті жита на чол., для чого заздалегідь мали наготувати й вислати водою з Осколу і Білгороду 500 чет. жита і 500 чет. вівса. Після скарги в Москві отамана і сотників на важке становище й на те, що розбігається громада, в лютому 1658 р. видано знову по 3 крб., і Канівець привіз з собою аж 900 крб. грошей на цю видачу, тим часом, як до Валок тоді ж вислано всього 129 крб.; нарешті, р. 1659 Світличний від імени громади прохав видати козакам утримання житом не з далекого Курську, а з Старого Осколу [2]).

Урядові заходи не дали бажаних наслідків і місто, як вище згадувано, пізніш занепало. Але через урядову увагу до нього збереглося до наших часів більше матеріялу про тутешнє життя, і тому ми можемо повніш уявити собі умови українського колонізаційного руху тут, на далекому південному сході Слобідської України.

---

[1]) М. Д., Блгр., кн. 56, а, 890.
[2]) М. Д., Блгр., ст. 481, а. 15.

ПІДСУМКИ.

Загальний образ залюднення Слобожанщини в середині XVII віку.

Підсумуємо тепер висновки з нашого досліду. Залюднення Слобожанщини становило продовження колонізаційного руху української людности на схід, що почався той рух десь у XVI сторіччі і не припинявся потім протягом трьох дальших століть. Цей рух не був наслідком самого тільки розвитку продукційних сил і поширення господарчої експлуатації країни на нові райони, що до того лежали диким перелогом. Розвиток продукційних сил на Наддніпрянщині протягом другої половини XVI і першої половини XVII віку призвів до гострого соціяльного конфлікту. Великі маси селянства, що з'явилися в цих часах у лісостеповій і північностеповій смузі країни, не мирилися з наступом і дальшим скріпленням панської февдальної експлуатації, багато разів повставали й війною намагалися знищити февдальне панство і панщину. Невдачі в цій визвільній боротьбі і дальший наступ панської землевласности сприяли тому, що колонізувати нові, ще не залюднені, простори стало за єдиний спосіб вирватися з лещат февдальної експлуатації; цей пасивний спосіб опору проти наступу февдальної землевласности був основною причиною інтенсивного колонізаційного руху на схід протягом XVI—XVII вв.

У загальному ході цього руху ми не можемо вказати окремі колонізаційні хвилі, що відділялися б одна від одної часами занепаду колонізаційного руху. Цей рух, почавшись у середині XVI віку, іде далі безперервно і стає дедалі інтенсивнішим; але інтенсивність його збільшується нерівномірно, і часи раптового збільшення колонізаційного руху припадають саме на часи після невдач селянських повстань, на часи панських репресій і нового збільшення експлуатації кріпацької праці. У цьому розумінні ми й можемо казати про колонізаційні хвилі 1633—5 рр., 1638—9 рр. і особливе піднесення колонізації на схід дальшими роками, роками т. зв. „золотого спокою" — 1642—48 рр. Тільки в другій половині 1648 р. маємо ми короткочасну перерву в колонізаційному русі.

У цьому колонізаційному русі слід відрізняти дві окремі форми, відмінні своїми стосунками до розвитку февдальної системи в північно-західніх частинах Наддніпрянщини. Виразнішою формою протесту проти розвитку февдальних стосунків була еміґрація поодиноких осіб, родин чи цілих мас людности — цілковитий розрив і вихід з-під польсько-панської системи февдального землеволодіння. До часів Хмельниччини цей еміґраційний рух скерований був усе в одному напрямкові—до новозаснованих міст південної Московщини (залюднення Лівобережжя я тут обминаю). До самої Слобожанщини еміґраційний рух не йшов; ми знаємо тільки один випадок, невдалу

чугуївську еміґрацію Острянина 1638 р. До південної Московщини еміґрувала й озброєна покозачена людність, що вливалася тут до складу служилих „черкаських“ залог московських міст, і селянська неозброєна, властиво хліборобська людність. Але, пориваючи з своєю батьківщиною, де панувала панська февдальна землевласність, ці еміґранти на нових місцях натрапляли на розвиток тієї самої февдальної системи, хоч у відмінній формі помісного землеволодіння. Тікаючи від наступу польського панства, ця людність потрапляла в сферу помісної системи і визиску від торгового капіталу московського. Не кажучи вже про селянську людність, що безпосередньо переходила до складу „поживного ґрунту“ московського поміщицтва, навіть козацька служебна людність, що поповнювала нижні верстви поміщицтва південної Московщини, не знаходила тут сподіваної волі до господарчої експлуатації природних багатств країни на власну користь. Через те зрозуміло, чому ми ввесь час спостерігаємо тут зворотний еміґраційний рух, і чому в часах Хмельниччини еміґраційний рух із Наддніпрянщини на схід починає йти вже в іншому напрямку. За джерело цього еміґраційного руху напочатку були Правобережжя (Волинь, північна і центральна Київщина) і Чернігівщина. Але з перших часів залюднення центрального Лівобережжя, вже з другого десятиліття XVII віку, за джерело колонізації стає саме ця країна і, як можемо гадати, звідси припливає переважна маса еміґрантів до міст південної Московщини.

Другою формою колонізаційного руху, формою цілком своєрідною і відмінною від попередньої, було уходництво, що панувало на Слобожанщині аж до середини 1650-х років. Уходництво теж було способом спекатися панської навали. Правда, південно-українські уходи не цілком були вільні від зазіхань февдальної адміністрації. Але накласти руку на рухливе добичницьке господарство уходників по просторах і лісових закутках дикого степу було не так легко, і панська землевласність з великими труднощами і дуже поволі просувалася до місцевостей, де ще не було постійної осілої людности. Але вислизнути цілком із пазурів февдальної експлуатації уходники не могли. Передусім уходницькому господарству, особливо пасічній його формі, доводилося уживати деяких, хоч і невеликих, засобів виробництва; зачерпувати їх можна було тільки в місцевостях сталого заселення, де панували вже февдальні стосунки. Далі господарство уходників потребувало місць збуту, а вони були по містах, уже захоплених панством. Нарешті уходницьке господарство потребувало місць зимового осідку, де, звичайно, лишалися родини уходників на ввесь рік. Це все ставило уходників і їх господарство в тісну залежність від господарчої системи і економічних стосунків, уже февдалізованих.

Найвиразніше ця залежність позначилася на пасічній формі уходницької колонізації, що з'явилася і розвинулася на західній Слобожанщині у 2-й чверті XVII віку, отже напередодні Хмельниччини; за джерело її було середнє Посулля (Лубенщина), середнє Попселля (Миргородщина — Зіньківщина — Гадяччина) і Поворскля (Полтавщина). Наприкінці 1640-х років лівобережні пасіки вкривали всю західню частину Слобожанщини по Ворсклу і допливах (Мерлу тощо), по Мжу і Удах до горішнього Дінця. „Пасічники“ провадили досить складне господарство: мали оранки, випасали худобу,

продукували, крім меду і воску, також багато збіжжя, горілку, тютюн і спродували їх почасти по суміжних московських містах, а почасти на Лівобережжі. Для полегшення транспорту просікали через ліси шляхи, а через річки мостили мости. Пасіки тримали або безпосередньо „з руки“, „під владою“ лівобережних землевласників — маґнатів і їхніх урядників і „державців“ або належали вони разом з усім „знарядом“ лівобережним міщанам. Експлуатували їх через рандарів, за допомогою наймитів. Бували і простіші стосунки, часом сами власники експлуатували пасіки „собою“, незалежно ні від кого іншого. Проте зв'язок пасічного господарства з февдальною системою цілком виразний, хоч у ці часи, напочатку, був, мабуть, ще номінальний, і февдальний визиск дуже малий. Тісніше в'язалися з февдальною землевласністю Лівобережжя лісові промисли промислових ватаг і окремих підприємців — рандарів у цій таки місцевості, особливо в північно-західньому кутку її — на горішній Сулі, в пізнішій Сумщині, де зайшла людність жила з будництва, дегтярства тощо.

Пасіки поширилися на західній Слобожанщині в 1640-х роках; після короткочасної перерви 1648—49 рр. пасічна колонізація починає набирати ще більшої сили в перших роках Хмельниччини, а як постали на Слобожанщині українські міста і слободи, вливається до цієї осілої колонізації, концентрується коло новоутворених поселень і переносить до них властиві пасікам господарчі й економічні форми; ось так переноситься до нових поселень тісний, зв'язок з міщанством і торговим капіталом лівобережних міст, в економічний побут слобідських українських колоній запроваджується чимало елементів грошового господарства—уживання оренди й наймитів у господарстві тощо. Нова людність, що з'являється на Слобожанщині, мусить чималою мірою прийняти і далі поширювати господарчі форми, вироблені тут пасічникуванням попередніми роками. Що особливо для нас цікаво, пасічно-уходницьке господарство, як показують попередні досліди, має тенденцію в процесі свого розвитку переходити в форму хуторського господарства, а далі творить ґрунт до складання на його місці февдальних стосунків. Ось так пасічно-уходницьке господарство повинно було чимало впливати на економічний розвиток Слобожанщини дальшими роками.

Через відмінність природних умов у південно-східній частині Слобожанщини (степово-байрачна рослинність) тут, по багатьох уходах середнього Дінця і його допливів розвинулася ще з давніх часів інша форма уходництва—степове добичництво, засноване на рибальстві і полюванні і тісно зв'язане з розбишацтвом—„воровством“. Добичницька колонізація іде з тих самих місцевостей, що й пасічна (див. вище), особливо поширюється одночасово з пасічною, в 1640-х роках, але переважно складається, очевидячки, не з міщанських і хліборобсько-селянських елементів, а з „неслухняної“ покозаченої людности Лівобережжя, здавна зв'язаної із степовим добичництвом. Ця людність концентрується коло Торських солоних промислів на середньому Дінці і з'єднує т. ч. два великих козацьких осередки — Запоріжжя і Дін. З початком Хмельниччини вона почасти відлинула на захід, а почасти почала концентруватися в дальших роках коло новозаснованих Змієва і Цареборисова, і наявність цієї людности позначається на тому, що життя тутешніх громад особливо неспокійне.

Українська уходницька людність зустрілася на Слобожанщині з службовою московською людністю, що посувалася сюди з півночі і вже в 2-й половині XVI віку стала сторожами на середньому Дінці. Колонізація Слобожанщини з півночі також (як і українська колонізація) не була тільки безпосереднім наслідком розвитку продукційних сил країни і, крім потреби придбати нові простори для помісного землеволодіння, мала спеціяльне завдання оборонити торгові шляхи Волгою і Доном на південь, загрожені саме від Слобожанщини, і забезпечити для московського торгового капіталу панування в підбитих у середині XVI в. землях Надволжя. Через те, що масова російська колонізація до Слобожанщини не доходила, організація оборони країни і її колонізація мали виразний державний, військово-службовий характер; для того улаштовували тут службове поміщицтво. Зустріч українського уходництва з помісним землеволодінням і впливами московського торгового капіталу, що ним так уважно опікувалася державна влада, призвела до гострого конфлікту і збройної боротьби між обома колонізаційними потоками; цей конфлікт особливо загострився в 1640-х роках і припинився тільки в 1650-х роках, коли колонізували Слобожанщину осілі українські еміґранти.

Переможне селянське повстання 1648 року під проводом козацтва і козацької старшинської верхівки не спроможне було знищити раз назавсіди а ні февдальних стосунків, а ні властивої цим стосункам суперечности інтересів селянських і зверхніх землевласницьких кіл. Зв'язок старшинської верхівки з польським шляхетством і виразні тенденції козацької старшини до відновлення февдальної експлуатації селянської праці, вже в своїх власних інтересах, відновили попередній конфлікт; після короткої перерви 1648—49 рр. еміґрація на схід поновлюється з новою силою. Розрухи, зв'язані з військовими діями, і безнадійність перспектив до кращого майбутнього стимулюють підсилення еміґраційного руху, але сами випливають із зазначеної суперечности клясових інтересів селянства і владущих козацьких верств. Люті репресії польського панства, рівнобіжні репресії гетьманського уряду проти „неслухняного“ селянства і селянських заворушень, безоглядне руйнування селянського господарства під час експропріяції провіянту для військових загонів, уживання від гетьманського уряду в військових походах татарських загонів, що винагороджували себе селянськими полонениками — це були конкретні прояви клясової політики старшини, що примусили маси наддніпрянської людности податися на еміґрацію.

Ця еміґрація розпочинається вже в кінці 1649 р., але інтенсивна еміґраційна хвиля виливається з Наддніпрянщини р. 1652, у зв'язку з протиселянськими репресіями польського панства і жовнірства після Білоцерковської угоди, підтриманими від старшини і гетманського уряду. Особливо численні відомості маємо про еміґрацію з Чернігівщини (південної її частини); звідти еміґрує цілий „полк“ на чолі з полковником Іваном Дзикою (Дзиковським) і закладає на середньому Дону перше українське місто Острогожськ.

Еміґрація 1652 р. має переходовий характер і стоїть в тісному зв'язку з формами еміґраційного руху до московських південних міст попередніми роками. Але одночасно багатьма рисами вона нагадує нам відмінні від попередніх форми еміґраційного руху дальших років 1654—55.

В роках 1654—5 потужна хвиля еміґраційного руху заливає нарешті вла-

стиву (Донецьку) Слобожанщину, де до того часу ми могли спостерегти тільки існування захожих лівобережних уходників. Ця еміґрація безпосередньо зв'язана з угодою 1654 р., але зв'язки ці мали бути досить складні. З одного боку ця угода мала покласти початок запеклій московсько-польській війні за Україну, і війна ця мала розгорнутися на просторах самої України; угодою цією визнав гетьманський уряд свою нездатність упоратися з поляками самотужки, але на військову допомогу далекої Московщини надії були замалі; шляхетське військо Польщі мало тепер прийти на Україну, щоб карати не збунтовану тільки людність, а тепер уже людність, що зрадила Річ Посполиту на користь московському цареві, і репресії польського панства мали бути тим страшніші, що тепер уже шляхетська Польща мала кинути на села України дику татарську орду. Досить було самих-но чуток, щоби сполошити людність, але події 1653 і дальших років стверджували ці чутки наочно. Це був один бік справи. З другого боку угода 1654 р. була спілкою козацької старшини з царем московського поміщицтва, що саме тоді поновило свої права на селянську працю, захитані в часах „смути". Отже клясовий зміст дальшої політики Хмельницького щодо селянства можна було легко як не передбачати, то передчувати. Міг впливати на полегшення еміґрації і такий суто психологічно-правний момент, що перехід за межі Лівобережжя до Слобожанщини вже не був переходом через кордон чужої держави; еміґранти справді рекомендували себе віднині „царськими підданцями", жителями „государевых малороссийских городов" тощо. Таким чином імпульс — тікати з країни, де за всі труднощі селянство мало заплатити своїм майном і головами, а в перспективі мати панщину по старшинських хуторах і манастирських маєтках, цей імпульс міг з більшою легкістю перейти в чин, ніж до того часу.

Еміґрація 1654—5 рр. мала відмінний характер від еміґрації попередніх років. Фактично це було самовільне захоплення ще незалюдненої осіло країни, де еміґранти розташувалися, як сами хотіли, не питаючись нікого, і запровадили тут без перешкод лад, що відповідав суспільно-економічним стосункам громад, що пересувалися і концентрувалися на нових місцях. Територією оселення еміґрантів вперше зробилася властива (Донецька) Слобожанщина в тих межах, що їх визначило перед тим тутешнє українське уходництво.

На жаль, архівні відомості не дають нам вичерпливих даних а ні про ті місцевості, звідки вийшли еміґранти 1654—5 років, а ні про суспільний склад і розмір цієї еміґрації. Чимало їх вийшло з Правобережжя (до м. Сум з м. Ставищ і, мабуть, з інших місцевостей Київщини, до м. Охтирки і, можливо, до м. Харкова); південну Слобожанщину залюднили еміґранти з південної частини центрального Лівобережжя (м. Цареборисів з мм. Кременчука, Кобеляк, можливо і м. Зміїв з тих таки місцевостей); мабуть, приходили пересельці і з південної Чернігівщини; але більша частина еміґрації, як можемо гадати, вийшла з густо заселеного центру Лівобережжя (Полтава, Миргород, Лубні, Гадяче), звідки виходили перед тим головні маси слобідського уходництва (з більшою певністю можемо казати про концентрацію колишнього слобідського уходництва на містах Сумах, Охтирці, Змієві і Цареборисові). У складі еміґрантів бачимо ми й людність заможну, властиво ко-

зацьку (в перепису м. Охтирки), міщан (напр., у м. Сумах); до міщанства і селянства напевне належала неозброєна людність; в м. Охтирці і слободах Мохначах і Печенігах її було коло 50%, по інших поселеннях 30—15%. Проте суспільну приналежність еміґрантів точно нема змоги виявити, окремі верстви змішалися в загальній масі покозаченої людности, і серед озброєних було певно чимало колишніх міщан і селянства. Нарешті, деякі дані джерел кажуть нам про наявність нереєстрованої людности без ніякого майна, що не мала навіть змоги осісти і почати господарювати на нових місцях. Таким чином до офіційних реєстрів записано не всю людність, що виеміґрувала до Слобожанщини в 1654—57 роках, отож підсумок реєстрів — 3—3½ тисячі дорослих чоловіків — не показує нам справжнього розміру цієї еміґрації.

Український гетьманський уряд і місцева старшинська адміністрація ставилися до еміґрації гостро вороже; так напр., охтирські еміґранти потерпіли чимало від лютих репресій старшини. Це підкреслює клясову основу еміґрації. Щождо московського уряду і місцевої слобідської воєводської адміністрації, то з давніших часів була виразна тенденція використовувати еміґрантів по південних московських фортецях і на Дону, але не дозволяти їм розташовуватися на властивій Слобожанщині. Проте угода 1654 року і масова осіла еміґрація цього ж таки року примусили уряд змінити своє становище супроти української еміґрації до Слобожанщини, і вже з того самого року, а цілком виразно з року 1655 уряд не тільки дає згоду на розташування тут еміґрантів, а й наказує воєводам по змозі сприяти успіхам дальшого залюднення країни.

На нових місцях еміґранти розташувалися незалежно від бажань і намірів місцевої воєводської адміністрації. Можливо, що місцевість для оселення обирали за допомогою людей, що добре знали Слобожанщину, бо бували тут перед тим на уходах. Здається, різні райони Слобожанщини притягали до себе ту чи ту людність відповідно до її господарчих звичок і уподобань: мирна хліборобська людність розташувалася на північному заході країни, добичницько-козацька — на півдні і південному сході, суміжно з вільним степом. Про більшість поселень можемо сказати з певністю, що перед 1654 роком тут могли існувати хіба невеличкі слободи (як от на місці Харкова). Але й ці невеличкі слободи могли з'явитися тут не раніше від 1653 — кінця 1652 року. Наприкінці 1653 чи на початку 1654 р. засновано Охтирку, Харків, Цареборисів і слободу Печеніги; в р. 1654 Зміїв; у тому ж таки році і не пізніше від початку 1655 р. осаджено слободи Терни, Ворожбу, Городне, Колонтаїв із селами, Хорошеву, Мохначі; весною 1655 р. Суми. Серед цих поселень знаходимо назви всіх більших (полкових) міст пізнішої Слобожанщини (крім м. Ізюма). В дальших роках, з літа 1655 р. до осени 1657 р., нових поселень уже не виникло, і дальші еміґранти концентрувалися навколо вже заснованих перед тим. Усі слобідські міста засновано силами пересельців, що приходили більш або менш великими загонами. Так було в Сумах (100 чол з м. Ставищ), Цареборисові (50 чол. з Кременчука і Кобеляк), в Охтирці (700 чол., почасти з Правобережжя), в Харкові (800 чол. на чолі з М. Тимофієвим), у слободі Печенігах (45 чол. з І. Волошеніним). Тільки про те, як оселено Зміїв, ми взагалі нічого не знаємо. Можемо гадати з певністю, що до складу цих загонів великою мірою належала також і людність,

що попереду вже господарювала на слобідських уходах, а тепер переносила сюди свої постійні оселі. Уходницький спосіб господарювання зберігся в усіх властивих йому формах і після того, як засновано міста й слободи. Пересельці здебільшого вважають міста за місце зимового осідку, переховування майна, місце торговельної обміни та оборони на випадок ворожого нападу. Прислані до нових міст воєводи скаржаться, що вліті по містах мало хто й залишається, вся людність розходиться по уходах, пасіках і хуторах. Це свідчить про те, які тут були форми експлуатації землі і природних багатств і які форми господарювання: добичництво по уходах, закладання пасік, перетворення їх на хутори з б. м. постійним житлом і дальше поширення землевласности, побудованої на займанщині.

Хліборобство зразу ж посідає на Слобожанщині почесне місце. Численні пасіки і хутори з'являються з перших часів оселення не тільки на Зміївщині, але й на крайньому півдні навколо Цареборисова. Звичайно тут, у степу, хліборобство розвивається слабше, ніж далі на північний захід, і людність тут терпить від недостачі хліба. Проте й тут, а ще більше по інших поселеннях про розвиток хліборобства свідчить закладання численних млинів і поширення ґуральництва. Крім хліборобства, широко розвинулося випасання худоби і коней. Митні книжки 1656 р. кажуть про те, що „черкаси" продавали в Чигирині силу-силенну волів. Проте уходницький характер господарства, що ми спостерігали на Слобожанщині перед появою осілих поселень, зберігається надалі, і господарство ще не скоро стає виключно осіло-хліборобським. На півдні дуже розвинене рибальство і полювання. Уловлену рибу рахують одного разу під Змієвим на тисячі пластей. На північно-західній Слобожанщині натомість розвинулося бджільництво, дігтярство і будництво. Угорі згадувалося, що сумський воєвода обіцяв урядові до 2 т. пудів меду самого тільки податку, а продукцію дьогтю рахував на 1000 барил річно.

З усіх слобідських міст їздила людність на Торські озера варити сіль. З перших часів після оселення людність починає викурювати горілку; в Сумщині з'являється промислове ґуральництво, і це теж посередньо свідчить про розвиток хліборобства. Наведені дані про слобідське господарство і промисли в перших роках після оселення міст і слобід підказують гадку, що ці промисли давали не тільки продукти на власне споживання, а йшли й на продаж, і навіть на експорт за межі Слобожанщини. Відомості митної книжки м. Чугуєва 1656 року (М. Д., Денежн., кн. ч. 104) вказують у якому напрямку йшов торговий шлях із Слобожанщини: за торговий центр став Чугуїв, а потім його функції перейняв, очевидно, Харків; звідси торговий шлях ішов на Білгород і далі на північ. Отже Слобожанщина включилася в сферу торгових впливів півночі. Але зв'язувалася вона і з Лівобережжям: повідомлення про полтавських купців у Змієві 1656 р. вказує нам напрямок цього торгового шляху: через Зміїв на Полтаву. Про розвиток торговлі й інтенсивність торгових інтересів людности свідчать постійні клопотання різних слобідських громад, щоб їм надали права на ярмарок і безмитний торг. Місту Сумам замість ярмарків дозволили безмитний торг протягом цілого року, але крім свят; такого обмеження, здається, не було по інших містах. Знаємо про безмитний торг в Охтирці і Цареборисові. Здається, й по інших містах (нпр. у Чугуєві) українці мали право безмитного торгу. Митні збори

взагалі заведені були тільки для операцій понад 12 карбованців, але українці їм не підлягали.

Розвиток хуторного господарства, промислів, ярмаркової і гуртової індивідуальної торговлі свідчить, що вже в перші роки існування новоссаджених поселень серед слобідської людности була чимала суспільна диференціяція. Повстання 1648 року великою мірою стерло межі між окремими станами, що почали зливатися в правно-одноманітну масу „покозаченої“ людности. Але певна (і чимала) маєткова нерівність та досить складна клясова структура людности збереглася, клясові суперечності в ній навіть ще загострилися, і це яскраво виявилося потім у подіях часів Виговщини. Переходячи до Слобожанщини, людність переносила з собою й ознаки клясової диференціяції, а розвиток виробничих стосунків на нових місцях сприяв дальшому її поглибленню.

Як згадувалося, в одноманітній масі „покозаченої“ людности, що розташовувалася на нових місцях, нелегко відрізнити окремі її верстви. В кожнім разі до міщанської й селянської верстви мусимо зарахувати переважну масу неозброєної людности офіційних реєстрів; на цілій Слобожанщині вона становила щось половину; до цих таки верств належало, мабуть, і чимало озброєних. Дві ці верстви не легко розмежувати; очевидно, і в дійсності (а не тільки в реєстрах) між селянством і міщанством була хіба та різниця, що перше жило по селах і слободах, а друге по містах.

Помалу почала виділятися з реєстрів служилої покозаченої людности спеціяльно селянська верства, що до неї мала належати бідніша, слабше загосподарена людність. Вищі її верстви зберігали зв'язок із козацькою „служилою“ людністю, а найзаможніша частина, власники хуторів із великим реманентом, мала стати на боці козацької старшини в тих клясових боях, що розгорнулися на Слобожанщині в наступному десятилітті. Менш заможні верстви селянства, навпаки, зливалися з масою біднішої людности, що „тинялася між дворів“, не маючи змоги завести власне господарство, і залишалася поза офіційними реєстрами. Ці верстви мали перші підпасти февдальній експлуатації великої старшинської землевласности.

Міщанська людність купчилася по містах, і її записувано до реєстрів повніше, ніж селянську. Пізніше (в р. 1660) фігурує вона в реєстрах або як „городове козацтво“, або під власною назвою „міщан“ (напр., у Харкові). Ця людність жила переважно з хліборобства, як і селянська; але з перших часів мусіли виділятися окремі особи чи родини, що попри хліборобство ще й ремісникували чи торгували. Згадуваний вгорі розвиток гуртового торгу свідчить про те, що були окремі підприємці, що мали в своєму розпорядженні не абиякий грошовий капітал. Вони торгували великими гуртами волів і коней, іноді продавали партії риби на суму до 50 крб.; були тут і мірошники, що ставили млини своїм коштом, вкладаючи своє власне майно; усе це свідчить, що тут була заможна верства, що могла змагатися своїм впливом із представниками козацької старшини. Особливо виразний міщанський характер мали громади Сум, Харкова і почасти Охтирки. Коли акт 1658 р., що його наводить Філарет (III — 281), не є фалсифікат, то в Сумах того року була вже ратуша, отже мала бути вже й організована міщанська громада.

Властиво козацька людність (що повинна була брати участь у походах і мала окрему адміністративну, полкову, організацію) записана була до складу озброєного служилого козацтва наших реєстрів. Пізніше реєструвалося воно в категорії „полкового“ козацтва. Проте бідніше козацтво могло реєструватися і в категорії неозброєних, надто що сама ця категорія (неозброєних) не мала виразних ознак і меж. До козацтва, треба гадати, належали переважно родини заможніші й ширші, що складалися з кількох дорослих чоловіків. На козаків реєстрували голів родин; інших чоловіків переписували при них, очевидно, як людність економічно несамостійну і неповноправну, тільки для обліку обороноспроможного контингенту певного міста. Вони належали до складу „Дѣтей и братьи, и племянников, и сосѣд, и приймышов“. Отже вже в реєстрах 1655 р. з'являються ширші заможні родини, що господарюють спільно, вкупі з підсусідками тощо. Чимало людської сили і великий реманент, привезений з батьківщини (про нього знаємо з охтирського і острогозького переписів), давали змогу захопити великі простори землі (на загальних підставах займанщини) і створити підстави для февдального підбиття селянської праці. Уже в 1657 році двоє сумських козаків (брати) прохали дозволу оселитися слобідкою і завести млин, щоб там „ссаживать“ людей. Заможня старшинська і колостаршинська верства „значного“ козацтва спиралася не тільки на експлуатацію природних багатств країни, а й провадила широку торговлю і, можливо, мала і тут перевагу над заможнішими торговими шарами міщанства.

Питання про повноту реєстрів людности XVII віку, що ті реєстри складала воєводська адміністрація, лишається не цілком з'ясоване. Треба гадати (маємо про це й безпосереднє свідчення одного з харківських воєвод — див. вище, с. 151), що до реєстрів заведена тільки постійна людність окремих поселень-громад, але поза ними лишалася численна неосіла уходницька чи просто мандрівна півспролетаризована людність, що не мала свого реманенту і дворів. Через те нас не повинні дивувати малі числа реєстрів людности 1655—7 років. Ті реєстри, очевидно, відбиваючи фактичний стан речей, не дають змоги виділити окремі суспільні верстви, чи стани. Що найбільше вони подають такі категорії: 1) „служилых черкас“, себто зареєстрованих голів родин, і окремо несамостійних їх родичів або підсусідків („сосѣд“)— у категорії „дітей“; 2) всередині цих двох категорій відрізняють: а) піших і кінних; б) озброєних і неозброєних („без ружья“); за відзнаку озброєння вважали часом наявність рушниці, а часом тільки холодної зброї. Усі ці категорії з'єднуються звичайно в різних комбінаціях.

Стан заселення Слобожанщини вкінці 1655 року малює нам офіційне статистичне зведення з 1 січня 1656 р., складене на підставі переписних книжок, присланих у грудні 1655 р. до Москви з м. Яблонова (про цей перепис — див. угорі, в огляді джерел і на с. 150). Це зведення подаємо тут у вигляді таблиці (таб. I, с. 186) разом з автентичною передмовою до нього. Поряд того подаємо загальну зведену таблицю наших відомостей про рух населення на Слобожанщині в 1654—7 рр. (таб. II, с. 187); відомості зачерпуємо з різних джерел (див. вище, розділ IV); для порівняння до цих відомостей додаємо підсумки „розборних книжок“ Пестрикова і Ушакова 1660 року (див. окрему розвідку автора: „Харківський перепис 1660 р.“, „Записки Іст.-

Філ. Відд. ВУАН", кн. XX). Як бачимо з цих таблиць, людности по окремих містах і слободах невпинно більшало. Ще раз підкреслюємо, що до поданих підсумків заведено тільки офіційно зареєстровану людність; та й вона, як

ТАБЛИЦЯ I.

„Перечневая роспись" 1655 р.

„В нынешнем во 164-м году генваря въ 1 день по отписке из Яблонова окольничего и воеводы князя Івана Івановича Ромодановского с товарыщи и по переписнымъ книгамъ, каковы прислали к ним с Вольново, с Чюгуева, с Колонтаева приказные люди, поселилось нововыезжих Черкас в городѣх і в уѣздехъ [1]).

	Козаків				Дітей і ін.				Всього
	Кінних	Пішних	Без ружья	Разом	Кінних	Пішних	Без ружья	Разом	
„На Чугуеве в городе и в подгородной слободѣ	11	19	—	30	—	13	3	16	46
В Харьковской і в Лопинской слободах	377	47	52	476	9	134	30	173	649
В Хорошевской слободѣ . . .	32	7	1	40	1	10	—	11	51
В Змеевской слободѣ	140	33	56	229	—	4	135	139	368
В Мохначевской слободѣ . .	3	1	7	11	—	4	—	4	15
В Печенежской слободѣ . . .	74	17	38	129	—	2	28	30	159
И всего на Чугуеве і в Чугуевском уѣзде в слободах нововыезжих Черкас	693	143	166	1002	11	173	228	413	1415
В Вольновском уѣзде:									
В Ахтырском остроге	242		509	751	22		391	413	1164
В Городном остроге	12		18	30	—		18	18	48
В Колонтаеве	39		56	95	7		31	38	133
В Колонтаевском уѣзде в деревне Селеницевке и в ных деревнях	23		66	89	4		25	29	117
И всего в Колонтаеве і в Колонтаевском уѣзде	62		122	184	11		56	67	251
І всего на Чюгуеве і в Ахтырском і в Городном острогех і в Колонтаеве и тѣх городов в уѣздех Черкас" .	1152		815	1967	217		693	910	2877
З них всього: „с ружьем" .	—		—	—	—		—	—	1369
„ „ „без ружья" .	—		—	—	—		—	—	1508

згадувалося при огляді історії окремих міст, була дуже текуча і нетривка. Отже наш підсумок залюднення — щось із 3.000 дорослих чоловіків в 1655 р. і відповідно мабуть до 5.000 в р. 1657 дає тільки дуже приблизне уявлення про стан залюднення Слобожанщини в тих рок.

[1]) Це — підсумки загальні, а не тільки за 1655 р., як показує передмова до витягу з підсумків по цих районах, зроблена на підставі розпису, що його подаємо; в цій передмові до поданого тексту додано: „А по переписным книгам поселилось нововыезжихъ Черкас в городѣх і в уѣздех в прошлом во 161-м, і во 162-м, і во 163-м годѣх"; далі подано такі підсумки, як подано тут (див. М. Д., Блгр., ст. 384, а. 134). Неточні підсумки подаємо за оригіналом (там само аа. 125—133).

Отже а ні відомості про виробничі стосунки людности, а ні статистичні дані про її склад не дають нам змоги дати виразний образ клясових стосунків у країні першими роками її осілого залюднення. Суспільно-економічні стосунки ще тільки складалися і клясові суперечності не виявилися ще так виразно, щоб наші джерела могли їх відбити. До того найцінніший матеріял, судові справи, лишалися ще не закріплені в писаній формі, бо не належали до компетенції воєвод і не відбивалися в офіційному воєводському листуванні. Через те ми не знаходимо в наших джерелах відомостей про якісь

ТАБЛИЦЯ II.

Зведення відомостей про залюднення Слобожанщини за р.р. 1654—1657.

	1654	1655	1656	1657	1660 (1658)
Суми	—	(100)	—	—	1642 коз. + 1098 ін. Разом . . . 2740
Охтирка	443	751 + 413 діт.	—	—	678 коз. 557 міщ. 583 сел. } 1818
Харків	—	476 + 173 „	587	—	1357 коз. 605 міщ. 169 сел. } 2131 + 508 д.
Зміїв	—	229 + 139 „	408	500	600 (1658) 880 коз. (1660)
Цереборисів	—	87 + 40 „	317	220	—
Терни	—	50	250	350	500 (1658)
Ворожба	—	—	130	180	500 + 1500 діт. і жін. (1658)
Колонтаїв	—	95 + 38 „ по селах — 117	—	—	249 коз. 271 міщ. 155 сел. } 675
Городне	35	30 + 18 „	—	—	—
Хорошево	—	40 + 11 „	—	—	—
Печеніги	—	129 + 30 „	—	—	472 коз.
Мохначі	—	11 + 4 „	22	—	—
Чугуїв	—	30 + 16 „	—	—	—

тертя чи конфлікти між верствами заможними, старшинськими і рештою людности. Але гострі суперечності були і виявилися пізніше в кривавих подіях дальшого десятиліття. Отож у політично-громадському житті новоосаджених поселень все, що ми можемо відзначити, це поступінний процес залагодження попереднього конфлікту між українськими еміґрантами і воєводською адміністрацією, аґентурою помісного землеволодіння і торгового капіталу Московської держави. Цей процес проходив швидше в районах осілого хліборобства, можливо в зв'язку з тим, що, як зазначалося, саме в цих районах найраніше почавсь процес формування февдального ладу (як в Сумщині); повільніше цей процес проходив у районах добичницького степового уходництва. Усталення політичного ладу на Слобожанщині набрало форм розвитку старшинсько-козацької автономії під загальною зверхністю воєводської влади.

Початкова політична організація слобідських громад була така. На чолі громади, незалежно від її розміру, стоїть виборний отаман. Вийняток маємо

тільки в двох містах, на кордоні Лівобережжя: в Охтирці першими часами після оселення на чолі громади стоїть сотник І. Аристов, після нього сотник І. Ларіонович, який проте незабаром починає іменуватися отаманом; в Колонтаєві отаман існує поруч сотника, а по суміжних селах на чолі громад стоять отамани. Уряд отамана всюди виборний; про вибірність і вибори отаманів маємо чимало відомостей, поданих вище при огляді історії окремих міст. Більші громади поділяються на сотні. Ці сотні спочатку, мабуть, не рівні (як у Змієві), але потім, можливо не без впливу воєводської адміністрації, бачимо по сотнях рівно по 100 чоловіка (напр., у Харкові). На чолі сотень стоять сотники (Зміїв, Харків, Суми, Цареборисів) і інша старшина — осавули (Харків, Зміїв), хорунжі (Зміїв). По малих поселеннях сотників не бачимо. Про розподіл судової компетенції відомостей не маємо. Судив отаман, часом, може, разом із воєводою, як наказано було судити в Охтирці. Згадуваний вище акт, що його навів Філарет, каже про існування в 1658 р. в м. Сумах окремої міщанської громади, на чолі з міщанським урядом — ратушею; але автентичність цього акту дуже сумнівна. Всі важливіші справи громада розв'язує на загальній раді, до якої належали, як треба гадати, всі дорослі члени офіційної (реєстрованої) громади.

Поруч виборної місцевої адміністрації (отаманів) стояла воєводська адміністрація Московської держави. Ця адміністрація не відігравала жадної ролі в початкових стадіях оселення слобідських міст; після осадження цих міст і слобід вона обмежувалася реєстрацією пересельців, приведенням їх до присяги та інформацією центрального уряду про хід еміґрації. Тільки 1656 р. до всіх новоосаджених міст Слобожанщини призначено воєвод, що зробили спробу завести по цих містах звичайний у Московській державі помісний і адміністративний лад. Проте тільки в Цареборисові, де чимала частина залоги складалася з російської служебної людности, а українським козакам видавалося утримання грішми й харчами, воєвода мав більший вплив. По інших містах російські залоги були невеличкі, утримання не видавали, помісного землеволодіння завести не вдалося, і воєводська влада тут не мала жадного впливу на місцеве життя. Навіть військову оборону і будування фортець організували і провадили місцеві громади, звичайно тільки під номінальним доглядом воєвод, а іноді навіть усупереч їхнім планам і вимогам.

Немає жадного сумніву, що місцева старшинська адміністрація складалася з представників заможніших козацьких і міщанських верств і чинила в їхніх інтересах, хоч номінально ім'ям цілої громади. Можливо, що на ці сами верстви спиралися і воєводи. Не маємо, на жаль, змоги ствердити це даними з наших джерел. На це питання, як і на багато інших, можна було б відповісти тільки на підставі подій, що розгорнулися на Слобожанщині невдовзі після смерти Хмельницького, у зв'язку з бурхливими подіями Виговщини. На Слобожанщині як і на Наддніпрянщині ці події вперше виявили наочно всю складність клясових суперечностей, що визрівали попередніми роками на Наддніпрянщині і, перенесені на Слобожанщину, відродилися тут уже першими роками всередині назверх такого нескладного, майже елементарного життя новоосаджених слобідських громад.

З М І С Т.

Передмова . . . . . с. с. III—V
Огляд літератури . . . . . с.с. VI—XII
Архівні джерела до історії залюднення Слобожанщини в 1650-х роках . . . . . с.с. XIII—XX
I. **Рух української людности на схід і джерела української колонізації Слобожанщини в середині XVII віку** . . . . . с. с. 1—21
1. Еміґраційний рух з Правобережжя (с. 2). — 2. Еміґрація з Запоріжжя (с. 4). — 3. Еміґрація з Чернігівщини (с. 5). — 4. Еміґрація з центрального Лівобережжя (с. 9). — 5. Політика українського уряду супроти еміґрації (с. 18).
II. **Українське уходництво на Слобожанщині в першій половині XVII в. і на початку Хмельниччини** . . . . . с. с. 22—62
1. Колонізаційні умови на Слобожанщині в середині XVII сторіччя: положення країни, розпросторення лісу, колонізаційні шляхи і межі Слобожанщини, татарські шляхи і напади (с. 22). — 2. Українське степове добичництво на Слобожанщині (с. 41). — 3. Пасічна колонізація в Західній Слобожанщині (с. 51).
III. **Український еміґраційний рух на схід в умовах розвитку колонізаційної діяльности Московської держави на Слобожанщині** . . . . . с. с. 63—118
1. Загальний хід московської державної колонізації до р. 1657 (с. 63).— 2. Українська людність по залогах південних московських міст (с. 84).— 3. Московська державна адміністрація і українське входництво на Слобожанщині (с. 100). — 4. Становище московського уряду супроти масового українського еміґраційного руху до Слобожанщини за Хмельниччини (с. 106). — 5. Московська державна адміністрація по новоосаджених містах Слобожанщини 1650-ми роками (с. 114).
IV. **Осіла українська колонізація на Слобожанщині за Хмельниччини** . . . с. с. 119—176
1. Спроби осілої української колонізації на Слобожанщині в XVI і першій половині XVII в.; поява перших українських міст на Слобожанщині: оселення м. м. Чугуєва і Острогозька (с. 119). — 2. Перші українські міста і слободи на Донецькій Слобожанщині. Залюднення Сумщини (с. 126).— 3. Залюднення Охтирщини (с. 137). — 4. Залюднення Харківщини (с. 144).— 5. Залюднення Зміївщини (с. 157). — 6. Залюднення південного сходу Слобожанщини (с. 163).
ПІДСУМКИ. Загальний образ залюднення Слобожанщини в середині XVII в. . . с. с. 177—188
Мапа Слобожанщини середини XVII в. . . . . с. 189
Зміст . . . . . с. 191

Kharkov University
0 003608 2 7

СХЕМАТИЧНА МАПА
СЛОБОЖАНЩИНИ
коло 1657 року

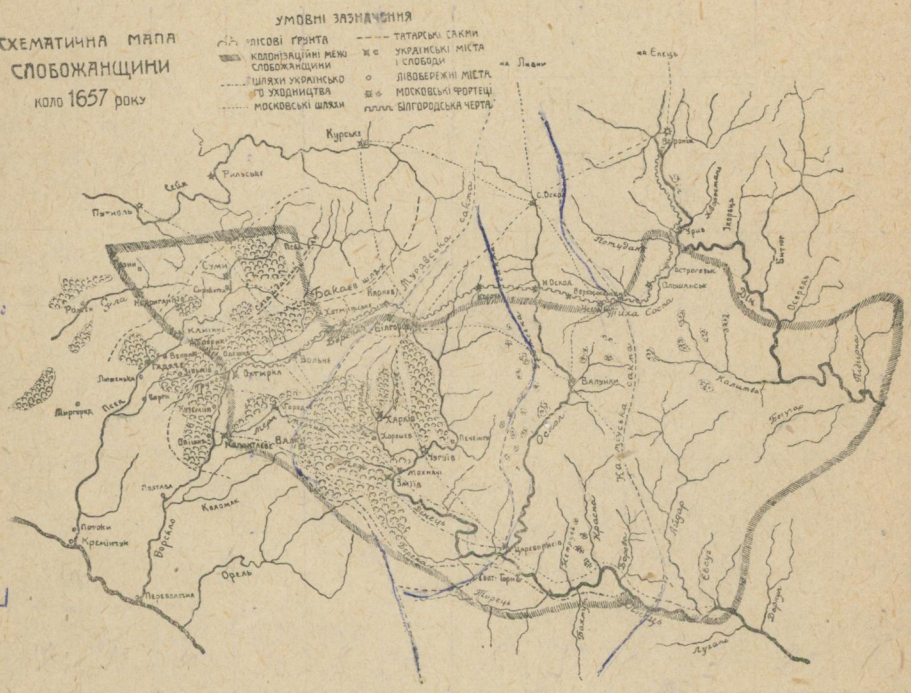

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА АН УРСР
Інв. № 94017

ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІЯЦІЯ МАРКСО-ЛЕНІНСЬКИХ ІНСТИТУТІВ
БІБЛІОТЕКА
№ 106995